

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА V.

За май 1900 року.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

**Зміст п'ятої книжки,
за май 1900 року.**

РІЧНИК ТРЕТІЙ. ТОМ ДЕСЯТИЙ.

	Стор.
<i>Із оповідань Наталки Полтавки. Кому яке діло?! (Оповідання мого товариша).....</i>	129—133
<i>Із малюнків Надії Кибальчич:</i>	
I. На полюванні	134—137
II. Весною	137—139
III. Десять грають	139—140
IV. З громади	140—143
V. Весільні співи.....	143—146
VI. Нарис	146—156
<i>Перехресні стежки. Повість Івана Франка (далі) ..</i>	157—176
<i>Буденний хліб. Нариси Антона Крушельницького:</i>	
I. На порозі життя.....	177—181
II. У родичів	181—186
III. Перший день	186—188
IV. На авдієнції.....	188—198
V. У п'яті ночі	199—201
<i>Ескізи і малюнки:</i>	
I. Хто винен? — Михайла Галушинського	202—203
II. Божевільний, його-ж	203—205
III. Така... дурна справа — Ореста Авдіковича	205—209
IV. Скінчив — Івана Брика	209—212
<i>Із англійських поетів:</i>	
Із Персі Біша Шеллі. З берега моря.....	213
Із Томаса Гуда	214—215
Із Феліції Гіменс.....	215
Із Роберта Нікколя	215—216
Із Альфреда Теннісона	216
Із Шекспіра	217
Із Томаса Мура	217—218
Із Андрія Парка.....	218
<i>Чужини. Оповідання Вацлава Сєрошевського .....</i>	219—242
—	
<i>Хліборобські спілки М. Левитського, Михайла Р—ва</i>	65—76
<i>Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності.</i>	
Написав Осип Маковей (далі).....	77—107
<i>Музей Василя Тарновського — Немірича.....</i>	108—125
<i>Хроніка і бібліографія.....</i>	126—144

ІЗ ОПОВІДАНЬ НАТАЛКИ ПОЛТАВКИ.

Кому яке діло?!

(Оповідання мого товариша).

Ідучи через ***, я зайшов до свого давнього товариша по університету, лікаря Яворенка, з котрим я не бачився вже кілька років. Чув тільки, що він одружився і має чималу практику.

Він мало що змінився. Трохи вже постарівся та крихітку поздоровійшав. Взагалі він робив приємне вражіння своїм виглядом тихого вдоволення.

— Одружився і радий, — гадав я собі не без заздрости (сам то я ще парубкував). — Таке йому щастє!

Зустріч була щира, гаряча, ми стали згадувати минуле, нашу незабутню *alma mater*, товаришів — коли до нас у хату уступила висока, міцна, здорова жінка, років із пятьдесят, із надзвичайно симпатичним, щирим і чесним обличчєм. Я подумав, що то його мати, але він познайомив мене з нею, як зо своєю жінкою.

Я трохи було що не сказав, але якось затримався у час. Про те вони обоє гляділи на мене, немов би силкувались прочитати у моїх думках.

Тільки пані вийшла поклопотатись за обід, Яворенко різко, без передмови приступив до мене:

— А що, здивувався?

— Що таке? — я вдавав, мов не догадуюсь.

— Та годі, не крути! — нетерпляче скрикнув він, зіскочив і нервово став ходити по комнаті, кусаючи собі

уста. Його обличчя, тонке і змінчиве, то біліло, то червоніло, уста тремтіли, аж сипали іскрами. Я зараз пригадав давнього Яворенка, палкого як порох, нервового, по дитячи безтурботного, по дитячи еґоїстичного, але завсїгди здатного віддати останню сорочку першому, хто попросить, із чистим, делікатним, мов жіночим серцем і кришталевою душею. То був ідеаліст висшого кошту і сам міг бути ідеалом.

— Слухай, що я тобі скажу! І ти зрозумієш... як то воно немилосердно... як воно гидко... безглуздо... Ну, кому яке діло? Що кому до того?

Він кинув ся у крісло і після довгої павзи, намагаючись заволодіти собою, почав нервово, переривчасто, усе зупиняючись, переводячи дух, гублячи нитку оповідання у безкрай бентежності.

— Ти знаєш... Я давно її кохаю... Пам'ятаєш? (Я справді щось пригадав). Я був ще у гімназії... Зовсім хлопцем... Чоловік її вмер... Я побачив її у церкві... на похороні... У перше... Вона мене вразила... усім своїм виглядом... Убрана у чорному... Вона гірко плакала...

„Біля мене балакали:

— Чого так розплакалась удівонька? Він їй за діда здатен би був... Молодшого знайде!

— Ну, їй під сорок мабуть... Не так то легко!

— Еге, спізнив ся старий! Про те вона ще нічого...

„Я вже не слухав і пішов геть. Мені тяжко було...

„Потім ми познайомились. Я учив її сина. Знаєш — Миколу? І до мене вона була, як до сина... Я-ж кохав її, як жінку... Вона за се й не догадувалась...

„Минали роки. Ми з Миколою скінчили гімназію і уступили до університету. Нам прийшлося покинути рідне місто. Вона вручала мені свого сина. І Бог свідком — я чесно виконував свій обов'язок. (Я згадав, як його товариші прозвали „ненькою“ Миколи). У свята і на вакації ми приїздили до дому і увесь час я пробував у неї. Тепер я був уже не хлопя — вона-ж молода душею, ми підходили одно до одного і поміж нами стали сердечні, товариські відносини, міцна, духовна спілка... Але за кохання у нас не було й спомину... Я ніколи не насмі-

лив би ся їй за се натякнути... Хоч сам і нудив ся. Але в неї було щось таке жіноче, горде, чесне, ціломудренне, в її обході, в її вигляді стільки щирости, товариської простоти, далекої від усього такого, що язик сам собою не повертав ся... Я бояв ся зачепити її одним тільки нечистим словом... І між тим... вона сама... кохала мене... сама не відаючи того... Я догадав ся про се потім... не швидко...

„Тимчасом мої рідні прочули... чи догадались... не знаю вже й як... Здасть ся, я глибоко ховав свою сьвятиню...

„Сім'я моя ніколи не турбувалась дуже за мене, але тут відразу підняв ся гомін: „Як то, закохав ся у стару бабу, ще почепить її собі на шию, згубить свою молодість...“ Зібрав ся мітині і порішили — правдою-неправдою відвести мене від неї... Пустились на усе, аби досягти своєї мети, а мета була висока: розлучити два люблячі серця...

„І от нагнали на мене цілу тучу вертихвостих, із порожнім серцем і головою панночок, що намагали ся грати зо мною у „коханне“. Товариші тягали мене по різних місцям, де я чорнив свою душу і губив свої молоді літа, віддаючись мерзоті. А дома мені не давали проходу сьміючись над „нею“ — і мій кумир, моя сьвятиня стали метою знущання, топтались ногами.

„І вони досягли свого. Вони „відвели“ мене від неї, але присилувати мене забути її — не змогли. Але... Боже... то був страшний час! Час сорому, стида, глибокого відчаю! Моментами — я мав наложити на себе руки... Серце моє поривало ся до неї... і я не міг... не насьмів звернути ся... І усе гірше і гірше поринав у болото... З відчаю... з нудьги... аби забути ся...

„Ох, усім моїм житєм не змити мені тієї нечесті!

Яворенко устав і пройшов ся по хаті, потираючи тяжко насуплене чоло. Потім ізнов сів.

— Уже швидко, — вимовив він уривчасто.

„Я скінчив університета і став практикувати тут. З нею я не бачив ся, але оженит мене не вдало ся. Одного разу мене несподівано покликали. Я увійшов у дім, де все було як на сьвято. Були навіть і гості. Злякані, стурбовані вони щось нишком балакали між собою. До мене доходили слова:

— Весіллє... Поїхали... Збентежилась...

„Я нічого не міг зрозуміти.

„Мене увели у спальню... Там була зомліла жінка... Я впізнав її... То була вона... Син повінчав ся і поїхав із молодю, а вона й впади, зомліла! Завіз її серце...

„Ну... за сим... Ми одружились...

„Тепер скажи: кому яке діло? Тож ми одружили ся своєю власною персоною! Ми-ж не розруйнували нічийого щастя, не розлучили нікого! Ми зладнали тільки свою долю! Скажи-ж: кому діло? Чого вони так заголосили? Усе отсе кляте місто мов голодний вовк завило. Немов ми їм усім зробили криваву образу: „Зо старою бабою оженив ся! Пішла стара за молодого! Ох! ох!“ Так і зайшлись. Особливо „дами“ — тим уже й зупину нема! Боже милий, адже ми не з вами одружились? Чого ви турбуєтесь? І пучкою не ворухнете, щоб допомогти своєму братови у негоді, нехай він хоч головою перед вами об землю беть ся, а от де брехнями пахне — ви тут уже як тут! Адже мовчали ви, як вона молоденька, чиста, неповинна, та йшла за старого? Щож, казали ви, то тільки їй честь і слава, що вона оцінила в мужови не його фізичну красу, а моральну. Вона тим доказала тільки свій духовий розвій... Ну, а я — як-же по вашому? Дурень я, чи що? Чому я не можу оцінити моральної краси, доказати свій духовий розвій? Того, що у звичаю нема? Того і бентежитесь? Ох, ви мізерні невірні звичаю! Усе у вас під „звичай“ іде!

„І ото одну з отсих яї мали мені наченити на шию замість жінки, що я кохаю і щиро поважаю! Щоб з сего було? Які вони? У двацять років вона крутила-б передо мною хвостом, у трицять — зрадила, у сорок — розпущувала-б! Або-ж — наплодила-б мені цілу купу дітей, розкисла, стала дурна як пробка, втратила „образ і подобіє“ боже, сиділа-б у своєму гнізді як квочка — і хоч увесь світ божий пропади, їй ні до чого діла нема. Хиба от тільки брехні... На се й вона митець! Тай знаєш, які вони — отсі семейні „добродіячі“ — бувають до своєї сестри, що випадє їй попастись їм під язик! Тут вони і з гнізда вилі-

зуть, аби вчепитись у свою жертву! Вони мов мстять ся за свою присилувану „добродійність“.

„Але-ж сам подумай! Я людина не міцного здоровля, не міцної комплексії, нервовий, хоровитий, в усіма початками фізичного виродства — кажу як лікарь. Я доволі жив — жив, як розуміють у нас для чоловіка „жити“, т. з. розпутствувати, і „жити“ так далі, т. з. розпутствувати не бажаю... Тай то було-б для мене смертельно... Узяти молоду жінку, повну молодої сили і молодих поривань — заїсти чужу долю — і фізично і морально я для неї пропащий. І нарешті навести ще дітей слабих, хорих, з народження осуджених на згубу... Як по твому, чи єсть у сьому розум, глузд, совість?”

„Тепер же я у лиці своєї жінки маю і подругу, що виклика в мене до себе тихе, спокійне почуттє, користне для мого здоровля, і матір, що турбуєть ся за мої немощі — і вдоволена сама у сїх турботах. Міцна, здорова, її досягне на мій вік. Я не заїдаю чужого, молодого життя, не накладаю сам на себе руки і не забиваю своїх власних дітей. Ми поважаєм одно одного, доймаєм щиро віри одно одному, кохаємо ся. Ми були-б щасливі, зовсім щасливі, як би не люде, що отруюють наше щастє. Мені то власне нічого — я вже не хлопя — і на мене воно не впливає, що там мелють підлі язики, але я терплю муку за неї — їй тяжко, її становище трудне, делікатне. Ну, кому діло — скажи? Кому діло?”

Яворенко впав у крісло і схилив голову на руки. Тяжкі думи гнітом придавили його.

У двері тихо увійшла його жінка.

— Просимо обідати! — приязно повернулась вона до нас, але у її очах, що питаючи перебігали з мене на чоловіка і назад, була глибока, сердечна турбота.

— Кому діло?! — здумав я сам собі.

Із малюнків Надії Кибальчич.

І. На полюванні.

Звернуло вже з півдня. Навколо була низька місцевість із безлистним деревом де не де, далі тяглась чорна ріля з жовтими смугами сухої толоки; під ногами шелестіло мерзле листя та трава.

Молодий лікар Маличенко з рушницею за плечима йшов попереду; за ним млявою ходою слідкували його товариші Куць та Гордіїв, теж із рушницями; у всіх сакви були порожні.

— Ви напевне знаєте стежку? — ми не заблудимо? — звернув ся Маличенко до товаришів.

— Я не знав би! — призириливо усміхнувшись сказав Куць.

— Скільки раз з тут ходив! — протяг Гордіїв. Далі йшли мовчки. Вони всі були потомлені, бо ще до сходу сонця встали і пішли не снідавши.

На зустріч ішла молодиця.

— Поспитати її, чи се стежка на Орнівку? — спитав лікар.

— Що се ви нам віри не ймете? — образились товариші оглядаючись занадто пильно навколо; а молодиця тим часом пройшла поуз їх далі.

— Гарна молодичка — завважив Куць закручуючи свої гострі уски ще гостріше.

— Мені не подобається — з повагою відказав Гордіїв.

— Бо ви любите ситих як сало.

— А ви сухих як тараня.

(Які вирази! — подумав Маличенко).

— Нехай і так! — Товариші понадимались. Але мабуть ті порівняння їм нагадали про їду, бо Куць зітхнув, а Гордіїв сказав: — Ох, Боже мій, як хочеться їсти!

— Тай мені навіть хочеться. Дарма що не люблю снідати — обізвав ся не повертаючись Маличенко. А вузька стежечка все більше заводила їх кудись. Ні Куць, ні Гордіїв зовсім не пізнавали місцевости, але кожний мовчав сподіваючись, що другий зна.

— Скільки нам іти? Як ви думаєте? — дипломатично спитав Куць.

— Напевне хтож скаже? А ви як думаєте? — також дипломатично відказав Гордіїв.

— Не вгадаю.

— Що то воно таке стоїть? — віз чи що? — розгледів щось в оддалі Маличенко.

— Еге, я вам скажу, — збентежив ся Куць, — то баштанище.

— А що нам із його! — недбало сказав Маличенко. — Тільки чудно, чого се він сам собі стоїть і ніде нема нікого і нічого.

— А! — почув ся голос Гордіїва, котрий був зовсім пристав і йшов далеченько. — Се либонь Мачурівські степи. Село далеко від поля, так ото люде виїздять сюди на увесь день. А се видно повели коней напувать, або що. Горенько людам! За шість верств бігти до води.

— Ось боклажани — пораючись на баштанищі показав Куць якусь червонувату грудочку, неприємну на вигляд — ось пасльон — об'їдаючи нудкі ягідки говорив він. — І се пожива. Слава тобі Господи.

— А й справді! — Гордіїв теж приступив збирати. Молодий лікар тільки мовчки дивив ся на їх. Йому згадувалася недавня розмова з одним знайомим, що культура на загал лягає тільки з поверху і що при першій нагоді вона зникає. От хоч би й се. Подиви ся на їх тепер. Чи се культурні люде? Тільки їсти забажалось, вони їдять

усяку мерзоту. Трап ся тут свиняче корито, без сумніву стали-б витягати скоринки... очи ось які стали!

— А що лиш у сьому возі? — зацікавив ся Куць і підняв рядно. — О! печена картопля! — чуєте, печена картопля! — І не вагаючись товариші забрали її.

— Слушайте! Се вже крадіжка! — розгнівав ся Маличенко — може се увесь обід убогих людей.

— Ось годі бо! якої завели! — безцеремонно перебив його Гордіїв.

— І чого-ж ви гнівались та чого дивувались, коли парубки обнесли у вас сад та баштан? — спитав лікарь.

— Ох! тепер я розумію їх! — із чуттем вимовив Гордіїв.

Маличенко нічого не сказав, поправив рушницю і пішов геть. Згодом товариші нагнали його.

— Мені здає ся — ми не туди зайшли — признав ся Гордіїв, почувши якийсь наплив щирости — місцевість мені незнайома.

— І мені — рішучо вимовив Куць. — Але я думаю, що треба звернути ліворуч.

— Ходім!

Ішли та йшли, а Орнівка і не мріла. Куць та Гордіїв підживились і набрали ся сили, але Маличенко вже знесилював ся.

— Гляньте! — сказав Куць — ось пастухи. Значить недалечко і село. А! се-ж крам! За ним зараз і Орнівка. І як ми не пізнали!

— Тільки я вже не можу йти — простогнав лікарь. — Хоч би шматочок хліба був!...

— А мабуть у пастухів він є. Ходімо до їх!

— Ходім! ходім! — Маличенко пішов жвавіще.

— Здорові були, хлопці! — привітав ся Куць. — Чи нема у вас хоч шматочка хліба?

— У мене є, та негарний... черствий — відмовив один із пастухів.

— Отой що собака тягав? — зареготались иньші.

— Ну що! Вона з торбою — засоромив ся той.

— Давай, який є — попрохав Маличенко.

Хлопець соромив ся і не давав.

— Ну давай! давай! — Маличенко взяв ся за кишеню, щоб витягти гроші, але згадав, що їх не брав. — Чи нема у кого? — звернув ся він до товаришів.

— Анї шага.

— Та давай, кажу! — вже крикнув лікарь до упертого хлопця і той злякано подав йому замазаний, черствий окрасць.

Ніколи не їв Маличенко такого смачного хліба.

— Знаєте, що — коли вже підходили до села сказав він — коли-б хлопець не віддав свого окрайця, я відібрав би силоміць; здає ся, хто його й зна, щоб зробив.

І в ту-ж мить молодий лікарь пригадав свою розмову з знайомим і свої думки на баштанищі.

II. Весною.

(Присвячую моїй Бабуєї).

Катруся сиділа край вікна і вишивала, инколи поглядаючи на улицу. Там було соняшно, весело та повно життя, а по той бік невеличкий садок розцвітав ся пишним білим цвітом із рожевим відтінком.

Катруся журилась; їй усе було немиле. Позавчора поїхав Андрій Чіросенко і ніякі розваги не йшли на думку, навіть книжка випадала з рук. Коли-б хоч можна віддатись своїй тузі, може-б було легше. Але рідня стежить за нею, гдує, сьмієть ся, так що треба ховатись від неї, нишком плакати та сумувати.

Завсїди рожеве та веселе обличя дівчини стало тепер блїде і виявляло великий сум, а коли вона дивилась на своє шитво, воно ставало ще сумніще. Ті тонкі рукави, розшиті трохи не всіма барвами веселки, нагадували стільки любого, ясного, що занадто вже тяжко було знати, що те все минуло. Вишиваючи їх Катруся мріяла про Андрія, про зустрічі з ним, про розмови, і то мабуть той щасливий настрій і вималював ся на рукавах такими барвистими взірцями.

Сумно глянувши у вікно і не побачивши там нічого цікавого, Катруся взяла пришивати чохла. Вони були ви-

шиті лише чорними хрестиками. Невідрадні гадки ще тісніше обступили її. Тоді коли Андрій попросився і пішов, вона взяла рукави, щоб сховати від рідних своє заплакане личко та погледівши на їх згадала минуле, подумала, що ціле літо не побачить Андрія тай заплакала, а втерши сльози у великій тузі, в ознаку свого неутішного горя нашила на чохлах чорні хрестики.

І тепер, при сих спогадах дівчині стало так тяжко, що горячі сльози несподівано впали на полотно. Вона схопила ся з стільця і прожогом втекла у другу хату, щоб хто з ulиці не побачив її плачу. Дома нікого не було і Катрусі не треба було церематись та втримувати ридання. Наплакавшись вона знову вернулась у першу хату і знову взяла своє шитво.

Вечірне сонце усміхаючись через садок крізь білий цвѣт так і вабило очі своєю красою, а Катрусі се так нагадало минуле, що замислившись вона згорнула руки, схилила головку забувши про все на сьвітї. Перед її вікном зупинив ся панич із якоюсь занадто серіозною фізіономією. Зупинившись і бачучи, що Катруся його не заприміча, він не знав як йому бути, чи йти далі, чи обізватись. Проте насмілившись він сказав ненатурально високим тоном: — Добривечір!

Катруся так і затремтіла почувши се привітаннє та хотіла хто його зна чого тікати.

Глянувши-ж злякано у вікно і пізнавши Андрієвого товариша Монченка зостала ся, витаючись і собі: — Добривечір!

Як далі провадити розмову, обоє не знали. Він пильно дивив ся на підвалини будинка, вона розглядала веселий садок. Нарешті Монченко спитав: — Шисте?

— Ні, вишиваю — відповіла Катруся і разом подумавши, що нема мабуть на всім сьвітї дурнішої відповіді, спяхнула як калина.

Та що ні одного слова не спадало на думку, то Монченко вклонив ся і пішов. Він почував себе страшенно неприємно і гнівав ся сам на себе. Чи не можна то було найти що небудь розумніще, ніж спитати, чи шие вона?!

Потім мовчки стояти, мовчки вклонитись і піти!!... От ідіотом уважати-ме!

Коли Монченко пішов, Катруся притулила руки до палячого личка, щоб зігнати румянець, а потім дуже, дуже замислилась. Її вразило те, що Монченко надзвичайно схожий на Андрія. Здасться і риси інші, і голос, а вимова, вираз обличчя чисто Андрієві. Вона досі якось зовсім не звертала уваги на його, такий мов незначний був, тепер же він здався іншим... Катрусі стало легше. Думка, що є людина, котра так нагадує Андрія, її заспокоїла і розважила. Підбадьорена нею вона знову взяла шитво і воно не наганяло вже того пекучого суму як перше. Подивившись на него з усіх боків і згадавши, що треба ще вишити кутники, Катруся витягла чорну заповочину і наставила голку, щоб втягти її.

— А чи не будуть чорні хрестики шкодити загальному вражінню? — майнуло у її думках. — Адже се буде проти всякого смаку. Чорні кутники до таких барвистих рукавів! Препогано!! Правда, нема бажання і в руки брати інший кольор, про те-ж таки доведеться. Не можна спакувать сорочку.

По довгому ваганню Катруся вибрала гарнісінький взірчик, котрий надзвичайно личив до рукавів: червоні квіточки з жовтою серединкою, з зеленими листочками на чорних гилечках.

III. Десь грають.

Десь грають...

Музика проривалася крізь невиразний городський шум і знов тихшала. Тоді чувся тільки якийсь приглушений гомін, далі майже зовсім стихав і музика вже не чулася, а лише почувалася. Потім знову дужі акорди... і так довго, довго...

Ще тільки перші звуки, тремтючі та журливі, прилетіли у хатину Марти, як вона положила книжку, загасила лампу та відчинивши вікно сіла край него. Так музику було ще краще чути.

Як раз напроти був костюл і його високі готицькі бані велично здіймались до зоряного неба. Місяць сьвітив над хатиною і його не було видно, але покрівля на костюлі блищала під проміннем наче срібна. Непорушно ясна була північна ніч. На сій улиці було тихо, а музика чулась із другої шумливої та гучної, та ніякий шум не міг покрити ті чудові, владні згуки. Взагалі все робило таке вражіння, немов десь був иньший сьвіт, чарівно-принадний.

Марті в сю мить здало ся, що то грає у хвилину мрій, мрій розкішних і збутніх, щаслива людина, котра може встати і піти у ясну хату до людей, яких вона любить та які її люблять. Марта оглянула ся навколо думаючи, що от їй то нікуди піти з малої, темної хатинки, котра і при сьвітлі неприязна та чужа; думаючи, що їй ні до кого піти, хиба на немилу працю до чужих людей...

Тій що грає, напевно і у найважчих снах не верзла ся така мізерна, невідраднa доля...

Місяць зайшов за хмаринку і бані перестали блищати, але улица zostавалась усе така-ж ясна. Коли не коли хто проходив, іноді проїздив, тільки все поспішаючись так, неприємно було зворушати тишу задуманої улиці...

Марта згадала ночі на Україні з глибоким, живим небом та пахучим клечанням вишень у розцьвітї і від мовчазної тиші, від вічно непорушного сяєва їй стало холодно, стало ще самотніще при гадці, що з рідним краєм у неї нема вже нічого спільного і що туди мабуть нема і вороття...

Місяць видно проглянув. Готицькі бані знову заблищали сріблом. Музика відразу увірвала ся саме тоді, як на тихій улиці розлягли ся дужі акорди. Марті здало ся, що того, хто грав, відразу покликали. Рідний, любий голос до рідного, любого гурточка...

IV. З громади.

Зашелестїла завїса підіймаючи ся у гору.

На сцену — сьвітлицю небогатого урядника — вийшла нерівною ходою маленька жінка і сївши на столець лїво-

руч від глядачів почала якийсь монолог. Слова були байдужно веселі, але голос глухий, нечистий, вимова млава, міміка невиразлива і по всьому добре знати, що у артистки нема ніякого талану.

Вся саля здригнулась.

— Шура Зоренко! Шура Зоренко! Нарешті вона! Діждались! — покотилось навколо наче шелестіння сухої трави і так голосно, що невеличка постать на сцені здригнулась, мов їй стало відразу холодно, холодно.

У льожі другого поверха ставна елегантна панна з чорними, широко розплющеними очима нічого не відповіла, а тільки гидливо стиснула уста, коли її подруга нахилившись до неї сказала: — Ось, Марисю, де наша Шура спинилась.

Театр був більш ніж на половину порожний. Ішла нецікава пєса, з нецікавими артистами, але ті що тут були, зібрали ся, щоб подивити ся на ту, котра була колись із їх громади.

— Не високо влетіла пташка! — знову сказала подруга чорноокої панни. — Яку славу придбала собі, розкіш!

— Досить із неї і тієї слави, яку тут мала — обізначалась якась пані з сусідньої льожі. — Але чого приїздити сюди? Се нахабство.

— Метреса директора.

Красуня Марися все мовчала. Вона захопилась тією думкою, що ся зневажена, мізерна артистка є та сама Шура, з котрою колись подругувала і котру (се вона почувала) звела на сю стежку. У сій думці було щось вабливе... А ну, Шура, яка ти стала після всіх пригод? Про тебе багато кажуть...

— Марисю, вона була у тебе перед виїздом? — невгамовувалась подруга гнучись на поруччя своїм тонким тілом тісно обтягненим огневою сукнею.

— Ну, Лєно, що ти верзеш! Ще хто почує. Хіба її хто тоді приймав! Чи забула?

— То ти забула, що останні часи я тут не була. Слухай, глянь на неї. Щось таке погане, непутяще... Видно, багато зазнала.

— Се не людина вже!

— Еге. Забігла далеко. А се-ж та сама Шура... як чудно!...

І на мить мов у дійсности великий сосновий ліс заступив сцену... Будинок край його... Там жила Шура і вони часто ходили туди гуляти. Уявилась і Шура, така щира, проста. Вона була славна дівчина... А тепер...

— Ти згадуєш її?... І я теж. Ой, Марисю, скажи по правді, хто винен?

— Тільки не резонуй, будь ласка.

— Ні, я хочу бачити все як є. Іноді так розшукаю що небудь нове, гостре. От хоч би й се. Я-ж знаю добре, що все від нас пішло. Нам було цікаво освічувати її, тай на потаємні послуги вона була здатна. А взагалі така убога, з нищого кола, та попала до нас — що вона знала! Ми вже з досвідом і знаємо, що можна ходити над безоднею (бач як я пишно говорю) і не впасти, і що се навіть дуже гарно, а вона не вмiла, не знала як відрізнити дозволене від недозволеного, воно-ж у нас так перемішано!... От і наслідки.

— На се можна сказати, що розуму не було.

— Ні, не розуму, ні. Я кажу: досвіду. Який тут розум? Вся сила в тім, що у нас погане частенько вважається високим і навпаки. А потім нам се минає, нас не зачеплють, а таку незначну осудять. На те моралісти існують, щоб людська моральність не понижалась.

— Верзи! — усміхнулась Марися.

— Верзу — тебе розважаю. На сцені така нудота! Знаєш, у чім була її перша помилка? Се те, коли вона на бульварі, при всіх взяла золотий у Марова. Властиво — безвинний жарт, а що з сього виплели!... Панни Горчевські зараз перестали кланятись. Се вони потім сказали. А от мені все можна. Взяла перстiнь у того-ж самого ідіота і нічого.

— Бо тебе вважають оригінальною.

— Сим все сказано — кумедно покривилась Лена і її чудне обличчя з курячим профілем та китайськими очницями стало, коли можна так сказати, принадно гидке. — Памятаєш, яка вона була, коли ми приходили подивити ся на неї? Тоді вона, бідненька, зраділа — думаючи, що ми

з приязни зайшли, а потім таки дорозумуваюсь я, що з цікавості... Коли Шура зовсім „загинула“ і всі відцуралися від неї, мені захотілось побачити, яка у неї дізномія. Така справді сьмішна! — Все мов хоче щось згадати, та не зна, що саме, і мов здивована. Нема що казати, було чим дивувати ся: всі так роблять і байдуже, а їй...

— Ось годі! Помовчи трошки!

— Он де Шура опинилась! Так! — смачно вимовляючи звернулась до панночок пані з сусідньої льожі віддаючи бінокль від утомлених очей.

— Ніяких моральних обовязків у неї не було, — очевидно когось перекривлюючи, може її саму, відказала їй Лена.

— Правда! правда! Можна-ж бути незначною артисткою, але чесною жінкою, а спусти ся так низько... Чого тільки про неї не говорять...

— Марисю, кинула тихенько подрузі Лена. — Чим Марія Маріяновна вища? Тай взагалі, — додала цинічно панна — ми кращі?

Зашелестіла завіса спускаючись при непорушному мовчаню. Тільки Лена виходючи з льожі тихенько свиснула. Всі усьміхнулись здвигаючи плечима. Що з нею зробиш? Суще чортена! *Enfant terrible* усієї громади.

У. Весільні співи.

Полинули голубовьки
В поле гудючи,
А за ними йде Оріся,
Іде плачучи.

Котять ся з села весільні співи на широкий двір. Весняним теплом дихає вечірне повітря у сю зимну добу; навіть на соняшних місцинах зеленіє молода травичка. Сонце швидко зайде, вже й схід потемнів, а з ним разом і вода у берегах стала темна з сиво-синім блиском.

— От Боже мій! — бідкаєть ся Лукерка. — Саме у час збила ногу! Ой, у дружки, у дружки! Як же я думала на-

гуляти́сь та потанцювати́сь на сьому́ весі́лю! От тобі і танці́, і гуля́ння...

— Кажуть, що ти за свата була ?

— Як то ?

— А що ти усе літо дурила старих.

— Та не тільки старих, а усіх на світі, а вже найбільше Шпилян. Усе-ж літечко у мене було тільки й гадки, як то приковувати Василя з товаришами, коли вони приходять гуляти до нас. Ну, та тепер, слава Богу, Олексія взяли у Москалі.

— Чого то так „Слава Богу“ ?

— Хиба ви не знаєте? Отсе! Бачте, Оришка поперед гуляла з Олексієм, а потім з Василем (за котрого іде). Ну, звичайно, тому досадно; він і підмовив шпилянських парубків побити Василя, Полікарпа та Марка.

— Ти з Марком гуляєш ?

— Годі сьміяти ся!... Се Василеві товариші.

Ой не слухай голубоньків, де рано гудуть,
Вони ж тебе, Орисенько, ізрадять,
Від батенька до свекорка підманять.

Все ближче і ближче чують ся співи.

— Ох які-ж ті Шпиляне розбишаки! Хоч правду сказати гарні, і не надивиш ся. А що до співів, то краще від їх ніхто не співає.

— Лукерко, Лукерко, а Марко ?

— Ну, що з того, що я кажу про Шпилян? Ось коли-б ви знали, що то за напасть, як вони було прийдуть до нас гуляти. Поставлять нашим Кутчанам квартиру і приходять (у їх погані дівчата). Ото лайки та байки. Та боронь Боже! Іноді таке сплещуть. Наші парубки не такі.

Молодую Орисеньку
Журба обняла.

Близшають співи.

— А про те гарно згадати... не знаю чого, а гарно. Були ми у трьох, Оришка, Марія та я: тільки зазорить ся, а ми тихенько берегами прямуємо на Семенівський город,

там нас біля клуні наші парубки ждуть. Запевне там гуляти не можна, бо Шпиляне могли-б нас застукати, а ми ідемо просто сюди на гору. Знаєте, де то дерево з такими великими яблуками? Там є славний закуток; до його Шпиляне і по сей час не довідались. Ох, іноді страшно бувало! Знаєш добре, що коли-б впіймали ся, довело ся-б гірко. Вони раз убили парубка, та все звернули на Андрія Омельченка, а він, дурний, ні про кого й слова не сказав. Його заслали аж у Сибір... А раз так трохи не було лиха. Тільки ми через стінку пустились, а тут мені мов що сказало: А піди, лишень, подивись, чи нема кого біля перелазу“. Прямо таки мов що сказало. Я й кажу своїм: „По-стрівайте, я піду подивлюсь“. І пішла до перелазу. Коли як вискочить Олексій — хто його зна де й узяв ся, а за ним другі парубки та просто на гору. Я так і похолола. На щасте наші були у низу. Вже не памятаю як пролізла до їх, як сказала, коли чуємо, Шпиляне обступаять стінку. Що робити?! Так я наважилась: уже хоч пропаду, а хлопців виведу. Дівчатам звеліла на гору йти у садок, щоб думали, що вони там і гуляли, а сама хлопців вивела берегами і у ворота. Під самим же Олексієвим носом пролізли... Так ще й на сей раз минуло ся. Тільки вже нам довело ся гуляти з Шпилянами до білого сьвіта. І... правду кажучи... весело було.

Та як же я люблю, щоб ото кого дурити, ховатись, щоб було страшно. Мені гарно-гарно, коли страшно.

Ой, матінко-утко,
Ворочай ся хутко.
Сонечко низенько,
Дружечки близенько —

чуєть ся *біля воріт. Дружки лавою ідуть на подвіря. Сонце вже зайшло і молодий місяць уже височенько підбив ся на чистому небі, осьвітлюючи ніжним зеленястим проміннем усе навколо. Дружки підходять. Уже виразно видно чорні брови молодої, її пишні вінки та блискуче намисто.

Сонечко у Бога
Дружечки край порога.

Дружки ідуть поуз нас. Ціла хвиля співів захоплює тихий, стародавний двір.

Вийди мати з хати,
Познавай свого дитяти.
Поміж молодими дружечками,
За дрібними слізочками —

владно та переможно розлягають ся співи. Виходить мати молоді похмура та сумна і прохає дружок до хати. Лукерка каже: — Не хотіло ся старим віддавати дочку за Василя. Бажало ся богатшого зятя, наче самі убогі!

— Ні, то боять ся, що лиха сімя — відказує хтось.
— Кажі!

Добрий вечір сьому дому,
І старому і малому.
І старому, і малому.
Ще й батькови весільному.

Дружки уходять у хату і співи тихшають. Вже не чути.

— Чого я стою? Піду туди! Бувайте здорові! — і жвава дівчина зникає за дверми.

VI. Нарис.

— І чого висуватись зі своїми ідеями перед людьми, котрим вони тільки кумедні? Вона се знала. Ну, звичайно, увесь гурток глузував у неї. Вона на завсіди згубила їх поважання, — призириливо сказала Інна.

— Згубила їх поважання? От турбота! Ви краще скажіть, що не слід поганити ті думки розмовою з отими.

— Ні, зовсім не так, — уперто перехопила Інна. — Зовсім, зовсім не так. Раз люде не спочувають вашим думкам, то і ви вже для їх сьмішні. Нехай би говорили, що хотять, яке їй діло!

— А яку вартість має поважання людей, котрих не можна поважати? — прикро спитала Маруся встаючи з канапки і сідаючи у ближчий куточок, бо-ж надокучило перегукуватись через усю хату.

Інна нетерпляче здвигнула плечима.

— Се значить, коли люде цілком не згожують ся з вами, то вони не можуть бути поважаними?

— Се иньше питаннє. Ми говорили виключно про той гурток, а не взагалі. Про його-ж ви і самі стільки казали... Хиба-ж то не правда?

— Я знаю тільки одно — палко заговорила Інна — коли-б у мене була яка ідея, я сховала-б її у своїому серці, як дорогу перлину; кохала-б її, молила ся-б їй, і ніколи-б, ніколи не виявляла сього таким, що з нею не згожують ся.

— О?! он як! Тільки скажіть, будь ласка, яка користь тій ідеї, коли вона буде „перлиною“ у вашому серці?

— Та що ви мені кажете, — аж сплахнула дівчина. — Я живу серед людей, значить повинна годитись з ними. І щоб то було, коли-б я робила, як ота, що потішала громаду своїми речами. Думки! Що за дурниця ставити їх наперед життя.

— Ви тепер щиро говорите. Не так як тоді при Орлику... З того часу видно ваші погляди змінили ся, — зауважила Маруся. — Але я думаю, нам слід кинути сю розмову, бо ви дуже турбуєтесь.

Вся збентеженність Інни зникла після тих слів. У мить їй вдалось, що її долю хтось хоче присвятити чужим думкам, що хтось нахабно стежить за кожним її словом. Потім вона почула себе ніби втомленою і все на сьвіті, навіть власна доля, здавалось їй нецікавим. Невимовна нудьга, аж сум, обхопили її. Ворожо погледівши на негарне, але дуже оригінальне обличчя Марусі вона подумала: І чого так довго сидіти? І говорити одні неприємности...

— Ви казали, що Марченко повинна прийти, а мені треба побачитись із нею, — згадуючи думки господині сказала Маруся.

— Вона мабуть уже не прийде, — непривітно обізвалась та. — Ох! хтось прийшов, парубочі голоси! Пізнаю: Сергієвські... і ще якась панночка... Чаргівська!! — покривилась Інна.

Увійшли гості. То були два високі, гарні паничі, дуже схожі між собою і кругленька панночка у сірій сукні та червоному брилику, який відтіняв рум'яне обличчя з карими очицями.

Інна неприхильно подивилась на неї. Вона здалась їй зовсім зайвою. Завівши незначну, але жваву розмову, котру вміла чудово провадити, Інна сіла біля столика, весело звеліла паничам сідати і недбалим рухом руки показала де Маруся засталась у своєму темному куточку, а панночці не було місця біля їх. Зауваживши се, вона вхопила крісло, поставила поруч з Інною і сіла маючи такий вигляд, мов сподівалась чогось цікавого і вже була готова слухати та гледіти.

— Інно Миколаєвно ви мене безсовістно звели — сказав старший Сергієвський, закручуючи уси гачками у гору.

— Як саме? — кокетно, мов здивовано спитала панна.

— Ви навіть і забули! Ще краще! — заглядаючи їй у очі вимовив панич. — Обіцяли бути у концерті і не були. Я так нудьгував що... він відразу замовк згадавши, що увесь вечір був тоді з Чаргівською (і до речі сказати, йому було дуже весело). Пекучий рум'янець поволі заливав його обличчя, а він сидів боячись підвести очі, але коли кров підступила вже до чуба — схопився і став пильно дивитися у вікно, повернувшись до всіх потилицею.

Чаргівська була гнівна і не знала що їй робити, куди глядіти, чи мовчати, чи що сказати, а Інна сяяла як боже сонце. Усміхнувшись вона вимовила: — Коли там була нудьга, то що-б же я зробила?

Панич мовчав.

Всім стало ще більш ніяково. Глуха злоба піднялась із глибини серця Інни і, як огонь суху соломі, так він обхоплював її. Їй жадалось сказати Чаргівській що небудь грубе, уразливе, люте, бо через неї було таке незручне положеннє. Вона може-б що й сказала та нарешті менший Сергієвський дорозумів ся, що треба комусь першому го-

ворити і він звернув ся до Інни. — Ви прочитали ту книжку, що я вам приніс?

— Прочитала. З великою увагою... — відповіла Інна відхиляючись у соняшну смугу так, що її руса головка занялась чудовим мідяним відтінком.

Мене цікавить, що ви думаєте про неї, — занадто рішучо підступивши до столика сказав старший намагаючись не дивити ся на Чаргівську. — У вас такі оригінальні думки, такий широкий погляд, розвинений смак, — не знаючи яке слово скаже за другим говорив він і до одчаю розумів, що верзе неможливу дурницю. — Такі глибокі... глибокі... — І замовк.

— Щож далі? — єхидно спитала Чаргівська.

— Що!?... що гарна книга... — не розуміючи що й каже, вимовив панич.

Усі не втерпіли і засьміялись.

— Ох, яка невдатна відповідь! — реготала Чаргівська.

— Ось годі бо! — червоніючи, але від жарту оправившись сказав Сергієвський. — Яка-ж вдатна по вашому?

— Ви почали з того...

Жвава і гостра розмова залунала по хаті. Інна сиділа мовчки, мов занедбана. Вона різко втрутилась у розмову: — Ми почали таке серйозне питання, що збивати його такою дурничкою дуже... пусто.

— Яке се таке серйозне питання? Я щось не помітила.

— Ми говорили про книжку, — гнівно скинувши очима на панну відрізала Інна.

— Хиба ви її читали? — усміхнулась та. — Ви-ж самі мені казали, що перегледіли і побачили, що вона страшенно нудна... З серйозних, словом...

— Не про сю я казала... — недбало кинула Інна, жалкуючи на свою щирість.

— Так! так! Я трошки помилилась. Ви казали, що прочитаєте там, де пишеть ся про кохання.

Інна не відказала нічого, навіть не глянула, а стала розмовляти з паничами про ту книгу, митецьки випитуючи

її зміст і що вони думають про неї, щоб знати, як говорити. Між иньшим старший Сергієвський сказав: — Анатолію Морському не подобається її тенденція, але з деякими дрібницями він згожується. Нічого особливого не пригадало Інні се ймення, вона тільки недбало зауважила, що Морський ніколи ні з чим добрим не згожується.

Згодом гості пішли, а Інна замислилась сидючи край вікна. У її голові була мішанина минулих розмов, думок на сю тему і взагалі вдоволення, що вона, як завсіди, була першою. Глянувши зненацька на улицу, вона побачила, що сонце майже зайшло і невиразна думка болем стисла її серце. Гадки спинились, а не могла зрозуміти, чого. Але відразу уявився Анатоль Морський... У веселій розмові, при залицянні иньших вона, як і завсіди траплялось, забула його, тепер же пекуча думка опанувала над усіх: — Чому він досі не йде? Вже давно час. Се така людина, на котру ніколи покладатись не можна. Він ніколи не запізнюється, тільки раз то було, коли якась панна закрутила йому голову своїми співами.

То були страшні часи... У кожному погляді ввижалося їй тоді: — А що, не всевладні твої чари, Інно!

Турбота росла з кожною хвилиною. Ніч покриваючи землю впевнила дівчину, що й тепер таке сталося, і в одчай, з невимовної муки вона заридала такими горячими сльозами, що аж палили її сьвіже, хороше личко.

Місяць уже давно сьвітив, коли Інна виходила з дверей свого будинку.

— Чому ви вчора не вийшли? — витаючись спитав Анатоль Морський.

— Та саме як зібралась, вже й була одягла ся, як прийшли дві панночки і я мусіла зостатись.

— А я певне години дві все ждав вас. Ходив та ходив по улиці. Усі вже увагу звернули... і глузували... — Морський нервово пересував бриля. — Се вже третій раз трапляється ся сю весну — додав він згодом.

— Отже ви, здається, гніваєте ся? — засьміялась Інна.

— Коли-б і так, нема чого дивуватись. Хиба приємно, як з тебе глузують?...

— Чи бач! — насмішкувато вимовила дівчина. — А як ви позавчора зовсім не прийшли, то то нічого?

— Ви не ждали мене на улиці.

— Так у мене була Маруся, були Сергієвська, Чаргівська, а їм напевне відомо, що у той час ми гуляємо. Вас не видно було.

— Як би я міг прийти, коли сестра приїхала? — Зі злістю сказав Морський.

Інна мовчала. Їй не було нічого ні приємного, ні цікавого у сьому гуляню, вона навіть жалкувала, що вийшла. Нехай би гуляв на самоті.

Улиці були порожні. Від перистого віття акацій падали на каміння гарні візерунки. Весняна ніч приязно витала ся з землею, а Інні вся краса природи була і чужа і незнайома.

— А я — відразу почав Морський — коли впевнив ся, що ви не вийдете, то пішов до товариша. Ох коли-б ви знали, яка там гарнісінька покоївка! І така жартовлива... Куди богатом паннам до неї!

— Чого-ж ви прийшли сьогодні до мене? Було-б до неї йти гуляти, — спохнувши від уразливих слів, але гостро сказала Інна. — Тай чому ні? Раз вона така хороша, а ви маєте ліберальні погляди — гуляйте з нею. Сергієвський!! — перехопила саму себе вона і стала чепуритись.

— Чого ви стурбувались? — ревниво трохи не крикнув Морський.

— Моя нова пасня.

Морський зупинив ся.

— Ідїть, будь ласка — попрохала його Інна — ми на улиці.

Пішли мовчки. Дівчина скоса оглядала коханого і у перше звернула увагу, що у него несимпатичне обличчя. І не симпатичне, і не гарне, і вже зовсім не оригінальне, як досі здавалось. Взагалі він такий мізерний... Де очі були?

— Чого ви мовчите? — непевно питав Морський почувуючи, що Інна думає недобре для його самолюбства.

— Хіба ви що питали? Вибачайте, я не чула, — дратуючи сказала вона. — Але на добра ніч. Я зайду до Марусі. — Дівчина зупинилась біля невеличкого рундука та перше, ніж Морський встиг що подумати, позвонила і через мить її елегантна постать зникла за дверми.

— Що є ви такі збентежені? — спитала зустрічаючи її Маруся.

— Та нічого особливого — нервово відповіла Інна виймаючи перед зеркалом шпильки з брилика. — Нічого! Нічого!

— Не видно, що-б то було нічого. Що скоїлось?

— По всьому я бачу, що він мене не поважає... Сьогодні почав дратувати, що йому подобається якась там покоївка... Хіба поважаючи так роблять? Адже я не стану казати, що мені подобається лакей... Спершу він так не робив...

— Я знаю, що з початку ви здали ся йому якоюсь царівною... чи як би то сказати. А се була новина. Він звик до иньших. Ви вдавали себе тоді таку горду, висшу від усього звичайного. Потім же обзнайомившись ви і з ним почали жартовливі розмови на легенькі теми. Се їх наслідки. Він і вам став відповідати, як відповідав иньшим. І чого ви їх так улюбили? Та чи вам не докучило все одно та одно говорити?

— О! — з призирством вимовила Інна. — Минули ті часи, коли дівчатам можна було розмовляти про трояндові квіти та блакитне небо. — В сих словах чуло ся: — Ти, Марусю, не рівня мені. В твої часи може так і було, в мої-ж иньше.

— Правда! — спокійно, хоч і зрозумівши друге значіння сказанного згодила ся Маруся. — В серйозній розмові — так, але завсіди — се вже діло смаку.

Інна не звернула уваги на сю відмову, а замислилась. — Як жити без ніякої мети? — згодом гірко вимовила вона. — Дуриш себе, оманюєш, а ось таке трапить ся і знову бачиш, що нема мети в житю. Все таке хитке, таке непевне, Марусю.

— Ото ви вважаєте метою життя вашу історію з Морським? Ну, моє серденько, се кумедна річ. Ви-ж його не кохаєте, у вас тільки розжеврідось самолюбство.

— Ви мене не розумієте... Тай ніхто не розуміє. Перечули-б ви те, що я почуваю, коли мені здаєть ся, що він зрадив.

— І перша думка: що скажуть знайомі, коли довідають ся. Адже раз у вас є розвага, то ви зовсім його забуваєте. Та ось що: Чому ви з ним не одружитесь?

— Ой Боже! — аж розгнівалась Інна. — То, то-б щастє мені було! Які його достатки? Се кохання буде для мене лише ясним спогадом, поетичною мрією.

— Інно, ти хоч би одягла ся та пройшла ся по улиці — сказала мати Інни уходячи у її хатину.

Інна нечесана, у нижній спідниці, у нічній не дуже то чепурній ковточці лежала на ліжку. На слова матері вона нетерпляче махнула рукою: — Чого, город порожні-сінський.

— Ну, так почитай що, або що. Яка ти стала — глянь у дзеркало! — оглядаючи сонливе мов опухле обличчя сказала знов мати.

Інна щоб збутись сієї розмови взяла книжку, але ледві мати вийшла, як та полетіла на своє місце, а Інна знову лягла, закинула руки на голову і стала сонливо дивити ся на стелю.

Мати незабаром вернулась і хвилинку подивившись на неї покликала: — Інно!

— Чого!!

— Ти знову дрімаєш? Устань, одягнись. Маруся прийшла.

— Маруся! — схопила ся Інна. — Прохай її сюди. Се нічого, що я не одягнена.

Коли Маруся увійшла, Інна привітала її. — Ох, як я рада вам. Хоч хто небудь і то добре, може нове що розкажете. Знаєте, я тепер нікого не бачу. Всі як єсть пороз'їздились на літо, а я божевільно нудьгую. Забула як і убирати ся, все лежу та лежу, аж в голові починає мо-

рочитись. Ніч не спить ся, на ранок така втома, що й ворухнутись не хочеть ся.

— А читати не пробували?

— Ні — все таке нецікаве!

— Вже й улюблені французькі романи проїлись? Значить і вони вже здають ся „холодною водичкою“?

— Може! — недбало відказала Інна.

— Ну, ви прохали чого небудь новенького. Ось вам новина: Чаргівська заміж іде.

— Не може бути!! — За кого?

— Яворського знаєте?

— Та що він знайшов у неї гарного — заздрісно турбувалась Інна. — Кругла, коротконога, кирпата... А він такий багатий...

— Він же трохи що не ідіот...

— То що!

Інна почула себе такою безсилою, такою беззахистною, почула, що не вона керує житєм, а воно нею... Чаргівська іде заміж та ще й за кого, а вона сидить... Молодість мине, вона змарніє, що-ж то буде? Що як багатство, влада, які сподівала ся здобути своєю красою, та буде мрією?...

— Ви і увити собі не можете — намагаючись бути спокійною, звернулась Інна до Марусі, — як я нудьгую. Мати та сестра хоч щось там у пекарні роблять та у хатах пораяють ся, а я нічогісінького. Я мрію, коли-б можна мені на край сьвіта заїхати, щоб ніколи не вертати ся сюди і нікого не бачити. Такий сум, така туга тут... Іноді хочеть ся взяти тай отруїтись, — тремтучими устами докінчила дівчина.

— Ну, дурниця! Чи вам нікого не шкода було-б?

— Я нікого не люблю! — з одчаєм вирвалось у Інни.

— А рідні?

— Нікого! Нікого! Я вам кажу: нікого! Чи мене так виховували, чи у мене така вдача — не знаю, але мені до всіх байдуже. Коби-б то любила, було-б задля чого жити, а то в серці порожнеча... Дорікають, що знаю тільки розваги, а треба-ж заповнити ту порожнечу, треба чимсь

жити. Я хотіла-б як найдалі відсіль... Здасть ся, де иньше я знайшла-б собі що небудь.

— Нічого ви не знайдете! — неухажно одрізала Маруся. — Ви вже й про сцену мріяли, і на курси збирались, і писати починали, та проте ви кидали. І зовсім не того, що не було хисту, а так... нецікаво.

— Мене те не цікавило, правда.

— А що вас цікавить? Оті розмови з Морським, з Сергієвськими та иньшими. Ви сим тільки й живете.

— І живу — уперто, тупо сказала Інна. В її погляді можно було прочитати, що в сих словах Марусі вона бачила одну задрість до її вроди, до тих чар, які має на мужчин.

Запанувало мовчаннє. Інна стала прибиратись, а потім сіла біля стола, схиливши голову на руки.

— Мені страшно — вся здригнувшись, мов заглянувши у безодню тихо сказала вона — мені страшно, що то буде далі. Я знаю, що все для мене цікаве не вічне. Яка-б не була красуня — я завяну. Тоді як? Чим я жити-му? Яка-б я не була чарівна, все-ж знайдуть ся кращі, молодші від мене. Тай не тільки сі. Коли я бачу, що й негарну кохають, мене обхоплює жах. Значить, моїх супротивниць не злічити, значить, я ніколи не забезпечена від зради... Я вам усю душу одкриваю... ні з ким у сьвіті не була я така щира...

— Потім от що: чи я можу бути певна, що той, чи другий мене справді кохає? Як знати його думки? Може-ж він тільки тішить ся... Може він заразом залицяєть ся до другої... Як знати? Може кожна покоївка моя супротивниця. Можлива річ, що коли ми розмовляємо з ним, а вона входить та думає: Не гордуй, панно; не думай, що ти все для його, що ти не рівня мені. Ти зі мною ділиш ся!! Адже можлива річ! А минуле? Я вимагала, щоб Анатоль усе розказав за себе... Половина мого спокою зникла після його оповідань... А найголовнійше, що то далі буде? Не вже я востанусь старою дівкою на людський глум? Мене багато кохало і я можу хоч зараз піти заміж, але піти за убогого на малі достатки та лічити кожну ко-

пійку, не вдовольняти своїх бажань, турбуватись щоденно біля всього самій... О ні! ні! Краще отруїтись!!...

Інна замовкла. Маруся теж мовчала. Вона гляділа на збентежене хороше личко молодій дівчини і їй було шкода, сьмішно, гидко...

— Я не гарно скінчу. Прийде час, ви пригадасте мої слова. Щось каже, що мені не трапить ся таке, щоб мене вдовольнило. Тоді одно зостаєть ся... — сказала на решті Інна. Її прозорі очі дивили ся загадливо, мов бачили щось у темній будучині.

Через три роки Інна отруїлась.

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

—...—
XIX.*)

Ся розмова поспувала Евгенію всю неділю. Хоч при людях він завсїди видавав ся спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, то бували і у него часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикав ся в своїм покою, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінний день. У всіх церквах дзвони грають, аж повітре гуде і тремтить. Вулицями товплять ся люде, коло церкви і костела цілі базари, коло шиночків мов пчіл у горячу днину, сьміхи, шум, гуркіт фіякрів. Усе мішасть ся, заповнює душу якоюсь повіню житя.

Евгеній замкнув канцелярию і думав піти до міста. Але зараз йому відхотїло ся. Куди піду? До кого? По що? Він не мав у місті ніякого щирого приятеля. Зрештою тепер обідна пора близька; поприходять із церкви або з проходу тай за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував заняти ся чим, щоб розігнати неприємне чутє. Але нерви його

Гл. кн. IV. ст. 52—71.

були розстроєні Нічого свіжого до читання не було, на писанє не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почутє на слова і сільогізми.

— Щож, від селян годі й надїяти ся чогось иньшого. Так довго всі дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотїв дурити їх. Жида розуміють, бо Жид від разу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до него, бо його поступуванє простійше, відповідне до їх способу думаня.

Йому пригадали ся звичайні ради, які дають на се наші інтелїгенти. „Осьвіта“. Він усміхнув ся гірко. Що таке осьвіта? Чи вмлієть читати і писати, се осьвіта? Чи прочитавши всі книжечки „Просьвіти“ і „Общества Качковського“ чоловік зробить ся осьвіченим? Що більше, чи скінчивши університет і одержавши дипльом чоловік робить ся осьвіченим? Так осьвіченим, щоб у кожній житевій пригоді міг собі дати раду? Щоб не робив дурниць у найблизших йому, найпрактичнійших справах? Аджеж Вагман закидає свої лихварські сїти на панів, посесорів, урядників, значить, на саму сметанку інтелїгенції в повіті. І щож? Усі вони треплють ся в його сїтях, а вимотати ся не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сїй хвили приложити ніж до горла. І щож поможе тим панам їх осьвіта? На що вона їм, коли не в силі видерти їх із рук такого простого халатника?

Він ходив по покою і перевертав думи мов важке каміне. Чого-ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадала ся приповідка: „Тим чорт Ляхів бере, що одинцем ходять“. І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить гроші у ріжних Жидів і потїшає себе тою думкою, буцім то вони кожний для себе держать се в секреті, і навіть не підозріває, що всі ті позички йдуть із одних рук. І певна річ, пан сам держить свої позички в секреті доки може, то-б то доки його чорт не візьме. І се має бути осьвічений чоловік? Ні, книжкова осьвіта ще не дає житевої осьвіти. Неписьменний торговець може бути в житевих справах

осьвітєнійшим чоловіком від доктора філософії. Житєва осьвіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозумівати ся з ними, солідаризувати ся. Почутє солідарности між людьми, се мета тої школи. Адже наші селяне живють доси на становищі диких у пралісах: що по за межами мойого віваму, те все вороже мені, чигає на мене, бажає мене знівечити. Відси ворожнеча між сусїдами за дрібницї, загальне недовірє, облєсливїсть і брєхливїсть. Адже я певний, що вони вийшовши від мене просто підуть до свого Шльомка і розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо і відійшли не вирозумівши добре, чого я хочу.

Він почав ходити живїйше. Прикре почутє в його душї дійшло до вершка і перебуло крізіс. Йому відкрили ся веселїйші горїзонтї.

— А коли знаю се, коли розумію причини сего, то нічого й гризти ся. Треба провести їх через школу житєвої осьвіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагодї поїду до Буркотина, роздивлю ся все на місці, побалакаю ще з иньшими людьми. Побачимо, може воно не так лихо буде, як здасть ся,

Він зупинив ся коло вікна і зирнув на міський сад. Його очї все падали на те місце, де колись то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула ріжнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сидїла колись чорна дама, стояв недвижно прецляр із кошом прецлів та медяників на руці.

Евгенїїв зір перебіг на тісне подвірє його дому. З сего боку подвірє було вузєньке, затїснене мурованим парканом, майже темне і вогке. По під парканом ішов сторож Баран. Евгенїй зразу не звернув на него уваги; бачучи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комїрки по коновки або по мїтлу. Але по хвили зирнувши у-друге він побачив, що Баран тою самою стежинкою по під мур, у найгустїйшій тїни, йде назад, голїруч, рівним, вимїреним кроком. Дїйшовши до місця, де подвірє розширюєть ся і з поза вугла дому вихапуєть ся ясна смуга сонячного сьвітла, Баран вертає назад у тїнь і знов іде по під мур своєю давньою стежкою. Се зацікавило Евгенїя.

Він почав придивляти ся Баранови, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив мов вартовий на чаті. Піднявши голову в гору, в військовій поставі, не змигаючи оком ні в сей бік, ні в той він ходив, ходив і ходив. Євгенієви здавало ся, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тягло ся досить довго. Аж ось на ратуши вдарила перша година. Баран мов прокинув ся зо сну, зупинив ся, зітхнув, оглянув ся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від сьвітла. Євгеній слідив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені — певно ляже спати.

— Мабуть його епілентичні напади повторяють ся в иньшій формі — подумав собі Євгеній. Платячи за квартиру він недавно згадував Вагмановій про хоробливий стан сторожа.

— Щож робити? — відповіла Жидівка. — Він свої обовязки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він не шкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрештою я не стою за ним, але Вагман хоче його мати у себе.

Євгеній, сказавши по правді, також не мав причини жалувати ся на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і що найважнійше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старали ся говорити з ним лагідно — і як найменше. На його дивацтва такі як отсе ходжене на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на него „нападає часом“, але знали також, що про се найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на него напав привид, що він мусить відбувати варту. Щож, нешкідливий привид — подумав собі Євгеній. Йому прийшли на гадку слова Вагманової, що вона радо відправила би Барана, але Вагман упер ся при тім, щоб держати його. Що воно значить ся? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його в доброго серця? Адже справді не аби яке положене Баранове! Хорий чоловік, що „на него нападає“, значить,

хорий на таку слабість, якої всі боять ся, а на яку діку нема, до того відомий як убійця своєї жінки — ну, коли-б тепер Ватман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому дівати ся, хиба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно Ватман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має мабуть ніякого. Держить його, дає хату, ще й платить дещо, а що Баран заробить від партій, то окремо — і жие бідний чоловік.

Ідучи на обід Євгеній побачив Барана на подвір'ю, як порав ся щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонив ся йому не мовлячи нічого, але Євгеній замітив, що перший раз від часу їх знайомства Баран впер у него свої блискучі очі, дивив ся на него довго і вперто не змигаючи. В тих очах, так здавало ся Євгенію, було щось мов важкий сум змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгенія і молодий адвокат мов прикований тим поглядом зупинив ся, ждав. Але Баран по хвилі спустив очі і заняв ся своїм ділом, не мовлячи нічого — і Євгеній пішов своєю дорогою.

XX.

Вечером тої самої неділі Євгеній сидів у своїм покою занятий вироблюванєм якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей і ввійшов Стальський. Після тої памятної стрічі, коли Стальський ночував у него, Євгеній рідко здибав ся з ним, не заходив у розмову і оказував ся супроти него холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатія до сего чоловіка збільшилася і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський мов і не завважував нічого, кланяв ся Євгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть — що всім було дивно — поза очі відзивав ся про него з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого поза очі.

— Добрий вечір пану меценасови! — мовив він втикаючи насаперед свою голову до покою. — Можна вийти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євгеній не дуже то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрашаю, що перериваю пану меценасови роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євгеній усьміхнувся.

— Е, як би то ми лиш приємної роботи шукали, то різні мененаси і офіціяли могли-б і з голоду померти.

— Га, га, га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвильку.

— Е, се иньша річ — мовив Євгеній. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завсїгди волію сьогодні, ніж завтра. Але прошу сїдати. Що вас приводить до мене в таку пізну годину, пане Стальський?

— Пізну? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справді з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може се буде занадто велика претензия з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомогти мені при інсталяції.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про се! Я робив для власної приємности і не хотїв би, щоб ви за те почували ся до якогось обовязку супроти мене.

— Ну, та говоріть бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримо ся — жартуючи мовив Євгеній.

— Бачите, пане меценас — мовив Стальський опираючись головою на долоні а ліктем на розі Євгенієвого бюрка — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагає ся компанії — сьміючись мовив Євгеній.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Євгенія подерло морозом поза плечі.

— Так от і вийшло. Від тоді я передумав дещо, придивився дечому і дійшов до того, що я також не добре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лица було щось мов насміх над тими словами; щирости, яка-б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Щож, се похвально пізнати свою похибку — мовив Євгеній, не знаючи, що йому сказати і по що Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, живете тепер зі своєю жінкою як слід?

— От в тім то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакости і прикрости — то так якось повернути оглоблі в противний бік — як би вам сказати, не а прогос. Рука не підіймаєть ся. Слово не вимовляєть ся. Так от я задумав зробити се якось принаднійше. Соленійше. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде — погань вийде, знаю наперед. Скінчить ся новими докорами, новим гнівом. Дай, думаю, справлю перепросини як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховати ся — вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але-ж пане любий — мовив Євгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені сего. Дуже вас прошу. Знаєте, від сего залежить слокій і щасте двоїх людей. А при тім, позволю собі григидати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечати ся, не вступлю ся відси, поки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаю ся, яко кавалер я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх ділах.

— Але-ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічогісінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя — і при тій нагоді наші діфференції вирівнюють ся. Тихо, мирно, незаметно.

— Дай Боже! Ну, а коли-ж би ви думали се зроби́ти?

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фіякер чекає на вулиці. Прошу перебрати ся — і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Евгеній перебрав ся в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіякра і поїхали. Їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших улиць, досить далеко на передмістю. Коли доїхали, Стальський задзвонив у фіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіякра пакунки, а сам з Евгенієм пішов на ганок. У покою, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було сьвітло. Се був сальон. Так само сьвітило ся в однім боковім покою на право. Стальський видобув ключ, відімкнув двері і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі. По хвилі вітворили ся бокові двері і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Се моя жінка. Пан доктор Евгеній Рафалович. Евгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна.

XXI.

Крізь спущену стору невеличкої спальні продирає ся вже червоняве поранкове сьвітло, а Евгеній спить іще. Його лице тоне в півсумерку. Десь колись він порушить ся, мов відгоняючи від себе докучливу муху, потім переверне ся на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирве ся з його грудей важке стогнанє. Видко, що його мучать неспокійні сні, ті сні,

що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярких, фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому сниться ся широчезна площа — не то пасовиско, не то колюча стерня. Сьвіжої зелені, цьвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикаєть ся на якісь груди, стрягне в якихось мокравинах, і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений сею величезною пустинею, але про те не перестаючи йде, йде, йде чим раз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні цьвіркоту сверщка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшелестній тиші він суне наперед як дух, тільки втома і невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік з тіла і кости.

Та ось поперек його дороги простягаєть ся чорна стрічка, закривлена по обох краях обрїя мов велике плазом покладене S. Ся стрічка грубує в міру того, як він наближаєть ся до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і граєть ся проти сонця, робить ся в однім місці ширшою, в другім вузшою. Рівночасно до Євгенієвого слуху долїтає якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вохкий, холодний подих. Він пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. З далека він видить тільки її супротивний беріг — стрімкий, високий, мов викрое-ний у чорній скалі; тільки де-де в низу просьвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторїнь каламутної води обрамована в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами. Думає би, се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливають швидко по тім водянім зеркалі, показують, що се справді ріка, показують відки вона випливає і куди пливе. Он там на заході зза високого кам'яного щовба випливає вона, а там на сході щезає за таким же щовбом, що заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної змиюки.

Євгеній стоїть над рікою і вдивляєть ся в її каламутну воду. Та ось далеко на заході заторохтів бубон, за-

гудів бас, затигла тонесенько скрипка. Євгеній зирнув у той бік і побачив, як із за чорного камяного щовба виринула велика дараба. На сіро-сталевім тлі ріки вона від разу визначила ся мов ярка зелена пляма, так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листем, шуваром та сїтником. А коли надплила ближе, Євгеній міг розпізнати те товариство, яке плило на дарабі. При передній кермі працював зігнувшись у дугу старший Гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою в зубах; його лиця Євгеній не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи чотири музиканти, а далі на таких же лавочках уставлених прямокутником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в бальових строях, порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках кришталеві чарки, иньші відкорковують бутельки з вином, чути окрики, срібні сьміхи, цоканя чарок. По середині чотирикутника стоїть найвисша лавочка, коротка, лиш на дві особи. На ній сидить молода пара, що творить осередок сего пишного поїзду. До них обертають ся веселі промови, сердечні бажаня, голосні вівати. А у заду при другій кермі стоїть молодий керманич, уродливий Гуцул з чорним, довгим волосем, у білій рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеть ся. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгенія, немов би хотів щось пригадати йому.

Хто ся молода пара? Хто ся пара? — запитує сам себе Євгеній. Напружає зір як тільки може і вдивляє ся в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже! Хто се такий? Де і коли я знав його? Довго мучить ся його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: адже-ж се я сам! У тім самім фраку, в яким сїдав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, від тоді десять літ минуло. Не вже я за той час так відмінив ся? Постарів, обносив ся?

Але гов! Хто-ж се панна молода? Хто та, що слидить обік него на лавочці і похитує головою і в соняшнім

усяміхом приймає іритуляції? Євгеній, той що сидить на березі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тимчасом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чим раз швидше. Ось іще видно її білу руку, як підняла в гору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо натужує очи Євгеній. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзує по гладкій площі десь у бездонну глибину. Музика тихне. Тільки задній керманіч стоїть спокійний, величній, уродливий, мов мальований, стоїть і незмигаючи дивиться на Євгенія. Євгенію здається тепер, що в очах керманіча видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманіча, немов хоче випитати його про щось, та ось в тій хвилині дараба щезає за чорною скелею, за закрутом. Євгеній стоїть хвилину мов остовпілий. Хоче крикнути, але його горло здавлене і не видобуде ніяк голосу. Хоче бігти на здогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивиться в каламутну воду, що пливе, котить ся і раз у раз проносить тріски, клубки піни і стебла соломки.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева сьвіжо обдерта з кори. Пливе, наближається. Євгеній забув уже про дарабу і вдивляється в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не деревляна колода, се біле тіло жіноче. Виручали ся мрамурові груди з рожево-вишневими пупінками. Розкидані по воді руки, виринає то знов тоне в воді голова з лицем піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге, золотисте волосся. Ось лице до половини підняло ся з води. Очи відчинені і на них примерз на віки вираз нескazanого страху, нестерпної муки. Уста на пів отворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій.

І Євгенію здається ся, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно і не надумуючись кинув ся в воду. Він почував у своїй сонній сьвідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинути ся в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла

хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків — і він прокинув ся.

Він справді був мокрий — від поту. Його груди ди-хали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомости. Тай навіть тоді, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очи і прийняв ся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тоді важке пригноблене з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але навпаки, було жерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привиду. Що більше, чим яснійшою робила ся його свідомість, чим виразнійше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжша вагота налягала на душу, тим прикрійший біль він почував десь — здавало ся — на самім дні серця, там, де криється найделікатнійший нерв, осередок усякої чутливости. Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрили ся мов до тривожного окрику, а очи витріщені широко впялили ся в найтемнійший кут його спальні.

XXII.

І йому почали пригадувати ся всі дрібниці вчорашнього вечера, одна за одною, виразно, невмолимо, так як хвиля за хвилею вбивали ся в його душу мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть мов остовпілий, пізнавши в тій жінці, котрої бездонну недолю знав із оповідань її мужа, — її, свій ідеал, свою Регіну, своє вимріяне щасте, що на хвилюкку всміхнулось йому і зараз загасло. Він стоїть і дивить ся на неї з виразом дикого перестраха. Дивить ся і не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилі? Чи на її лиці виявило ся що небудь? Він не міг пригадати нічого. В його ухах мов ножем по склі ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського.

— Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка.

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова. Її очи звільна піднесли ся на лице Євгенія, постояли на ньому

хвилинку і з таким самим виразом тихого здивованя перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане меценас, розгостіть ся! — говорив Стальський не завважуючи його остовпіня і беручись знімати з него пальто. Тим привів його до отямленя. Євгеній роздяг ся і знов упер очи в високу жіночу постать у простій чорній сукні без ніяких оздоб, що все ще недвижно стояла перед ним.

— Слухай Регінко, — мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мов би продовжав перервану перед хвилиною щирю розмову, — а я й забув тобі сказати... А властиво не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха, ха! У нас нині семейне сьвято. Забула, яке? Але-ж серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближеня. Памятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай відсьвяткуємо сей памятний вечір! Роковини такого важного звороту в нашім житю. Прошу, жіночко, не хмур ся! Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого потрібно для нашого нинішнього маленького празника.

Регіна все ще стояла недвижно на місці. Євгеній на стілько отямив ся, що міг спокійно придивити ся їй. Чи постаріла? Чи змінила ся за ті десять літ страшної моральної тортури, які прожила в пазурях отсего нелюда? Євгеній був троха розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна-б була виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою. Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла троха, щоки цвили невеличкими румянцями, уста були досить сьвіжі, на лиці ані на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни проведеної внутрішнім горем. Виглядала як богато нійших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупости і байдужности. Се страшенно болюче вразило Євгенія; се було так, немов би хтось із вітваря виставленого в його душі здирав найкращі окраси.

— Так се вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, мое божество? — повторяв він у своїй душі сотні разів. — Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сьак чи так. Не дармо кажуть: жінка як верба, де її посади, там прийметь ся. Над чистою водою, то над водою,

а на поганім сьмітнику, то на сьмітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобане.

Тимчасом Стальський крутив ся по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застедив стіл, а потому обертаючи ся до Регіни говорив далі тим самим свобідним, солоденьким тоном, ще солодшим, ніж уперед :

— Моя люба жіночка дивуєть ся, що я на таке семейне сьвято запросив постороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім не посторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що се мій елев ще з гімназьяльних часів. О, стара знайомість, стара приятель... Правда, пане меценас? (Він горячо стиснув своїми долонями і потермосив Евгенієву руку). О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш близше пана меценаса, то й сама признаєш мені рацию, що любійшого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці і не зводила з него на пів зачудуваного, на пів тупого погляду. Стальський підійшов до неї лагідно всьміхаючись і шепнув їй до уха :

— Не дурій, ти комедиянтко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припильнуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечераєм усі троє. А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і вдаючи немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Евгеній, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожде слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивував ся сам собі, коли чуючи ті брутальні слова дізнав у душі якоїсь пільги. Вони мов жбух холодної води вернули його назад до дійсности, показали йому в відповіднім сьвітлі ту огидливу комедию, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, еґоїстичне, вороже чусь, немов говорило до неї: „Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала на стілько сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб оперти ся тїтці, так ось яке запопала!“

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євгеній дивується, як йому серце не трісло при такім пониженью і потоптаню улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був би припустив, щоб міг бути свідком такого зневаження свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посьмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А вечером він чув той огидний шепіт Стальського — і не рушився з місця і рука його не затиснула ся в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здусила горла! Як се могло стати ся? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здається, ні. Щось иньше спиняло його, паралізувало його волю. Ся Регіна, то не була його Регіна. То була якась виблїдла, невдатна копія його ідеала. У неї не було того чарівного блиску, що колись так рантово, безвідпорно заповонив його душу. Від неї — Євгеній чув се — не виходила та магічна сила, що тягла його і віддавала їй на власність тоді, в щасливі дні їх спільних відвідин у школі гри на фортепяні. Йому здавало ся часом, що оте довголітне жите в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а иньшим разом він з почутем глибокої гіркости уявляв собі, що се його власне терпінє по розлуці з нею, його власна туга і скорбота і жалоба по ній стає муром між ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебрати ся не зранивши ся доткливо.

А Стальський тимчасом сїв насупроти него і спокійнісенько, мов нічого й не бувало, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних сплїток. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втікла з якимсь пенсіонованим підпоручником? А судию Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового судию в Гумнісках у нашім окрузі висшого суду. А панове Шварц і Шнадельський — тямлять пан меценас? — ті многонадійні паничі, що їх за крадіжки прогнано з судової служби, їздять по селах, ніби то мають агенцію краківської асекурації, а на ділі займають ся — Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займають ся! Пан прокуратор колись то аж волосє на собі микав, читаючи рапорти жандармів

про їх справки. Та що, пан Шнадельський — кузин пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом у пана президента, а при тім він протеже пані судиїхи Могульської — знають пан меценас, тої ординарної Мазурки? Вона-б очи видерла кождому, хто би сьмів на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалковій компліменти правлять, на домашніх балях паннів підтанцювають і все жалують ся на те, що їм у суді заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію, не дано їм змоги очистити ся.

— Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, тай забув ся. А моя пані якось не приходить. Перепрашаю пана меценаса. Я за хвилиночку верну.

І не ждучи на Евгенієву відповідь Стальський схопив ся з місця і вибіг до кухні. Вернув по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накраяну платочками шинку, будки, пару бутельок вина, бутельку коняку і кілька чарок. Вона поставила се все на стіл і приняла ся розставляти.

— Йди, йди, припилнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіяла ся гостей. Пішла перебрати ся.

— Алеж пане, — мовив до него Евгеній, — мені здає ся, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

— Не бійте ся! — весело мовив Стальський відкорковуючи бутельку з коняком. — Ось випиймо лише! Зараз воно инакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої соленізантки... з якимсь болючим заклопотанєм мовив Евгеній.

— Га, га, га! Се ви гарно сказали! — брутально регочучи ся мовив Стальський. — Властива соленізантка! Га, га! Ну, але так, unter uns gesagt, як вона вам по-

добає ся? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

У Евгенія серце стисло ся і рука засвербіла, але в тій хвилі вийшла Регіна і увага обох мужчин звернула ся на неї.

XXIII.

Боже! Що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу чи на жарт вдягла ся в свою злежану, помяту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же штучними перлами з переду вишитий і білою коронкою на грудях облямований станик, волосє розпущене, на руках тілистої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички — оттак увійшла Регіна до сальону. Ішла звільна, мов на пів сонна, зі спущеними в низ очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сего білого одягу виглядало пожовкле, на шії під ухами видно було зморщки, під очима залягли синьоваті тіни. Зрештою лице її було поважне, задумане.

— Бій ся Бога, Регінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський побачивши її в такім костюмі.

— Сьогодні мій юбілей, — промовила Регіна. — Десятилітній юбілей мого замужнього життя. Отся сукня — мовила вона звертаючи ся лицем до Евгенія — була символом мого найбільшого нещастя. Ії перед десятима роками вдягла на мене цюця, що була від малку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона заклала всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернула ся знов до мужа), — мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в такім разі нинішній день буде новим зворотом у моїм житю і варт того, щоб зустріти його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і в такім разі надягаючи отсю сукню я визвала їх. Щож, коли вони тут, коли чигають, так нехай піднімають ся, нехай мучать мене до решти! Я перебула стілько, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене ріжниці.

— Алеж Регінко, — мовив Стальський мінячись на лиці, — що се ти говориш? Не компромітуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євгеній не чужий чоловік, ані для тебе, ані для мене, — спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хіба знаєш пана Євгенія?

— Так.

— Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики, — поспішив пояснити Євгеній.

— І ти від того часу не забула пана Євгенія? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенієві слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти певно крихіточку любила його? У вас жінок така знайомість, то звичайно рівнозначуча з романсиком.

— Крихіточку.. ні, — з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський. — Не крихіточку, значить дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повітати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинув ся обнімати Євгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я ідіот і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайте ся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женувати ся! Пане меценас! Я чоловік ліберальний. Борони мене Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Алеж прошу!... І він узяв Євгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки. У Євгенія заклекотіло щось у серці.

— Пане, — прохрипів він, — не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поведжене! Добраніч!

І відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотив ся на софу, він хопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок відтак на вулицю. Тут усе ще стояв фіякер, якому Стальський забув заплатити і який справедливо розміркував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи

пізнійше вийде і певно заплатить йому. Євгеній сів на фіякра і вернув до дому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечера. Потім машинально роздяг ся і заснув.

А тепер, коли нерви його по троха успокоїли ся, він силкував ся дійти до ладу з тими споминами.

— Так от де ти, Регіно моя! — думалось йому. — Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видало ся мені тупим, а твій концерт з тим шлюбним убранем видав ся мені глупим, уразив мене мов погана комедія? І чому в твоїх словах брєніло щось нещире, вивчене, не-своє, комедиянтське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавала ся огнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці окружений авреолом непорочної чистоти, сьвятости і вічної юности! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину мого я, згублену там у тім проклятім покою.

Він схопив ся з ліжка і почав одягати ся. Якась тривога обхопила його. Повітре сеї комнати давило його, він потребував сьвіжого повітря, широкого простору, щоб не задусити ся. Але одягши ся він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусів сїсти на кріслі коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понесла ся їх течія зовсім у противнім напрямі ніж доси.

— Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіня, сама не знає, що з нею дієть ся! Адже побачивши мене вона мов остовпіла, не здібна була слова промовити. Адже він знущаєть ся над нею, кожним словом шпигає, кожним позирком раниць, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона трепле ся і мече ся з болю і сьмію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух сьмішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та не вжеж у мене нема ані крихітки серця? Невже

разом з любовю я стратив здібність до простого, людського співчуття?

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби сціпили ся і він ухопивши в обі долоні розпалене чоло похилив ся над столом. Довго він сидів оттак і сам не чув того, коли з його очей полили ся пекучі сльози. Йому зробило ся легше від них, і в міру як лекшало на душі, сльози лили ся, капали на стіл, розливали ся калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперли ся на якийсь час на острім канті. Але з очей набігали все нові і нові краплі і доливали річечку, і ось вона перемогла кант і ряним градом крапель бризнула на підлогу. Євгеній не чув того. У него в серці робило ся якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинили ся, течія образів у фантазії зупинила ся, воля лежала зомліла.

Голосне стуканє до дверей сальону розбуркало його з того душевного зомліня, примусило встати з місця і отямити ся. Машинально він обтер очи рушником, вийшов із спальні, замкнув її за собою і промовивши „Прощу вийти“ наблизив ся до дверей сальону і відімкнув їх. Двері широко отворили ся і в отворі стояв пан маршалок Брикальський, вистроєний, пахучий, блискучий, усьміхнений, щасливий.

— Чи можу вийти? — запитав кланяючись.

— Алеж прошу, прошу, — відповів Євгеній і також легенько вклонив ся.

(Далі буде).

БУДЕННИЙ ХЛІБ.

НАРИСИ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО.

I. На порозі жита.

Настали різдвяні сьвята.

Ганя налагодила ся так, як-би се вже були останні сьвята в її житю. Чого вже не напекла, не наварила — та все лише бігає то сюди то туди, аби що не припало ся, не збігло, аби булки не порепли ся, аби не пересолити голубців.

Аж відітхнула лекше, коли всьо удало ся по її думці. Сьвятий вечір.

Вже позасьвічували сьвітла, понакривали столи, та всім здасть ся, що когось недостає. Мати Гані, що почала вже приходити до здоровля, ходить з одної кімнати до другої, назирає, чи всьо як слід, а далі каже:

— Ну, що-ж? Сідаймо.

Сі слова врізали Ганю у серце, як-би ножем. На її очех замерехтіли дрібні, перлисті сльози... Що се з нею? Чого вона так налякала ся?... Їй усе здавало ся, що хтось приїде, брат, сестра... вона так і зазірала раз-у-раз у вікна, наслухувала кілька разів задзеленькотіли дзвінки на селі, чи не завернуть сани у їх ворота. Ні і ні і ні. А може ще приїдуть... а може ще потім... а може ще потім...

— Так сідаймо. Чого-ж нам дождати? — сказав батько, тай почав молити ся.

Сіли.

Батько і мати почали їсти борщ, та так і мовчать. І Гані ніяково говорити. Вона їсть і не їсть, похнюпила очи в тарілку, та так і задумала ся.

Про що?

Про те, як то вона качасть ся малою дитиною по сїні під столом, як то бавлять ся враз із братом та сестрою по вечері:

— А я спати-му тут на сїні... цілу ніч спати-му на сїні.

— Тай я, Василю...

— Тай я, тай я...

Співають, колядують, сьміють ся... Чим далі, тим тихше і тихше, аж нарешті позасипляють всі трое на сїні.

— Що-ж, мамо, нема нас до пари, — мовив батько.

— Годі... Але небаром буде нас знов до пари.

— Чому?...

— Лишимо ся обое, та заживемо у парі.

Ганя похнюпила ще глубше очи в тарілку. Хоч тут не сказав ніхто її імени, та про те вона знала, що бесіда йде про неї.

— А може знов лишить ся хто з нас без пари...

Таке то!...

І знов тихо.

— А се хто? Чи не Василь?...

На обістю задзеленькотіли дзвінки.

— Ганю, а йди-ж но, подиви ся...

Ганя хоче встати, але ноги відказують їй послуху.

Піду, піду, мушу піти, не покажу нічого по собі!...

Силою волі підняла ся з крісла.

— Де-ж ти? Та там заложені на зиму двері, не знаєш?

Веди їх через кухню.

Кого? Чому їх? Хиба-ж приїхав хто з Василем?

А може се не Василь?

— Василю, Василю!...

Чи стискала вона його коли так щиро, чи цілувала?

Сама не знає, чому се...

— Пан Осип Юстишин... мій приятель...

Побачила, побачила, аж тепер побачила, що увійшов зараз за Васильом та обтріпував сніг з плаща.

— Здорово намерзли ся, Осипе! Давай поогріти ся!... Але хто-ж міг надіяти ся такої сніговиці? Що-ж, ви ждали на нас з вечерою? Ні, ні, бачу що ні, ну так, але я писав, що приїдемо рано.

— Ти писав? — поспитала здивована Ганя і попросила їх до покою.

Писав, так він писав... І чому-ж мені не згадував ніхто про те, що він приїде?... А я все таки надіяла ся когось.

Пішла зарядити що-дещо в кухні.

Як він? Осип... ну, не вгадаю. Брюнет, та які гострі очі... Чого він приїхав? Так лише? На сьвята?

І чому-ж мені Василько не написав, що хтось приїде? Я була би прилагодила ся... Десь щось ушила собі... Ах, а я в такій сукні, буденна, чорна, брудна... Так уже ніяк передягати ся.

— Що-ж ти Ганю забарила ся так? Давай наливки, борщу. Пани померзли.

— Даю, даю...

І позасідали.

Цілу ніч не спала.

Минула ніч. Минув ранок. Пообідали, родичі полягали спати.

— Що-ж будемо робити? Ну, Ганю, яку придумаєш забаву?

— Або я знаю?

— А що-ж ми можемо знати? Ви тутешні, панно Ганю, так скорше знаєте, що нам робити.

„Панно Ганю, панно Ганю!“ Яке солодке те „панно Ганю“! Чи раз уже се чула, та ніколи сї слова не звеніли їй так миленько в ухах, як нині. „Панно Ганю“...

— Ой якась ти Ганю задумана нині... навіть не чуєш наших слів. Та хіба заколядуймо.

І почали колядувати. Одну, другу, третю коляду.

— Весело вам живеть ся, панно Ганю, на селі?

Хотіла відповісти „в тій хвилі весело“ — вже сиділи їй сї слова на краю язика, але обернула ся: нема брата.

— Де Василько?

Осип і собі скрутив ся. Розглянув ся по хаті.

— Так ви налякали ся?

— Ні, але...

Спаденіла на лиці.

— ...але був тут іно-що, тай...

— Панно Ганю...

Знов „панно Ганю“. Та не таке воно як передше. Ні. Те було веселе, дзвінке, срібне — се сумне, придавлене, налякане... Чому його голос змінив ся так тепер? Чого його очи такі непевні, як іскра вогню присипана попелом?...

Мимохіть поступила два кроки назад.

— Панно Ганю, знаємо ся не цілий день...

Ах, невже-ж тепер?...

Холодна дроз перебігла по її тілі. Вона стрепенула ся ціла.

— Ви здивували ся, що я від сього зачав. Але ніяк інакше. Я бачу вас не цілий день, а знати — знаю вас так як-би цілі роки.

— Ви? мене?

— Так. Я наслухав ся про вас багато.

— Про мене?

— Так. Від Василька.

Вже не сумнівала ся. Вже тепер, зараз... Ах, як радо втікла би відси. Сховалась би, запала під землю! Всьо, всьо, аби лише не стояти тут, аби не чути того, що мусить почувти зараз, у сій хвилі.

— Панно Ганю, чи не стали би ви моєю жінкою?

Ні, ні, не хоче, не хоче слухати далі... Тікати, тікати... Де? куди?... Що, що він сказав?

Сльози бухнули з її очий. Зірвала ся та далі у двері.

— Куди-ж ти біжиш? Де Василько?

— Ах то мамунця...

У дверех станула мати.

В її голосі звучить здивоване, але на лиці грає щаслива усмішка, та очи так і стріляють ярким вогнем щастя.

Вечірня нарада.

Батько, мати і вона.

— Ну, Ганю, підеш заміж?

— Ні, ні, і ще раз ні. Не хочу, не хочу. Я сидіти-му дома.

— Так чого досидиш ся?

— Чого?...

Отворила широко свої заплакані очі.

— Чого?

Ну чого, чого? Або вона знає? Що се таке „чого“? Вона ранійше не чула сього слова. Ніхто її не питав ся, „чого“ досидить ся?

— Хиба-ж ти не знаєш, що не можеш вічно сидіти дома? От Степка скінчить небаром школу, так що-ж? Дві вас сидіти-мете в хаті?

— Або що?

— Як се: „що“? Треба буде її віддавати, а тут іще ти сидіти-меш.

Тепер вона порозуміла вже троха своє положенє. Вона мусить вийти заміж. Мусить зробити Степці місце. Дві їх не можуть сидіти в хаті.

— Ну, що-ж?

— Най буде як мамунця кажуть та татуньо.

II. У родичів.

Коні в'їхали в село.

Ганя почала нетерпеливити ся. Вона не була тут уже так давно! Гадала, що застане Бог зна' які зміни, а тут усьо старе. Але їй хотіло би ся як найскорше привитати ся з родичами, уцілувати їм руки. Чи постаріли ся? Батько десь посивів сердега як голуб! Зігнув ся у двоє! А мама?... Чи тримаєть ся вона ще троха?

На призбі коло Миколової хати вигріваєть ся кітка. Троє котят присікало ся до її груди. Так і зросли ся з нею. Ссуть її.

Вони нагадали Гані давні літа. Вона шукає за котятами на стриху, на оборозі, в стодолі, в стайні... з тяжкою бідою находить їх під хворостом у дривітні. Що-ж там не було вже радості!... Цілий день носила їх у подолку, а стара кітка так і бігає за нею. Мнявкотить та мнявкотить.

— Киць, киць... кицуню...

Ловить її, сїдає на траві, кладе кітку в подолок... Котята шукають за цицками, перекидають ся, відтручують ся, кожде ловить за свою цицку... а далї ссуть, ссуть, як павки. Але її се не бавить. Вона волить дивити ся, як вони перекицкають ся. Відриває їх від цицок, переставляє, сьмієть ся як вони шукають знов кожде за своєю цицкою. Найшли. Ссуть. І вона знов відриває їх, і знов, і знов... А стара кітка дивить ся на неї благаючим зором: „Лиши їх, лиши, най ссуть! Вони голодні!“...

Минули Миколу.

Ганна стратила кітку з очий. Але вона бачить її очима душі... і бачить ту буру кітку, якій вона робила ріжні пакости.

Давні часи!

Семанишині діти купають ся на оборі в соняшних промінях. Двоє старших ліплять собі хату з болота: тешуть кілочки, роблять валки, місять болото зі соломою. А меньший ростом хлопчик бігає з прутиком у руках за пацючком.

— А цю! а цю!...

— Іване, лиши! Най стоїть!

Де, де!... Іван послухав би їх!

— А цю, а цю!...

А пацючок задер хвіст до гори і бігає з одного кінця обори в другий, та все щось хрюмкотить з невдоволення.

— А сядеш ти кілком, Іване, нааа!... Бо буду бити!

— А я скажу мамуні, як ти будеш мене бити... і скажу, що ти лінив хату, і хочеш печи бульбу і кукурудзу.

І не стямив ся Іван, як старший братчик підбіг до нього та в карк, та в карк!

— А будеш казати? а будеш казати?

— Таки скажу! Таки скажу!...

Сльози не дали йому далї говорити.

— Ні, ні, не скажу, не бий Михасю, не бий!...

Ганна відвернула очи в той бік. Се склало ся все миттю на її очах.

Колись то і вона бігала так і бавила ся з сільськими дітьми!... І нераз було набере ось так, як сей Івасько, і ані чичирк! Зможе, так віддасть, а ні, так виплачеть ся,

виплачеть ся, а за хвилю бавить ся далі з тими, що побили її перед хвилею і забуває на віки про свою пригоду.

Ні, не на віки! В старшій віці, по кільканийцятьох роках виринають усі образи з молодих літ, стають перед очима зразу як якийсь непевний блиск, неясний спомин, далі вяжуть ся з иньшими такими моментами, з одним, другим, третім... Мрачні іскри спливають ся в одну гармонійну цілість, набирають раз-у-раз виразніших рисів, певніших красок. Образ росте, яснійшає, відновлюєть ся. Те, що було колись дісностю, було пережите, відсьвіжуєть ся по літах в уяві. І вірити не хочеть ся, аби се носило колись на собі одіж життя, аби се було твором власних рук!...

— Паннунцю, бачите онтам...

— Яка я паннунця, Грицю! Не бачите, якого маю сина?

Грицько подивив ся на Леся, так як би мав до нього жаль, похитав головою та вдарив борозного батогом.

— Бо то чоловік привик: „паннунцю та паннунцю“, та якось чудно тепер інакше... Бачите, йдуть наші єгомосьць. За хвилю зрівняли ся.

Старенький пан-отчик підійшов поважно до воза.

— Гості, гості!... А чоловік де?

— Дома. Але везу за те внука.

І піднесла до гори на руках Леся.

— А який поганий! Тьфу, тьфу, тьфу... аби не вречи... Що? Ти хочеш злізти? — Сиди, сиди... до хати вже недалеко. Їдьте, їдьте, я прийду поволи за вами.

Але Ганна стояла вже на землі. Грицько рушив і поїхав домів. Вони за ним.

— Але-ж то татунцьо посивіли! Якже-ж ведеть ся? Добре?...

— Е! Як мені ведеть ся, ти не питай! Я вже не нинішній. Але розкажи-но, як тобі йде на молодім господарстві! Даєш собі раду з чоловіком?

— Даємо собі обоє раду, як можемо і знаємо...

— Ну, то добре! Ну, то добре... Що-ж, здорові?

Ганна притисла у відповідь сінка до грудий і поцілувала його палко.

— Ну, що-ж внук? Гей, гей, коби то не літа! Взяв би я його на руки, а так бою ся, аби не пошпортати ся, тай було би нам обом!... А пестій, пестій, о, пестій!... З очий йому видно се... Га, що-ж!... Мамин син!

— Одинак — замітила Ганна весело і поцілувала його.

Пан-отчик і собі усьміхнув ся та похитав головою:

— Буде тобі тих одинаків, що не даси собі й ради!

— Як Бог дасть.

— Та воно права, що все в руках Бога.

Доходили до хати.

На воротах стояла вже пані-матка і вижидала їх нетерпеливо. Далі не витерпіла і пішла їм на стрічу.

— Ну, мамо, не постидася свого внука.

— А чого-ж я мала би стидати ся! Най би його мама стидала ся, як би поганий вдався... А що? Тато, чи мама?

— Тато, тато..., і ніс як у тата і очі...

— Ну, то добре! Син повинен вдати ся в батька.

Завернули до хати.

Родичі засипують Ганну питаннями. Вона хоч і відповідає, але на її лиці видно змучене. Перетрясла ся дорогою, виголодніла. Коли вже прийшли до хати, положила дитину на ліжку, а сама так і впала на крісло.

— Змучила ся дорогою?... Та бо то правда, було куди їхати! Що-ж тобі молока, чи зробити каву?

— Ти також питаєш ся! Давай що є. Вона десь добре виголодніла ся. Тільки сьвіт...

Принесли квасного молока. Ганна кинула ся на нього з якоюсь жадобою, з якоюсь пристрастю, як би бояла ся, аби не щезло. Та не за молоко вона бояла ся, ні! Вона бояла ся, аби не щезли ті спомини, які викликало в ній се молоко.

Коли лише приїхала домів, усе давали їй зараз квасного молока. Які то веселі були тоді часи! Ні гризла ся чим, ні журила ся. Голова була свободна, мізок продумував лише над забавою, розривками. Їсть було молоко, а думкою ловить уже курята, бігає за качатами понад потік, зриває жовті мягонькі папіривки з яблінки. Ще й не доїсть,

а вже біжить до кухні, комори, а то до стайні, саду, на поле, в село... Щасливі то були часи!

Але зараз згадала, що недовго вона гуляла так. День, два... а то мама уже й не пустить від себе.

Глянула мимоволі на маму.

О, ні! Тепер вже не так!

— Знають мама, мені і жаль за молодими літами і ні.

— На двоє баба ворожила: і добре бути панною, і добре мати чоловіка.

Ей ні!... Вони мене не зрозуміють!

На край тарілки сіла муха. Крутить ся на всі боки, не може рішити ся, куди лізти далі. Та тріває се хвилину. Перебирає своїми дрібними ніжками просто до молока. Надбала краплину. Замочила свій тоненький писочок у нього і виймає його, і знов замочила і знов виймає... Смакує його. Обтріпала ніжками писочок, крилця.. Подетіла.

Надлетіла друга і просто в молоко: бебевх! Сіпаєть ся, крутить ся, хоче вирвати ся. Перебирає ніжками, крилцями і замісь виратувати ся, потапає раз-у-раз глибоше. Вже спустила ся на долю. Не рушить уже ані крильцем, ані ніжною. Дивить ся лише наляканими очима перед себе.

Бідна муха!

Ганна взяла її легонько на кінець ложки та допомгла виратувати ся.

Ї дивить ся, як вона весело обтріпуєть ся, пробує сил, підносить крилця, іще раз обтріпуєть ся і злітає.

На стіні цокає старосьвіцький годинник.

Той сам, який затишила іще дитиною, який бачила все, коли лише приїхала зі школи домів — лише одну вагу обтяжено якоюсь старою, заржавілою мутеркою.

На порозі у сїнях запищав хрипливий голос:

— Тю, тю, тю, тю, тююю... тюррр!...

Ганна звернула голову в той бік, відки йшов голос. Аж тепер нагадала стару Параску. Ту, що виносила її на своїх руках. А вже тоді не була вона така то дуже молоденька.

— Параска ще живе? Я й не замітила її.

— Живе, живе, синоньку! Як Бог має дати кому довгий вік...

Зачав старенький з Богом та не знав уже скінчити. Похитав головою і підніс очі до неба.

— І нас Бог тримає ще до якогось часу, хоч нам уже давно пора в дорогу. Ой далека дорога, далека! Але Бог небесний знає, що робить. Хочє дати нам грішним час відпокутувати свої провини тут на землі. І за те йому слава!

І почав шептати устами душі молитву. Яка вона, та молитва, Бог його знає!

— Що-ж, Ганю, розкажи нам як тобі живеть ся...

— Як?... Як Бог дає.

— Знаєш ти, мамо, най вона відпічне троха. Як переспить ся, то ліпше буде балакати ся їй. І я також троха передрімую ся до вечері. Ну, вставаймо.

Встали. Ганя взяла свого Леся, лягла з ним на софі, приложила його до груди, гладила хвилину по яснім мягонькім як шовк волося, поцілувала його в голову, замкнула повіки і за хвилину вже задрімала.

III. Перший день.

Прийшов старий Калимонів подивити ся у останнє на свою загороду. З діда прадіда сиділи у сій низонькій хатчині, на сїм добре справленім куснику землі Калимони — і жили, як жили... аж ось на нього найшла якась божа кара!

Станув коло старого, похиленого плота, опер ся на нього плечима, похилив голову на груди.

На обору заїхав віз, на яким було багато панських річий. Поліровані, жовті ліжка, плетені крісла, стіл, шафа. Заїхав другий з куфрами, скринями, постілю.

Стоїть Калимонів і дивить ся, а з очий сльоза: кап, і друга: кап...

Обтер їх рукавом від сорочки і завернув до воріт.

З вулиці надійшов пан Юстишин.

— Дай Боже панови щастя на новім газдівстві.

— Дякую за добре слово. Що-ж, ви прийшли подивити ся?

— Ой, прийшов пане, прийшов, та бодай і не приходив!... Бачу: їдуть з вашими річачми... гадаю собі: подивлю ся... а як прийшов, як мене здавило за серце...

Махнув рукою і почав хитати головою.

— Мій прадід сидів тут, і дідо сидів, і тато сидів і відси винесли його на цвинтар... а мені не судило ся вже!... Побачив сьвіт під сею стріхою, жив що жив під нею, а вже до гробу винесуть мене із під чужої...

Глянув жалісно на хату.

— Ой пане, пане, як то болить...

І завернув на вулицю.

— Та вже йдете? Ходіть іще до нас...

Калимонів махнув рукою.

— Ей! По що задавати душі жалю!...

І пішов.

Юстишин був так урадований своїм щастем, що не розумів жалю Калимонова. За хвилину й забув про сю стрічу з колишнім газдою, а теперішнім комірником.

У хаті порала ся Ганна. Давала всьому лад. Се тут поставити, а то там, се занести на стрих, то до комірки...

Червона була як іно-що розцвіла рожа. На білім лиці виступили сильні румянці, уста всьміхали ся з радости, руки тремтіли.

— Уважайте, аби зеркало не стовкло ся... Ах, образ, рама витреть ся... що?... скло від лампи трісло?... а то коли? Уважайте, уважайте, не зломіть ноги від шафи... В куфрі геть десь поперевертало ся всьо...

Як виносили сі річи з хати, як складали їх на віз, як везли потім майже пів милі по груді і каміню, на яким віз підскакував що хвилі — вона не кричала, не зважала на се, не бояла ся, аби не потовкло ся, не поломило ся. Тепер, коли вже всьо було на місци, коли при маленькій лише увазі можна було всьо поскладати як слід на місци — вона тремтить про кожду найменьшу річ, бігає, кричить, просить, остерігає...

— Ото, прийдець ся викинути на скло три нові, — почала нарікати у вечері перед чоловіком, коли засіли обоє

до чаю. — І проси їх і моли, не вважають! Для нас тепер кожний сотик такий дорогий!

— Але-ж бійся Бога, Ганю... хто-ж бачив журити ся тими трема новими? Добре, що нема більшої шкоди. Ми повинні тішити ся, що сидимо вже під своїм дахом.

Ганна, що сиділа поруч Осипа, склонила ся на його груди, як дитина. Щасте змогло її. Румянці лише відбивали сильніше від сніжного лиця, груди лише хвилювала висше, серце товкло ся скорше і скорше.

— Тату, ми в своїй хаті...

— У своїй власній...

І поцілували ся так горячо, обняли ся так пристрасно...

Ганна заплакала тихесенько, заплакала з надміру щастя.

А Осип пускає густі клуби диму із уст.

IV. На авдієнції.

— Що?... конкурс на Перемишль?...

Урядова часопись випала Юстишинови із рук.

Конкурс, на який він ждав так довго!

І бере знов часопись у руки і читає другий, третій, десятій раз. Хочє впевнити ся.

Від довшого вже часу розвідуєть ся, чи не буде в Перемишлі якого місця? Донька ходить там до семінара, сини до гімназії. Яка се була би полекша, коли би він так дістав ся до Перемишля!... Ще перед кількома тижнями був там — тоді не було нічого чувати про вільну посаду. Вернув ся домів знеохочений, як і за кожним попереднім разом і ждав, і ждав далі.

Аж ось конкурс!...

Приходить листонош.

— Лист?

— Ні, картка.

Юстишин виймив крейцар, дав листоношови за картку.

Кинув на неї оком. Від товариша з Перемишля.

„Крикун умер. Подавай ся. Можеш дістати ся легко“...

Крикун?... Та-ж він був цілком здоровий. І що-ж йому могло стати ся?... Бідна жінка! Не нажила ся з ним довго!

Таке то! Одні плачуть, другі тішуть ся!... Хто знає, чи його смерть не має бути моїм щастем...

І знов прочитав оголошене конкурсу.

Двадцять днів іще часу. Треба квапити ся! Подам ся, поїду до Львова. Тепер або ніколи.

Довгі роки служби стають перед його очима.

Зачав її військом. Дослужив ся ранги фельдфебля. Потім практика в податковім уряді. І знов цілі літа адюнктом. Потім іменовано його контрольором, перенесено сюди до сеї діри. Військові літа вилетіли йому вже давно з голови. Вже й забув про них! Одно, що лишило ся йому в пам'яті, се щасливе парубоцьке житє. Ні жінки, ні дітий, ні хати — нічим було журити ся, ні на кого було старати ся... Жило ся з дня на день, коби лише до вечера, того щасливого, гулящого вечера!... І перші роки служби в податковім уряді затерли ся у його пам'яті. Жінка, двоє дітий, потім третє... але все іще при купі. Жило ся в малім містечку, як можна було настарчити, коби лише не дізти в жидівські руки! Діти ростуть; треба посилати їх до шкіл. Всі троє в Перемишлі. Він робить заходи, аби й собі там дістати ся, або в загалі до якого небудь більшого міста. Дарма. Всі заходи щезають ні на чім. Власти глухі на його просьби. І жінки сльози не помагають нічого. Його іменують контрольором і переносять — до Мостиск... Як вони побивали ся тоді обоє із жінкою! Як кляли тим, що там у горі рішають долю нуждарів, рішають на осліп, не дивлять ся на те, чи витиснуть на їх очах сльози щастя, чи сльози розпуки. Проклони минули безслідно. Юстишини спровадили ся до Мостиск і мусіли сидіти тихо. Лише по році дізнали ся, що вмер референт їх подання, той, якому вони так кланяли ся, якого так просили, якому так наклеяли. І на душі полекшало їм троха: „За людські кривди!“... Бог вислухав їх проклонів... І знов сиділи тихо... Лише Юстишин навідував ся що тижня, чи нема надії на яке місце в Перемишлі.

Аж ось і є!

Дарма, що вже тільки разів заводила його надія: як усе, так і тепер надіяв ся, що ось-ось — і він замешкає

враз із своїми діточками в Перемішлі, заощадить яких п'ятьдесять ринських місячно.

Думки чим далі плутають ся, мішають ся. Голова клонить ся безсильно на руки. Очи падають на папір записаний самими нумерами. Нумери скачуть, мішають ся, спливають ся у одну масу. Виймає годинник, ливить ся на нього і не бачить години. Протирає очи, отвирає їх широко: одинайцята. Повтарає кілька разів устами душі: „одинайцята“ — аж нарешті з великим трудом зміг порозуміти, яка се година. Одинайцята... годину ще треба урядувати. Ні, він не в силі. Встає, загортаєть ся, кладе капелюх на голову, у руки бере паличку. Мацаєть ся по кишенях, чи має ключі від столика, роззираєть ся по столі, чи не забув чого, пробує шуфляду чи замкнув її, ще раз устромлює руки в кишені, виймає ключі, числить їх, отвирає столик, перекидає папери в ньому, замикає його, кидає оком на годинник і виходить.

На порозі здібає його Жид — Моріц. Кланяєть ся йому. Усміхаєть ся. Чого?... Чи не хоче він сказати: який ти дурний! Гадаєш, що буде що із сього?... А може грачує?...

— Пан добродій на перекуску?... Там дома моя жінка...

— Ні, ні, дякую.

На перекуску?... Він же знає, що я не ходжу ніколи на перекуску!

Вийшов на вулицю. Подув сьвіжого повітря обвіяв його, протверезив.

Куди?... Домів?... О одинайцятій?...

Стає, надумуєть ся, обертаєть ся головою в сторону будинку податкового уряду. Мужики, що стоять довкола нього, кланяють ся йому.

— Ви може до мене? Маєте яке діло?

— Та ми, прошу пана, платили податок...

— Платили, ну, добре, бувайте здорові.

Ноги роблять кілька кроків наперед.

Нараз чує, що біжить щось за ним, вискакує йому на плечі.

Обертаєть ся.

— Бриську! Підеш!...

Збентежений пес ховає хвіст під себе, похнюплює голову і стає кілька кроків позад нього. Він ждав на свого пана, хотів привитати ся із ним, аж ось такий немилый привіт.

Юстишину стало жаль вірного слуги.

— Бриську, са тут Бриську!...

Брисько прибігає, вимахує хвостом, підносить голову то похнюплює її, лепече язиком, як би хотів оправдати ся, поцілувати свого пана.

— Са тут Бриську!

Осьмілений скаче Брисько на нього, лиже його по руках, скавудить з радости.

Пан погладив його. Врадуваний Брисько полетів наперед. По дорозі здибав свиню, що лежала в болоті. Прискакує до неї, гавкає. Свиня сфукотіла, схопила ся, скочила в бік. Він гонить ще хвилину за нею, далі лишає її і летить до хати.

Юстишин прийшов уже до себе.

Піде, скаже жінці, поділити ся із нею радісною звісткою. Поїде до Львова. Або ні, най вона їде, най вона просить. Жінці лекше. Жіноча просьба може більше вдіяти. Йому, урядникови, не слід згинати ся, а жінка і заплакати заплаче, а випросить.

Уже близько хати. Ще кілька хвилин і вже його стара буде знати про все. Як вона прийме сю вістку? Врадуть ся?... Розуміть ся!... Але треба її наперед зажурити. Скаже, що хорий. А потім... потім...

Зразу налякала ся, зблідла. Хоче положити його до ліжка, натирати, мастити. Біжить робити чай, шукає за горівкою. Аж ось як не крикне з радости, як не почне сьміяти ся.

І знов нова жура.

— Хто з нас поїде до Львова? Я, чи ти?...

— Їдь ти, тобі більше на руку.

— Але ти мущина...

— Ба, але ти жінка. Ти проси його, розкажи йому всьо як слід, проси... так і так... діти, платня мала, бідуємо...

— Ні, таки їдь ти. Як я була останній раз, таке мені наговорили, що бою ся показати ся їм на очи. Їдь, прошу тебе, сам. Ти знаєш, як мене се мучить! Я така слаба, а як приїду до Львова, так мене там щось приголомшить, що не тямлю сама себе. Ті трамваї, вози, фіякри, той стукіт, гуркіт, той рух, крик... А оплатити ся не можна на кождім кроці. І тому дай, і сему дай, а як хто заправить, то як за рідну маму! В готели переберу ся, переховаю одіж кілька годин і плати корону!... Е, таки їдь ти!...

Довго під ніч не можуть заснути. Лежать на ліжку одно коло одного. Їх руки сплели ся у старечому, холодному обіймі. Не любов звела їх нині до купи, молодеча, палка, змислова любов, але журба про жите, про хліб, про дітий...

— Ти всьо приладила, мамо?...

— Всьо.

— А уніформ вичищений?

— Вичищений.

Він:

— Поїду до Львова, викину кровавий гріш — коби не надармо! Як показати ся тим панам на очи вже який десятий раз?... Чи схочуть вислухати, чи порозуміють?...

Вона:

— Замешкаємо в Перемишлі, разом з дітьми. Зараз і видатки менші і всі жити-мемо в купі. Чи захорує хто, чи що все таки ліпше дома, як між чужими людьми. Але як та дати собі раду у великім місті?... Ні города не буде свого, ні саду; всьо купи, на всьо викинь зараз гроші - ніхто не підожде, ніхто не поратує.

— Ти досьвіта поїдеш, тату?

— Досьвіта.

— Збуди мене, я зроблю тобі каву. Може упечи ткусник мяса? Добре, що є в хаті.

— Пощо я маю возити ся з мясом? Пообідаю у Льво

— Коли, знаєш, там так днуть. Ліпше взяти що з ха Бо я знаю, що ти і їсти не будеш і гроший не вики а так буде своє...

— Ну, ну, добре.

Замовкли. Їх уста злучив поцілуй — холодний, старечий поцілуй.

Потонули у думках.

Їх уже перенесли. Пакують ся, продають, що менш потрібне, де-що даровують. Кілько то клопотів, кілько то жури матимуть вони при сих переносинах...

Вони вже у Перемишлі. Шукають хати. Коби де за містом, з городом... коби хоч кілька грядок при хаті... а може і коровицю тримати-муть свою. Мали-ж би продати свою Лаську? Вона годує їх як мати. Від ніякої корови не смакувало би їм так молоко, як від неї.

— Правда, тату, що Ласьки не продамо?

— Ласьки?... Гм... хто знає, як там у Перемишлі...

— Але-ж я за ніякі гроші не хочу розлучити ся з нею. Вона така як дитина. Така спокійна, така пещена. А на молоко така добра... Я так привикла до неї...

— Знаєш, ми дамо її де на зимівлю, а потім на весні покажуть ся... Зможемо її тримати, то добре, а ні, то треба буде продати.

— Продати?... Коби хоч не Жидам. Я плакала би за нею, як за дитиною, як би її вели на заріз.

— Не жури ся, мамо, якось то ще буде.

І знов замовкли.

На стіні цокає старосьвітський годинник. Коло вікон шумить листе кріслатої грушки. По хаті літають мухи, брешуть та рвуть ся до полумя сьвічки. Сьвічка, що горить на комоді перед образом Матери Божої, палахкотить раз-у-раз своїм блідим полумям. Уже догарає. Папір, яким була обвинена, заняв ся; полумя бухнуло до гори та почало коптити. У ліхтари шкварчить стоплений товщ.

— Згаси, мамо, най не коптить.

Згасила.

Пітьма залягла кімнату.

— То-ж то наші діти утішать ся...

— Ти написав до них уже?

— Ні.

— То я напишу завтра.

Притулила ся до нього.

— А коли ми вже спровадимо ся до Перемишля?

— Коли?... Думаю найдалі за два місяці.
 — Як довго!
 — Але погадай собі — кожної хвили думати-мемо про те, що вже ось-ось, ось-ось...

— Що вже наше щастє так близенько...

Задумали ся.

— Мамо?...

— Що?...

— Тішиш ся дуже?...

— А ти?...

— Я?...

— Я... Я журю ся, відки візьмемо гроші на переносини. Се підкосить нас добре.

— Або-ж нам не вернуть?

— Вернуть, але коли!... А як замкнуть тут платню, то треба яких два місяці ждати, аж у Перемишлі отворять.

Не знала як йому порадити.

Вона й не думала про се. Перші хвилини упожня заслонили мракою її очи. Не хотіла бачити нічого, лише самі рожеві картини. Як то діти тіши-муть ся, які то вони будуть раді, щасливі, що мешкати-муть у хаті. А те, що кошти переносин будуть великі, те, що жде їх велика праця при пакованю, перевозі, розпакованю, те все відсувала від своїх гадок. Буде ще доволі часу журити ся тим. І тепер не спинила ся довго на тім, що замітив чоловік.

Іньша жура сиділа в її голові.

Чи брати Гануську із собою? Чи схоче вона поїхати далеко від родини? Непроворна вона вправді, але щира. Дбає за всьо, як би за свою власну працю. Можна спустити ся на неї у ві всім. Чи зварити їсти, чи випрати білє, чи вицеркати корову... За всьо вона візметь ся, всьо горить у її руках. А як корова занедужала, як вона ходила коло неї! Натирала, мастила, прикривала — рідної дитини не дозирала би щирійше.

— Гануську, візьмемо з собою, правда?

— Що, що?... Ага...

— Ти спиш уже, тату?...

— Як, як?... Добре... добре...

Обернув ся до стіни та почав хрепїти.

Пані Юстишинова встала легонько з ліжка, поправила подушку, з якої скотила ся голова чоловіка, прикрила його добре покривалом і пішла до свого ліжка. Клякла при ньому, звернула очі до образу Пречистої. Хоч п'ятьма залягала хату, вона бачила образ. Бачила його душею, бачила, як Мати Божа дивить ся на неї своїми заплаканими очима і усьміхаєть ся крізь сльози. Благословить її. І по її серці розплило ся таке щастє, така надземська розкіш, таке внутрішнє вдоволенє, якого не зазнала вже від давна... Почала молити ся, але слова молитви не клеять ся. Думки путають ся, відривають її раз-у-раз від молитви. Хоч і як намагаєть ся всилувати себе, — не може. І мовчить. Уста не рушають ся... Голова клонить ся на руки — із очий котять ся горячі сльози. Обтерла їх, перехрестила ся, встала із землі, зітхнула глибоко до Пречистої і лягла спати.

А через вікно влетіли до кімнати бліді промінї місяця, що викотив ся з поза сусідньої хати і глянув у їх вікна заспанним своїм оком.

Образ Пречистої виглядав у сих промінях як живий. На її лиці заграла мила усьмішка. Пані Юстишинова глянула на неї і зложила побожно руки, як до молитви. Але змучені повіки почали опадати раз-у-раз низше — нарешті заслонили цілком заспані очі. Хід гадок урвав ся. Вона уснула.

Сумний, нахмарений, з похнюпленою головою вийшов Юстишин з величавого будинку, відки несеть ся справедливість, де рішаєть ся доля тисячів нищих.

Станув на хіднику. Обернув голову і повів мрачними очима по коритарі, із якого що йно вийшов.

Придверник глянув на нього. У його очах змалювало ся якесь співчутє. День у день бачить він, як сунуть подібні Юстишину добродії в уніформах до гори з веселим, повним надії видом на лиці, а за хвилину вертають ся збентежені, сумні, безнадійні. День-у-день студює він сі вирази лиць і на перший погляд вичитає все із них. Однак хоч уже тринацятий рік стоїть тут на дверех і ди-

вить ся вічно на сю нужду, не освоїв ся ще з нею. І не освоїть ся!...

Юстишин не міг знести погляду його очий.

Чи він мусить показувати всім, що його стрінуло? Пощо його мають люди жалувати? Піде, заберець ся, не покажуть ся нікому на очи. Чи-ж се що pomoже?

По-при нього переїхав трамвай. Голос дзвінка вивів його із півсну, із задуми...

Хотів сісти на трамвай...

Ні, ліпше йти пішки. Прийде троха до себе. Прохолодне.

Зробив кілька кроків на перед. Несьвідомо минаєть ся з прохожими, дивить ся на них і не бачить нічого. Завертає у якусь вулицю. Куди?... Не знає. І не відчуває потреби знати, куди його несуть ноги.

Перед зїницями душі виринає струнка, висока, кремезна постать екцеленції.

— Ви до Перемишля?...

— Так... — звучить непевна відповідь.

— Розумієть ся... ви не приходили ще ні з чим иньшим, як лише з просьбою о переносини.

Екцеленція бурмотить під носом буцім то до себе. Юстишин бентежить ся.

— Екцеленція зволять розважити мої відносини. Троє дітий у школах, платня мала...

— У яких школах?...

При сім дивить ся байдужно у вікно. На устах висить „Скорше — забирай ся! Не маю часу!“

Недогадливий Юстишин править далі.

— Сини в гімназії... донька в семінарії...

— В семінарії?...

Звернув на нього очи. В кутиках уст затремтіла згірдлива усмішка.

— Образувати діти понад стан...

Не договорив. Закусив уста. Спрямував ся до стола.

Юстишину потемніло у очах. Сьвіт крутить ся докола нього. Покій танцює, а враз із ним і стіл і папери на ньому і каламар і крісла танцюють і камениця з того боку вулиці, що прозирає через шиби. Все крутить ся у ша-

леному танці і сьмієть ся глумливо, регочеть ся. „Понад стан“... І чує, як з кожного кута, з кожного боку, з кожної річи гримить якийсь несамовитий сьміх. Се „понад стан“ росте, побільшаєть ся, викручуєть ся, філює, заслонює йому очи, завалює уха, мізок бє довбнею. „Понад стан, понад стан“.

По при нього переїхала повозка. Візник тріснув цупко з батога. Він проснув ся. Отвирає очи. Стає, роззираєть ся докола себе. Ось і готель не далеко, у якому лишив свою одіж. Іде далі. Придивлюєть прохожим, шукає якого знайомого лица. Самі чужі, самі нові лица. Завертає у браму готелю. Сторож кланяєть ся йому низенько.

— Пан забрали із собою ключ, а двері лишили відчинені. Я замкнув.

— Добре.

— Може пан потрібувати-муть мене?

— Ні. Дякую.

— Може води?

— Дякую.

Йде горі сходами. Отвирає двері. Всьо застає так як лишив перед відходом. На ліжку лежить сурдут і оберрок, на столі палиця. Відперізує свою шаблю, скидає із себе уніформ, завиває капелюх у папір. Руки трясуть ся нервово, коліна угинають ся.

Перебрав ся. Спакував свої річи.

Станув коло стола і задумав ся.

Домів?... Поїзд відходить...

Задзвонив на сторожа.

— Коли відходить поїзд до Перемишля?

— Пан хочуть уже їхати?

— Так.

Хотів крикнути з лютости, але запанував над собою.

— Коли відходить поїзд?

Його голос звучав рішучо.

— За годину.

— Добре. Вже всьо.

Сторож вийшов.

Юстишин постояв ще хвилину на місці. Потім сягнув рукою до кишені, виймив пулярес.

Чотири ринські. Треба їхати. Нема що показувати ся із сим на місто.

Виймив із нього шість шіток. Заплатив на брамі належитість за кімнату корону, за вчищенє черевиків шітку.

Вийшов.

Сьвіжий подув повітря прохолодив його троха. Глянув на ратушевий годинник: „Друга“. За годину відходить поїзд. Підійшов кількадесять кроків, сів на трамвай.

Одностайний рух трамваю вколисє його. Приголомшує.

Перед ним стає жінка.

— Ну, як? добре? Обіцяв перенести.

— Образувати діти понад стан...

— Що? кажи! Прошу тебе, говори яснійше. Не розумію. Чого-ж мовчиш?

— Образуємо діти понад стан...

— Хто? що? як?...

— Як чуєш...

Глухі його слова приводять жінку до розпуки. Вона ломить руки, вибухає шаленим плачем.

— Діти образуємо понад стан? Ми?... Він міг се сказати?...

Її плач стихає. Голос набирає гробового звуку. Глухий, розбитий, придавлений.

— Ми ціле своє жите вложили у дітей, а нам кажуть, що образуємо їх понад стан...

Сідає. Її руки опадають безсильно на коліна.

— Тату...

Мовчить.

— Ти загриз ся сим так...

— Я?... Ні... Се так лише... не надіяв ся...

— І що-ж?...

— Казав пенсiонувати ся.

— Що?...

Сплеснула в долоні і схопила ся.

— Тоді зможу замешкати і в Перемишлі.

Хвилина мовчаня.

— Подаю завтра лікарське сьвідоцтво.

У хаті тихо. Лише мухи бреньять по стінах, а під вікнами цьвірінькають в листях грушки воробці.

V. У п'їтьмі ночи.

Блїдий пївсумерк продираєть ся крізь шиби вікон до кімнати, палахкотить у повітрі, бореть ся із останками денного сьвітла. Раз-у-раз садять нові його верстви із надвору, ділять ся на двї части — одна становить ся на горішне становище, укладаєть ся до спочинку при стелї, одна вкриває долівку і там розміщуєть ся вигїдно на цілонїчне панованє. І тут і там втихає вже боротьба і лише грубі, важкі верстви п'їтьми віддихають поважним, отяжілим сном, сном безжурним і спокійним... Не спить іще середина кімнати. Заколот, хвильованє, колотнеча не вгавають там. Хвилї-боввани п'їтьми, що товпять ся із що-раз то більшою силою, у що-раз то більших масах, ведуть іще завзяту боротьбу із останками дня, боротьбу розпучну, з нерівними силами. Вони припізнали ся. Останні влетїли у кімнату, а досьвіта перші покинуть її, перші зроблять місце нїшньому своєму ворогови... Швидше, швидше покінчити із ним, прогнати, знищити, здавити... І чути шум крил обох борців... зразу прискорений, грізний, гострий... а далї поважний, тяжкий, глухий... нарештї вьєо втихає, нїміє... І вже лише здавлений, блїдий шепїт, шепїт пращаня на добранїч, шепїт, що хвилює хмаркою по всїх верствах нїчного пана, по сусїдних верствах п'їтьми.

І тихо і глухо і нїмо...

І чує Юстишин, як новий гїсть присїв і його, чує, як приляг своїм важким тілом його ноги, руки, груди, чує, як спустив ся йому на лице, на очи. Тї очи, що иньшим разом боронили би ся проти такого нападу, байдужні нинї на вьєо. Не заслонюють ся повіками, але противно, пронизують глуху п'їтьму, всверлюють ся в неї, шукають у нїй розради.

У кутику в розї кімнати зарисовуєть ся легонько у п'їтьмі чорна постать... блїда, жовта на лицї, далї виринає із сеї п'їтьми як біла хмарка із голубих, безкраїх просторів неба... приближуєть ся.

Ганна!...

У мїзку родить ся одно-однїське слівце — Ганна.

Розпливається ся у тисячні струї, рветь ся до очей — і сльоза починає на них мерехтїти... зразу дрібонька як атом... росте-росте... наливаєть ся кровю серця, покриваєть ся білим невинним серпанком любови... Не в силі дивити ся на Ганну, не в силі знести її виду... Кап... Скотила ся по мертвим лиці, заховала ся у сивих сплетах бороди...

А струї не спиняють ся. Плинуть далі. Плинуть нервами до рук, до ніг... Юстишин схоплюєть ся із ліжка, сідає на ньому; ноги спадають безсильно на долівку. Повертає очи туди, відки виринув привид...

Немає нічого.

І стогін глибокий вилітає з грудий, глухий, придавлений. Голова повисає на грудях, повисає безнадійно.

Знов ляг на ліжку.

Його уха поразила німа тишина, що залягла кімнату. Вслухуєть ся в неї, чи не долетить до нього слабкий віддих із сусіднього ліжка. Урваний се був віддих, нездоровий... Прислухуєть ся було йому, а думка так і не злітає з мізку:

Чи довго іще?...

А нині?...

Іще раз почути той сухітничий віддих, іще раз відчути, як його теплі струї улїтають із слабої груди, розливають ся в повітрі, сідають на його устах, цілують їх, пестять ся з ними... іще раз...

Дарма.

Тепер він цідує холодну землю, мертву... і сам завмирає на ній. Зморозить вона його крила, зітне кров блїду...

Нараз починає щось ворухити ся в пїтьмі. Чи далекий клекіт гірського потока, чи шум столітніх смерек?... Німий зразу гамір росте, побільшуєть ся, набирає сили, строїть ся у голос —

Ганни?...

Так... так... се її... її голос...

Чому-ж він такий милий, такий приемний, такий ніжний?...

— Чи дожиємо, тату, тої хвилі, аби важити спокійно, безжурно, випочити по трудах?...

— Чому-ж би ні, Ганю?... При дітях склонимо свою стару, збідовану голову...

Мав він право говорити їй так?

Крізь горло продерли ся глухі, беззвучні слова:

— Ні, ні...

Він потішав її лише.

Стрепенув ся цілим тілом.

Із рога кімнати виринула знов жіноча постать у чорній сукні, з блідим, мертвим виразом лица.

Пізнав її відразу.

— Ганю, Ганусю...

А коли привид щез, здавлений плач залунав по кімнаті, плач, що виривав ся хвилями розсатанілої гірської ріки з його серця і як хвилі до побережної скелі розбивав ся на піну в устах старця, летів на крилах піни крізь пільму ночі аж там за місто, на гріб його Ганни, на сьвіжу могилу...

Утихло в хаті, починає втихати і в душі Юстишина.

Спокій розливаєть ся в його серці. Біблійний спокій, який родить ся під впливом віри у висшу власть, у тайну руку, що править людською судьбою.

І в мізку панує спокій. Лиш одна-одніська гадка заблукала ся у тайні комірочки, пронизуєть ся з одної в одну, ворухить, безпокоїть усі нерви:

Чи довго ще?...

Чи довго ще жити йому без неї?...

А старече серце, що ледви вже беть ся, все шепче та шепче:

Не довго... не довго...

Ескізи і малюнки.

I. Хто винен?

Вона сиділа на сходах каменниці, убрана легко і окрита загорткою. Стара, лице поморщене, а на ньому знати вираз інтелігенції. Історія пробутих, веселих і сумних хвилин вирізала ся на ньому нестертим пятном. Очи померклі — тільки під віями блищать дві одинокі сльози.

Колись-то інакше діяло ся — інакше жило ся! Але тепер ліпше.

Вона малою дитиною!

Мати і батько дивлять ся на неї, як на свій скарб, і видять в ній продовжене свого життя і по смерті. Вона весела, усміхасть ся до них.

Росла під крилом родичів, пізнавала людей і світ, а світ і люде подобали ся їй. Яке чарівне було те все, яке блискуче!

А потім руїна, руїна! Страшні купи звалищ і трупи споминів валяють ся перед нею.

Се її молоді літа! Се ті літа невеселої веселости, що вбиває людей у самому вступі до сьвятині життя!

Її молоду, живу впровадили між людей. Навчили її усміхати ся до кожного, наговорили їй, що має шукати жениха, сказали їй, що вона має як найскорше покинути родичів, щоби провадити дальше жите з яким небудь, першим-ліпшим мужчиною.

І вона так робила. На ніщо не зважала, про ніщо иньше не дбала, бо її ціль — се ціль кожної дівчини, се ціль пониженої людини, переміненої на продажний товар.

Мужа найшла, пішла з ним під вінець... Почало ся житє. А з ним мука, терпіне і духова смерть.

А діти?

Вони невинні. Спротивили собі матір, бо бачили її житє з батьком.

І все змінило ся. Мужа не стало, діти не хочуть про матір нічого знати, забули про неї. І ось вона сидить на сходах камениці. Не дивить ся на прохожих, бо сльози не дають їй спромоги видіти що небудь. А в руках кістка, яку з милосердя кинула для неї якась служниця.

Судорожно держить кістку, бо голод млоїть її.

Ніхто не звертає уваги на неї. Люде, що творять суспільність, кинуть лише оком і переходять. Вони не почувують ся до ніякої вини.

Лиш песик сидить напроти неї. Вліпив очи в кістку, бо видить, що се для нього пожива, а не для людини.

Михайло Галуциньський.

II. Божевільний.

Кажуть мені, що я був хорий на мозок. Завезли мене до шпиталю божевільних, тай тримали мене в заперті, майже ніколи не випускаючи.

І думаю нераз, по що мене так мучили? Чому уважали мене за божевільного? Чи тому, що якась висша сила увільнила мене від уділу в сім пекольнім житю? Чи тому може, що не беру тепер участи в страшенній борні між людьми?

Здаєть ся, що так! Здаєть ся, що люде позавидували мені спокою духа, позавидували, що вони самі не можуть бути такими безжурними, як я в шпитали.

Так, ви вмієте тільки завидувати!

А я вас ненавиджу! Я тобі, ціла суспільности, кидаю рукавицю в очи!

Ні, навіть ненавидіти тебе не варто!

По що вони вислали мене тут, до лікарів, щоби ті назад вернули мені той ніби розум?!

Бо хто-ж зробив мене безжурним, хто довів мене до спокою, чи то по вашому до божевіля? Адже-ж ви самі,

люде! Вони самі роблять себе божевільними, вони ті хижаки, що приводять самих себе до страти розуму.

Що за іронія!

І вони самі бажать, щоби сей чоловік назад відзискав розум і даліше терпів, мучив ся.

Ви може сего не знаєте, що я був Богом вітхнений, що дух Божий був при мні, коли я стратив розум?

І на що здало ся ваше ціле милосерде?! Ви вмієте жалувати других аж тоді, коли ваш жаль їм ні-на-що. Ви будете дома для божевільних, дасте лікарів, щоби їх лічили і щоби приводили до розуму. Але самі-ж доставляете цілий континент божевільних, щоби заповнити шпиталі. Визволеним дасте волю на короткий час відзискати розум, аби на волі знов його стратили. Та-ж се фарисейство!

Іще тепер ввижасть ся мені, немов далеко, за тяжкою імлюю — Я бідний писарь, у мене гарна жінка — старий радник — суспензия.

Що я йому зробив? Чим провинив ся?

Ага! — ха, ха, ха! — він старий ходив до моєї жінки.

Лямпа горить в ночі, вікна заслонені... Вони побіч себе сидять... Вона весела. А він старий присів ся і щось їй говорить. Весело їм!

Діти спали — було їх двоє. Вони не бачили, що їх мати діє.

Я прийшов до хати. Ах! дурний... По що?

Я не міг обізвати ся, бо образ сей вколов мене болюче. Мені хотіло ся бачити кров сего чоловіка, хотіло ся вирвати його нутро і бабрати ся в нїм, знищити того, що розбив моє родинне щасте. Але чи я тим убійством міг би усунути лихо з землі? Чи сеся одиниця значить щось супроти цілої банди таких самих злочинників?

І я анї словечком не обізвав ся.

А про те мене як сьвідка сеї події викинули з мого уряду. І нараз жінка і діти і я з ними найшли ся без помочи і безпеки.

А серце рвало ся на вид голодних дітей. Душа на-кипала на саму згадку про їх будучність. Я стратив ґрунт під ногами.

І тільки біль... і біль... і біль...

Аж у домі божевільних полекшало.

Га! сьмішна історія тай не така дуже дивна.

А тепер випустили мене. Жінки і дітей я вже не найшов. Мої діти — се сьвяті ангели. Я гордий з того, що вони не будуть членами сеї суспільности. Тільки я сам без хати, без хліба, обдертий зимою і літом ходжу від хати до хати і жебраю милостині.

Всі здвигають плечима, коли повідаю свою історію. Божевільний, що з ним зробиш!

І так голод і зимно, горячо і спека, дощ і сніг, вітер і мороз, усе те доскуляє мені, все терплю. Але далеко більше терпіне, коли мушу часом засьміяти ся на замітки людей.

Здасть ся, що ліпше було би з голоду під тином як пес здохнути.

Але і на се вони не дозволять.

Михайло Галуциньський.

III. Така... дурна справа.

Було вже досить пізно в ночі, а він усе ще сидів при столі над купою актів, читав і слішав, думав і злостив ся, кутив одно цитаро по другім і спльовував на бік з пересердя, і знов сердив ся.

— Чорт бери таку дурну справу! Борони, та не знати як? Доказ провини наглядний. Ще й сам нині майже признав ся при конфронтації. Шкода, що пан комісар, а в таких справах тратить голову, як малий дїтвак. І що тепер буде? Сьміх тай годі: пан комісар і капелюшкова панна Кася. Опінія загалу назве його ошуканцем, негоновим, і кінець. Хто трошки має серця, мусить так сказати. Та йому то як би не в голові. Ти борони його, бо мусиш. Просив: „Колето — каже — ратуй, бо... знаєш... скандал, а тут маю небавом женити ся...“ Не штука — ратуй, але як?

Викинув цитаро через вікно, спльонув ще раз замашисто і заложивши руки в кишені почав ходити по хаті

від стола до дверей, від стіни до стіни здовж і впоперек.

Пан меценас такий нині роздратований, що все йому не по нутру. Його дотеперішня адвокатська робітня немила йому тепер. Як би так не ніч, він готов таки зараз оглянути ся за иньшим помешканєм. Шафа, софа, етажерка, нема навіть куди перейти ся. Таки ніде йому не було так добре, як у тій маленькій хатці, там на селі, де він проживав реконвалесцентом. Гарні були часи. Приходив до здоровля і почував себе лїпше, ніж зовсім здоровий чоловік, що ніколи не хорував. Коби то так можна бути здоровим, а відтак не хорувавши від разу стати реконвалесцентом таким, як тоді! Гарні мав ферії, довше як півроку, від Різдва аж до осені. Мав свою хатину, невеличку але гарну, з вікнами до саду і всілякими вигодами. Добре було: хотїв, то лежав, а ні, то ходив або читав, писав навіть тоді свій дневник і славославив у нїм тих, що його доглядали. І їв самі найлїпші річи, що душа забагла, звичайно — реконвалесцент. Добра була диета на селі. Вона сама нераз приносила йому страву і розпитувала про його здоровлє. Раз навіть поцілував її в руку, такий вдячний був, що не забуває про реконвалесцента. А її як би хто на сто коней посадив, така була рада, що поцілував її „юрїста“. Як то вона звала ся? Ага, панна Біня. Добре було. То раз була люба хатина. І нічого в нїй не було, лише ліжка, стіл, два крісла, зеркало на стїні. І ще стояв у кутї якийсь мебель. Та годї вже нині нагадати, — давні часи! А отсе що? Така погана комната, що годї витримати. Шкода, що в містї і ніби рахуєть ся на панській вулицї...

Та по що те все нагадуєть ся? Протягнув ся на софі і старав ся нічого вже бїльше не думати. Коли-ж бо твердо лежати, софа за коротка, а під головою за низько. Мусить собі купити иньшу, отоману.

І він уже спокїйний, так що ось-ось засне. Де там! Дурна справа сушить голову. Завтра його оборонна мова. Що властиво говорити? Адже-ж годї крутити, як швець шкірою і з чорного робити бїле. Блямаж. Але від чого-ж параграф? Ключка в горі і така сама зі споду. Можна

якось оминати, обернути, інтерпретувати по своєму. А як би так: сама його тягнула, спокусила, пан комісар не винен... Ану...

Пан меценас зірвав ся з лежанки, радий новому помислови. Знов сідає при столі, нипає у відписі акту обжалованя і щось зачинає писати: „Панове!...“ Ну, що далі? „Зваживши, що параграф... карного закона...“ Ні, нічого з параграфами не зачинати! Най собі судия зачинає таким оклепанним вступом. Судия про, оборонець contra — так мусить бути, а прокуратор не має „дару слова“. Перед розправою кланяють ся на добрий день, при розправі сварять ся, а вечір у касині витають ся дуже сердешно. „Ге-ге“ — каже один одному. Формальність... Знають ся, як лисі коні. Шкода часу — і всі три, а пан комісар четвертий, сідають до віста.

Ні, не так! Ліпше кілька софізматів, а відтак апелювати до серця...

„Панове! Любов — чуте велике, сьвяте, могутне. Любов — се наркотик, се гіркий бальсам або солодка отруя. Та всякий, мої панове, розуміє любов по своєму: інакше в теорії, інакше у практиці. Вже Плятон...“ Ну, що зробив Плятон?

— Ет, чорт бери дурну справу! Два слова годі склеїти до купи. Хоч він комісар, але мушу сказати, що дурень. Не ліпше то було полагодити справу по доброму? По що було розбабрувати? Дівчина дурна, була би пристала на що будь. Кошти аліментациї, ну, нехай там, про гроші байдуже. Куку в руку і була би сиділа тихо. А то — гарно почало ся, а як скінчить ся? „Колего... роби, як знаєш, крути, ратуй, бо... скандал...“ Іронія! „Ратуй!“ Але як?

І знов став ходити по хаті, думати, сердити ся. Треба якось робити, коли раз підняв ся оборони. Годі було відмовити, бо — скандал. Оборонити, се також щось варта. От як тоді той хлоп цілував йому руки, до ніг падав... „Паноньку — казав — батьку! Ви мені випроцесували мій ґрунт від Жида. Я, позвольте, в газети вас пуцу. Най вам Пан-Біг заплатить, бо я... Бігме не маю...“ Ну, та що хлоп — бідний. За те пішла рекляма. А за-

плати досить від панів. Всуне в руку заіплену куверту, ще й кланяється за ласку. „Добрий — каже — адвокат!“ А сим разом і про заплату байдуже. Не возьму нічого, бо то пан комісар, товариш ще зі шкільної лавки і партнер від зеленого столика. Хиба там... „скромне сніданє“ і може в презенті щось капне. Та коби лиш оборонити! Комісар в радості часом дуже неуважно й розсіяно грає в касині... От сатисфакция.

І знов запалив цигаро. Станув при вікні і вдивляв ся в далекий сьвіт літньої ночі. „Сама тягнула“... комісар вільний... Які чудові ті літні ночі... Такі й тоді були, як пан меценас був реконвалесцентом. Уже міг виходити зі своєї хати і теплими вечерами ходив по саді, виспівував тихенько щось собі під носом. А з росою далеко чути. Може й зачула панна Біня і вже на другу ніч було її вікно відчинене. Підійшов ближше. Вихилила ся з вікна і вохкими очима шукала по саду реконвалесцента. Розмовляли тихенько так собі... до місяця... І вона була сто разів краща, як у день... тоді до місяця. Тішила ся, що він здоров, що вільно йому вже виходити. Тільки бояла ся, щоб не перестудив ся, бо — звичайно, ще реконвалесцент. Потім то вже не мали про що говорити і так лише стояли проти себе — вона у себе в кімнаті, а він у траві. Ті хвили мовчання навели на душу нову думку. Він чогось закашляв, а вона пожалувала його. Опер ся о вікно і зробив такий рух, неначе-б хотів дістати ся до середини кімнати. І знов позіхнув, як би з невиспаня. Глянув у її палкі очи і бачив видуті ніздря, розхилені уста, чув прискорений віддих молодої груди. Витягнув руки так собі, мимоволі, і небавом сидів уже на вікні. Одна хвилина — і чоловік тратить розум, забуває мораль і губить честь неповинної душі і долю безталанної людини. А вона... бояла ся лишень, аби хто не побачив...

— І нічого не було, — сказав голосно до себе. — Ще й помогло. Минула ся моя хвороба...

— Худоба! — відказав з росою брехливий відгомін.

А він випулив очи і видивив ся, неначе злякав ся, що се може хто схований бризнув йому в очи таке сьміле слово. Але не було нікого ніде. Край неба займав ся ра-

нішньою зорею. Він уже спокійний. Думав довго, але вдумав: не було обмани, сама кликала, тягнула. Вже знає, що має говорити. Ціла мова зродила ся відразу в його голові. Без приготування він найліпше говорить. Загоряча набирає фантазії, орієнтуєть ся в ситуації замотаної справи, за кожним словом попадає у що раз то більший розпал і говорить складно, сьміло, переконуючо. Мова виголошена з потрібним патосом справляє нечуваний ефект. Люде не зважають, що́ говорить, лише як говорить. Того йому й треба. Кінчить, виходить і не вертає більше до залі засідань. Приходить обжалуваний — увільнений, радий і дякує йому за оборону. Та коби то і сим разом так було! Мусить бути. Комісар не винен.

Пан меценас лягає на хвилину передімати ся, щоб ліпше уложив ся в голові хід думок. А рано надіває чорний анлез і йде до суду на розправу. Буде говорити, що́ знає, боронити, ну, і може оборонить. Та все таки йому ніяково. Він невиспаний, блідий і наче дрожить на цілім тілі. Коли-б так стрівув яку щирю людину, сказав би їй правду, що нині він невдоволений своїм становищем, бо має боронити одну... дурну справу.

Єрест Авдикович.

IV. Скінчив.

Цілий рік уже не працював, бо не міг, тяжко занедужав. Хвороба довго гризла його, а він довго не давав ся, бо діти їсти хотіли. Сидів бувало на стільчику, кашляв, мучив ся, а все таки давав прищипки до черевиків. А тепер годі.

Під вікном стояв шевський столик поломаний, без ноги. Замашений смолою, подіравлений цвяхами похилив ся сам самісінький, а пан його лежав на ліжку. Лежав жовтий, змарнілий, з широко отвореними устами. Груди високо підіймали ся, ловили душевне повітре малої, вохкої кімнати. Лице було жовте; де колись були румянці, вирости дві круглі кости, що кидали на лице темну, студену тінь. Сьвітло очей зайшло, погасло, жите смеркало ся. Дивив ся перед себе і стогнав, і зітхав. Він бачив голодні діти,

чув їх плач. Бачив безрадну, бліду матір, чув її тихі сльози. Діти, жінка, голод, смерть — усе те злучило ся у якусь страшну мару, що тисла його цілого, давила, кусала. І зітхав, корчив ся, терпів мовчки.

— Марино, затопи в печі! Зимно в хаті, діти померзли!

Довгий, протяжний кашель розніс ся по хаті. Почервонів цілий; глибоко запалі очи вилізли на верх, а він усе кашляв. На чолі висипали ся перлини зимного поту. Жінка піддержувала голову, а діти з якимсь острахом дивили ся на тата.

Скінчив. Викинув кусник флєтми; ні, не флєтми, а частину свого зіпсованого організму, частину свого життя і обезсилений, блідий повалив ся на брудну подушку, що так і несло від неї потом, запахом тяжкої недуги.

— На, напий ся молока, то легше буде, перестане дусити, — мовила жінка.

Не міг простягнути руки по той напиток, що влагодить біль, але вже ніколи, ніколи не вилічить його з недуги.

Марина піднесла одною рукою голову, а другою вливала молока у спрагли, зісохлі уста чоловіка.

— Спасибі, Марино! Ох я нещасливий, і ти бідна і ті діти! — Застогнав, а в тім стогнаню заграли струни плачу, розпуки. Гривла його недуга, а ще більше те, що не міг працювати.

— Мамо, їсти! — запищали збідовані, бліді діти. У брудних та ще й підраних сорочечках сиділо їх на лаві двоб. Тиснули ся одно до одного та поглядали на комин, у якому блимав огонь та слабими язиками підлизував дно горняти, де гріла ся капуста. Від кількох днів се їх щоденна страва, сніданє, обід і вечеря.

— Натє діти, ходіть, їдьте! Може бульбочки вам дати?

Висипала на малу мисочку капусту — не всю, ще на обід лишила, тай дала по одній зимній бульбі дітям у руки.

— Не хочу капусти, не хо-чу! — плакали діти. — Хлі-ї-б-а! — голосили, — хлі-ї-б-а!

— Тихо, тихо, цитуйте, не плачте! Їдьте, не кричіть, тато слабий, тихо! Як тато встане, буде і хліб, буде і ще щось ліпше!

І діти успокоїли ся. Закусили плач капостою та бульбою і тішили ся надією кращих днів.

А він лежав, дивив ся на все і мучив ся, страшно мучив ся. Зимний піт залив чоло; а очі, ті померклі очі западали огнем. Він мав би вмерти? І якже-ж лишить дітей, жінку?

— О Боже, Боже! За що я так мучу ся? За що моя добра Марина? За що діти плачуть, з голоду та холоду вмирають?

Скинув з грудей тяжку перину, одну-однісеньку в хаті. Затиснув кулак, наче-б хотів комусь грозити.

— Годі, годі лежати! Треба встати, нагодувати дітей, жінку. — І нагло підвів ся.

— Встану, вста-а-а-ну... — Однак обезсилений повалив ся знов на ліжку, як валить ся суха, без коріння деревина у глибоку дебру.

Діти заплакали знов: „Мамо, їсти!“

— Тихо, діти, ще ви не наїли ся? Щож вам дам, що!? Їдьте капусту; стоїть там, а не хочете, то з'їжде мене, обгризайте мої кости!

— Тихо, Марино, тихо, діти! — стогнав батько. — Дай їм того крішку росолу, що для мене зварила. Дай їм, я обійду ся, я з'їм капусти, я нічого вже не хочу! Мені нічого не потреба!

І закашляв ся. У грудях засвистіло. Мучив ся, кашляв, плював, але чим раз лекше, тихше. Жите рвало ся, кінчило ся, та перед тим засипляв біль.

— Кінчить ся моя мука, — шептав він, — кінчить ся! Та лише моя! А їх? Їх ще тільки зачнеть ся.

— Миколо, Миколо! — плаче жінка. — Що се ти говориш? Ти ніколи так сумно, жалісно не говорив! Я й не думаю, щоби ти вмирав; щоб ти мене молоду і діти малесенькі кинув. Ми ще й не нажили ся, а ти вмирати хочеш! Микольцю, не муч і себе і мене! Подужасш і здоров устанеш. Може напеш ся молока? На, напий ся! Тихо, діти, нехай тато проспить ся, то здоров і веселійший устане.

— Встане, встане, але там! Там, де нема слабости, ані голоду, ані зими!

Діти заплакали. Мати склонила голову над недужим тай собі заголосила.

— Не плачте! Я здоров устану. Чую, мені лекше... лекше.

Проміне заходячого, зимового сонця замерехтіло в хаті.

Не скінчив, закашляв ся. Кашляв довго, страшно. Ціла голова стала в огни. Струями бухнула кров із уст, і за хвилию повалив ся мертвий. Ще раз заглянуло сонічко крізь замурану шибку, своїм багряним промінем цілувало в останнє сухі губи і чорні руки спрацьованого шевця.

Наче божевільна припала жінка до трупа, цілувала його чоло, руки... А діти з плачем просили: „Мамо, не плачте!“

Іван Брик.

ІЗ АНГЛІЙСЬКИХ ПОЕТІВ.

Із Персі Біша Шеллі.

З берега моря.

Я на березі моря сиджу та дивлюсь,
Як за хвилию хвиля іде,
Одна хвиля другу доганяє
І об скелі мов з стогоном бе
І в вечірній імли десь зникає.

І широке й глибоке воно,
Се холоднее, синее море;
Море-ж сліз тих ще ширше, що лле
З давніх давен народнее горе.

У тім морі безкраім, холоднім
Стогнуть горді хвилі в імли,
Стогнуть жалібно — й скрізь по землі
Розливаєть ся стогін народній.

Хвилі в синьому морі холодні,
І глибокі у морі безодні,
Але ще холоднійша та глиб,
Де ховаєть ся горе народне.

В синім морі, на дні,
В мертвій тиші його, в глибині,
Найдорожші перлини там сховані;
Але море життя ще темнійш,
І в безодні його — закатовані,
Мов поглинуті пащею звіря,
Бездіч гинуть замучені сили, —
І нікчемна вся моря скарбниця,
Як згадаєш про тіі могили.

Перекл. А. А.

Із Томаса Гуда.

I.

В працюванні наша сила.	Молочу, орю, рубаю;
Як візьму я граблі, вила,	Щоб найкраще вийшло — дбаю,
Ціп, лопату, косу, серп,	Хочу тільки одного :
Як подам ся в чисте поле,	Щоб, весь вік бючись мов риба,
Як майну в широкий степ, —	Під кінець життя свого,
Прощай, напасна доле.	Якусь мати скибку хліба.
Чи з сокирою почну	Мені сором старцювать
Коло хати майструвати,	Та прохати заемоги;
Не загаюсь — швидко втну;	Доки служать руки, ноги,
Вбогим ніколи гуляти;	Я не кину працювать;
Хто бідує, той не спить:	Піт свій в землю лити буду,
Треба їсти, треба пить.	То що-небудь роздобуду.

Часу тратить не люблю,
Між торбішники не встряну;
Як робити коли стану,
Так до діла вже роблю,
Аби ціп, граблі та вила...
В працюванні наша сила.

II.

Ластівочка з вирію	Вже мені не бачити
Полетить весною,	Рідної країни;
А я тут захирію	Знаю я, що плачеш ти,
З долею сумною.	Рвеш ся з самотини.
Вітерець легесенький,	Може так, розлучені
Що навколо віє,	Сим далеким морем,
Сад твій веленесенький	І помрем, замучені
Холодком обвіє.	Нерозважним горем.
Вернеть ся до домоньку	Хмаронька білієть ся,
Та без мене човен;	Плаває по хвилях,
Я-ж схилю головоньку,	Миля хата мрієть ся
Дум журливих повен.	Там на білих скелях.

Мабуть сумно хмароньці —
Попливла в околи;
Мабуть нам у пароньці
Не сидіть ніколи.

III.

Град летить. Нахмарило,	Ви, несвітські силюньки,
Тьмою все взялось,	Що піски й вали,
Страшно громом вдарило,	Мов легенькі хвиленьки,
Море піднялось.	З глибу підняли —

Ви, що потопляете	Не лякайте пашою,
В бурю байдаки,	Не тягніть на дно:
До гори шпурляєте	З долею пропашою
Іх, немов тріски!	Я борюсь давно.

Крутить прірва, виючи...
Винесіть мене
В край, де сьвітить гріючи
Сонечко ясне!

IV.

Всю ніч пильнували її ми:	То лях, то надія несьміла
Хоча-б ворухнулась вона;	Бороли ся в серці що мить;
Не дше грудьми молодими	Засне — нам здасть ся: спочила;
Пташина моя чарівна.	Умерла — ми думали: спить.

Ми пошепки всі говорили,	Тужливого дня після ночі
Боялись її стурбувать,	Не бачить коханий наш квіт,
Життя своє щиро-б хотіли	А навик заплющені очі
Небоаї в той час дарувать.	Все дивлють ся радо на сьвіт.

Із Феліції Гіменс.

Мені снить ся воля мила:	О, як гірко тут нудить ся!
На степу джурчать струмці,	Хоча-б парус заманів...
Козаченька гойда хвиля	Бачу — сад зазеленів:
У легенькім байдаці;	Мила воля мені снить ся.

Олень вискочив напить ся,	В полі діти рвуть квітки,
Рясні роги в низ загнув,	Стали табором цигани,
Зір мов іскра спалахнув...	З пеба дивлють ся зірки,
Мила воля мені снить ся!	А мене гнітять кайдани,

Вище хмар злетів орел,	Я журюсь собі що дня..
Мов стріла та задзвеніла, —	Скрізь бенкети, шум, гульня, —
За горами буйні крила	Серце хоче веселить ся:
У повітрі розпростер.	Мила воля мені снить ся!

Із Роберта Нікколя.

Ти витала тут, доле щаслива!
Тепер в рідній оселі вже пусто;
Всіми кинута батьківська нива
Заростає свиріпою густо.
І згадати — так серденько туже,
Ніяк ради не дам із журбою...
Ось присядьмо у-купоньці, друже,
Побалакаєм трохи з тобою.

Було мати колись як віночок
 Вбере нашу хатину гарненьку,
 Сяде прясти; плигнувши в куточок,
 Кіт мурукає їй по тихеньку.
 Тато з нами почне розмовляти,
 Що робилось на білому сьвітї,
 Та на добре життя наставляти
 Свої любі, малесенькі діти.
 Поїмо, повстаєм від вечері,
 Старий з Біблії нам прочитає.
 І здавалось нераз, що крізь двері
 Божа ласка із неба злітає.
 Покладуть нас теплесенько спати,
 Заколишуть на всю ніч піснями;
 Денний шум стане всюди стихати,
 Сон блаженний повіє над нами.

Із Альфреда Теннісона.

Рученьки нахврест поклав ти на груди,
 Не мордувати-муть більш тебе люди,
 Царство небесне! Чи бачиш, бурлаче:
 Крапле роса — се березонька плаче.

Заснуть на віки і злидні і горе,
 Вже не стогнати-мє серденько хворе,
 Ти не почувеш вразливого слова...
 Сумно шумить над тобою діброва.

На сьвітї, друже, не марно прожив ти:
 Сьміливо йшов проти всякої кривди,
 Чесно боров ся за праведне діло,
 Ближнім віддавши і душу і тіло.

Царство небесне тобі! Над труною
 Хай соловейки щебечуть весною!
 Тихого сна не стурбує сичання
 Заздности злої та дуків знуцання.

Брехні тебе вже не вкусять ніколи.
 Любо на квітах гудуть собі пчоли;
 Се бач, щоб солодко спав ти, небоже...
 Спи-ж, бо збудити ніщо вже не зможе.

Серед зеленого вільного поля
 В гості до тебе не прийде недоля;
 Тільки проміннячка соняшні хвилі
 Грають у тебе що дня на могилі.

Із Шекспіра.

На самоті, в моїй лихій неволі,
 Ридаю я та білий сьвіт клену,
 Всім заздрити та скаржитись почну,
 Що не зазнав ні щастя ані долі;
 В гірких сльозах зливаю люті болі
 І думоньку лелію потайну:
 Щоб мати хист і вроду чарівну,
 І друзяків, і всяких втіх доволі...
 А лиш тебе, о зоре сьвітова,
 Згадаю я: душа, мов пташка з рана,
 Веселий гимн до неба заспіва;
 В тобі, моя голубонько кохана,
 Той рай, що й сам король не здобува, —
 І вже тоді нема над мене пана!

Із Томаса Мура.

I.

У вечері дзвін як задзвоне,
 То серце з журби аж холоне:
 Згадаю про рідну хатину,
 Про те, як колись то кохав ся,
 Про дзвін, що дзвонив, як прощав ся
 Я з домом та кидав дівчину.
 Як часом, то тихо й заплачу,
 Що краю свого не побачу;
 Товариші любі та милі,
 Що щастя дізнали зі мною,
 На вік десь узяті труною:
 Не чути їм дзвону в могилі.
 Та скоро й мені вже вмирати...
 Другий хтось тут буде співати;
 Вітри його голос тужливий
 Розвіють кругом по долині...
 Я-ж ляжу в сирій домовині,
 Проживши свій вік нещасливий.

II.

Тебе... тебе забути нам? Ніколи!
 Поки життя хоч іскра в серці є,
 Поки мов крига груди не схолили,
 За щастя я бороти-мусь твоє,
 О краю мій, найкращий між краями,
 Зруйнований та знищений катами!

Коли-б ти став великим, як колись,
 І незалежним від усіх, як здавна;
 Коли-б вернулась твоя доля славна —
 Пісні мої як хвиля-б полились;
 Але нехай збулась би ся надія,
 Кохать не зміг би дужче і тоді я!
 Зневажений важким вінцем з тернів,
 Змордований в руках гнких тиранів
 Неволею та соромом кайданів,
 Ти ще милійш зробив ся для синів,
 Мов пелікан годуючи нас кровю
 Із власних ран — з боліннем і любовю!

III.

Забув співець кохання молоде
 І втіхи супокою,
 А взявши меч та ліру сьміло йде,
 Із ворогом до бою.
 „Тобі я грав на лірі золотій,
 Мій краю співолюбний;
 Щоб знов вернуть до тебе рай сьвятий,
 Підняв я меч свій згубний“.
 Там скоро він знайшов собі кінець;
 Упавши, в бистрі хвилі
 Свій меч на віки закида співець
 І струни рве на лірі.
 „Про рідну волю я колись співав;
 Тепер про що співати,
 Як кат усе в кайдани закував,
 Став всюди панувати?“

Із Андрія Парка.

Люта зима за вікном;	Згадують любо вони
В хаті бабуся пряде,	Щастя своєї весни:
Сивий дідусь перед сном	Скільки сьвітилось надій молодих
Тихо розмову веде.	В очах закоханих їх!
Згадують любо вони	Мертвих — і рідне й чуже —
Щастя своєї весни:	Всіх помянули старі;
Скільки сьвітилось надій молодих	Сумно їм думать, що вже
В очах закоханих їх!	Скоро лежати в землі.
Скільки було в них краси!...	Плачуть, сьміють ся вони,
Моря сердитого шум,	Що, мов той квіт в осени,
Луки зелені, ліси,	Згинули радощі їх сьвітові,
Дітки приходять на ум.	Чари померкли живі.

Переклав

Павло Трабоцький.

Ч У К Ч И.

ОПОВІДАНЄ

Вацлава Серошевського.

Студена, підбігунова ніч повисла над околицею. В долині понад землею каламутила її зморожена пара, а в горі простягало ся у безкраї жалібне зоряне небо.

На східцях невеликої хатки з малими вікнами та плоским дахом стояв мущина з відкритою головою та глибоко встромленими в кишені руками. Бездумним, але упертим зором вдивляв ся в полудневу сторону, відки по богатях днях пітьми мало перснути перше свитанє. Хвилями здавало ся йому, що там уже свитає, що щось тремтить у безмежній пітьмі. Але се колисали ся лише збиточні тумани і тремтіли звізди на видокрузі; тому звернув змучені очі на місточко, на якого краю стояла його хатчина. Там мерехтіли у вікнах бліді сьвітла, хмари підводових пєів гавкали і вили глухо на різних подвірях.

— Ох, як виють! — подумав. — Можна здуріти, а тут такий мороз, мабуть ніхто не загляне...

Вже хотів увійти до хати, як долетів до нього скрип снігу і гомін швидких кроків. Почав прислухувати ся: кроки завернули на стежку, що вела до нього.

— Се ти, Осипе?

— Я... Або що? — відповів з далека грімкий ізза морозу голос, а по хвилині станув коло нього не високий мущина, загорнений від стіп до голови в шубу.

— Що ти робиш, дурний хлопче! Стоїш у блюзі на такім зимні!... Чисте запалене легких...

— Ет, що там! Рік скорше, рік пізнійше!...

— Гарно! А я признаю ся тобі, Стефку, що не хотїв би умирати тут. Навіть зігнати не можна по людськи. Віки треба лежати як статуя з леду, а пси будуть вити і вити...

— Справді, погано виють... Як би щось занюхали... Особливо нині...

— Розумієть ся, що занюхали. Розповідали в місті, що Чукчи прикочували. Я йшов саме сказати тобі... Але вийдїм до хати: страшно зимно, такого не було ще сього року...

Вийшли. Стефан розложив ватру і почав заходити ся коло чаю; Осип скинув шубу і ходив широкими кроками по кімнаті.

— Знаєш що: се цілком не радісна для нас новина!

— Що?

— Що приїхали.

— Чукчи?!

— Ну так.

Стефан усьміхнув ся.

— Треба познайомити ся з ними конче!

— З ким?

— Та-ж із Чукчами. Вічно шуткуєш. А тимчасом тобі найлекше се зробити. Маєш варстат, ріжні люди приходять усе до тебе. Хочеш?... Я намовлю козака Бузу, аби привів їх. Будеш мати дуже доброго посередника.

— Добре, намов козака Бузу...

— Ах, не терплю того тону! Вічно бавиш ся в байдужного на всьо льорда. Коли би я мав твою силу, здоровле і проворність...

— То мав би ти і мою тугу і мою байдужність...

— Думаєш, що я не тужу?

— Ні, не думаю сього. Навпаки, ти маєш щасливу вдачу, можеш хоч троха розірвати ся книжками, проєктами, мріями. Я жити мушу, мушу рушати ся, відбирати вражіння, працювати... Інакше... гасну, чую, що вмираю поволи!

Посідали та попиваючи чай забалакали ся до пізної ночі. Та пізна ніч різнила ся від тої пільми лише поло-

женем зьвізд, кріпшим морозом, голоснійшим гуком тріскаючої землі, померклими в хатах вогнями і тихшим, більше жалісним витєм псів.

— Так затам собі, що я пришлю їх до тебе. Очаруй їх, як ти то вмієш...

— Добре, добре... Маю як раз у напрямі позитивку окружного начальника, то заграю їм.

— Отсе буде радість! Можу уявити собі: скриночка, що говорить! А не забудь купити їм горівки. Бузу почаєстуй також... Буде нам потрібний... Не знаю ще, що робити-мемо; не пробую навіть думати про се, але перечую, що щось буде...

— Що має бути?... нічого не буде. Навіть горівки не буде, бо випють її.

— Поганий песимісте, всьо затруїш мені все! — крикнув Осип уже в сїнях і затріснув за собою двері.

Стефан стояв довго серед кімнати і вслухував ся в його бистрі і швидкі кроки. Усміхав ся, бо любив, аби його лаяно „песимістом“.

Кілька день потім, коли занятий роботою сидів при столі, обернений плечима до дверей, почув з надвору якийсь дивний гамір і тупіт. Хтось сїпнув неперворно за ремінь, що служив за клямку.

Стефан повернув цікаво голову; рівночасно показало ся ізза дверей плоске і бронзове лице.

— Ходи раз, ходи!... Вистудиш цілком хату... — кричав хтось із глибоки сїний.

Стефан пізнав голос Бузи.

— Ходіть, прошу дуже!

— Ніякої оглади! Справжні Чукчи... Той бо хрещений... називаєть ся Лопатка, троха пяниця, троха злодій, але добрий хлопець, а сей... сего не рухайте, се Кітувія... сего не треба рухати.

Дикі стояли спокійно серед кімнати і роззирали ся цікаво, але без тїни збентеженя. Кожух загорнений шерстю до гори звисав на них тяжко і неперворно. Виглядали Стефанови дуже подібними до себе. Але Кітувія мав темнійшу шкуру, а в непорушнім його лиці, в піднесеній голові, в затиснених устах пробивала ся камяна гордість, мало не

погорда для всього і всіх. Тимчасом вузкі, шпароваті очи Лопатки нишпорили хапчиво по полицях і далеких господарських кутах, причім широкі уста розхилили ся у него легко.

— Здойми шапку! — сикнув до нього Буза та штуркнув його ліктем в бік.

Лопатка стягнув поквалпно бермицю, з під якої виглянула звичайна чукоцька, стіжковата, гостра, коротко стрижена голова.

Кітувія не мав цілком шапки; його довге, густе і збурене волосся підтримував вузкий ремінь перев'язаний зараз над чолом. Подібний ремінь видно було на голих його грудях і шиї в міцнім вирізі пижової куклянки. Чукча змірив Стефана бистрим поглядом і кинув товаришови кілька уриваних, горлових звуків.

— А що? чули ви пане? — замітив усміхаючи ся Буза: — цілком ренячу мову мають... І віра їх реняча: куди ті підуть, вони за ними... А пан Осип казав нам, аби ми прийшли, то ми прийшли...

— Добре, дам вам зараз чаю; а може ліпше горівки?

— Ліпше, пане... горівки. Вони там не дуже шанують чай.

Аби забавити їх, Стефан показав їм магнес, накрутив годинник із зозулею, що почала кувати. Зозуля мала деяке поводженє. Лопатці подобала ся навіть дуже, але холодне поведенє Кітувії морозило всьо. Ватра тріскала весело на коминку. Гості поскидали кожухи і розсіли ся на лавах. Буза раз-у-раз вибухав сьміхом, Лопатка реготав ся тихо, а Кітувія бігав бистрими очима з предмету на предмет. Нарешті і в його лиці щось блиснуло, крикнув придавленим голосом і показав на великий камінь, прив'язаний замісь тятару до жил, що сохли. Присутні зійшли ся коло того каменя, тручали його, пробували піднести випростуваною рукою, але міг се зробити лише Кітувія.

Коли Стефан підійшов і зробив се також, лице войовника роз'яснило ся приязно; сказав йому: „брат“ і пересунув рукою легенько по його раменах і плечах.

— Хвалить вас пане... питаєть ся, чому не бачить вас ніколи в кружку людей, коло шинку?

— Скажи йому, що не маю часу, я зайнятий роботою...
В міру того, як Буза пояснював се дикому, його лице прибирало вираз згiрдливо кам'яний.

— Не вірять, що ви, пане, коваль... і що про те сам начальник округи шанує вас... Цілком дурний дикий... У них хто войовник, той лише не і беть ся, а решту уважає нечесним...

Гості з'їли і випили сумлінно, що їм дали. Прощаючи ся повторив Лопатка безліч разів слово: „брат, брат“. Коли вийшли, лишив ся по них прикрий сопух зле виправлених реніферових шкур і реніферового, скріплого товщу.

— Піде тепер, пане, про вас слава поміж Чукчами... Не будете мати спокою... — говорив у сiнях Буза до Стефана. — Дякуємо за гостину... Коли кажете прийти ще?...

— Поспитай пана Осипа!

* * *

— Що-ж? були? — питав ся другої днини Осип.

— Аякже, були. Я мусiв провітрювати кімнату кілька годин.

— Не просили тебе до себе?

— Ні!

— Підождiм лише терпеливо, запросять. Буза говорив мені, що по просту одушевлені.

— Сам Буза, здасть ся, найбільше одушевлений; iв і пив за трьох.

— А Лопатка?

— Що там Лопатка!... де горівка, там Лопатка. Не дуже вони мабуть поважають його.

— Не треба й такими погорджувати... Вони підготовлюють дуже добре ґрунт. За ними прийдуть иньші. Треба ждати терпеливо. Вже я то устрою. Я був учера у місіонара, у о. Панталеймона... Вчу ся по чукоцьки. Поволи може дасть ся що зробити. Треба пізнати їх звичаї, збратати ся з ними, придбати собі їх ласку. Не жалуй їм...

— Але-ж не жалую, лише... сидять за довго.

— Але і ми сидимо тут... за довго!

Знов минуло кілька днів. Чукчи не показали ся.

Стефан хоч і як надавав собі вид нехоти і недовіря, затурбував ся сим троха і коли лише двері рипнули, обертав ся поквапно.

Була пізна година. Лише що скінчив роботу і здувши для ощадности сьвічку, думав, випочиваючи при сьвітлі вогню, що горів на комині. Його увагу захопили незвичайні звуки, що долітали з надвору, якийсь дивний гамір, рух. Нараз двері його хати сїпнені сильно відчинили ся і так само швидко заперли ся. Хтось влетів до хати і дихаючи важко, тримав двері, а хтось иньший хотів відчинити їх. Здивований Стефан схопив ся і засьвітив хутко сьвічку. При дверех стояв обнураний у снігу Чукча: руку обмотав ременем, ногою запер ся до порога і тягнув з усеї сили до себе. Двері, сїпані, холибали ся і дрожали. Дикий глянув на Стефана, зробив молячий жест і показав, що не має оружя. В сїнех лунав нетерпеливий тупіт і проклони кидані уриваним і харкітливим голосом, котрим товаришили сильні удари ногою до дверей. Стефанови здавало ся, що пізнає той голос, що чув уже його десь...

— Хто там? Зараз перестань добувати ся!... До сто чортів! — заляв схвильований.

Сїпане втихло. Якийсь час було чути ще буркотане, але коли розлягли ся недалеко численні кроки, незнайомий вийшов із сїний. Чукча випустив із рук ремінь та звернув ся до Стефана.

— Брат! їем камакатан — показав на себе — їем ножа ні... їем... брат!

Порушив ся, як би надав на землю. Його очи заясніли лагідно, на грубім, поганім лиці з широкими, роздутими ніздрями змалювало ся зворушене і вдячність.

— Брат! Аноай! Аноай!

Підійшов до комина та почав обтріпувати свою кулянку зі снігу. Мав його повно в кожусі, у волосю, в ухах, на голій шиї. Стрепенувши ся, показав Стефанови, що він мокрий, що вода під одіжю спливає йому по голім тілі. Почав удавати, що тремтить, що умирає... Стефан знав добре, що в таку студінь навіть Чукча змерзне у вохкій одіжі. Догадав ся, чого хочеть ся дикому і кивнув головою. „Їем камакатан“, усьміхнув ся і почав розгортати ся швидко.

По хвилі виявився із розшнурованих кожухів голий, як грецька статуя. Стефан дивився цікаво, що буде далі. Чукча розвісив спокійно одіж над вогнем, потім оглянувшись, побачив приготоване для снання Стефанове ліжко, скочив радісно і щез під покривалом... Усе те зробив так проворно, несподівано і швидко, що Стефан не міг здержатися від голосного сьміху. Чукча висунув ще раз голову з під покривала і повторив чемно:

— Брат... брат!

— А що... був? — поспитав Осип, уходячи в звичайнім часі.

— Навіть є.

Стефан розповів товаришеви цілу дивовижну пригоду.

— Славно!... Славно!... Зачинається, — повторив раз-у-раз той, ступаючи на пальцях.

— Нічого славного! Я волів би, аби спав у твоїй постелі. Має такий вигляд, як би не мився і не чесався ніколи. Коби хоч волосся стриг, а то як на збитки має довге, як Кітувія.

— То ніщо, все то вже близні відносини. Покажи мені його! А волосся має довге, то ще ліпше — значить, визначний войовник! Сказав тобі, як називається?

— Сказав... Яксь дивовижно... Їм-камака... здається!

Підійшли обережно зі сьвічкою в руці до постелі, де мідяне лице дикого, в обрамованю довгого скудовченого волосся, спало на білій європейській подушці. Нараз повіки сплячого задрожали і очі розжмурилися широко. Хвилину дивився здивований на тлх, що стояли при нїм, потім схопився, помахав докола себе рукою, і простягнув розпучним рухом голі рамена перед себе.

— Брат... брат! — шептав. — Аноай!

— Брат! — повторив швидко Стефан і доторкнув ся лагідно його тіла.

Дитяча усьмішка роз'яснила лице дикого; він вискочив живо із під покривала та побіг по одіж.

— Славний тип... чудовий самець — одушевляв ся Осип.

Ударив його пестливо по голнх плечах, а коли він стрепенувши ся обернув ся до нього шпарко як на пружині,

почав виголошувати йому цілий словарець чукоцьких слів, що їх вивчив уже. „Гем-камака“ не розумів, здається, багато зі сього потоку слів без звязи, але повтаряв кожне слово усьміхаючи ся; а що його одіж не просхла ще, сів, як був, при столі, де приятелі пили чай, і забрав ся також їсти. При тім плів щось вічно без кінця своїм реніферовим нарічем, показуючи білі великі зуби в щирій усьмішці. Заки відійшов, поклав знов руку в виразом вдячності на рамени Стефана, сказав: „Брат“! і обіцяв привести до нього і матір і батька і жінку...

— І Бузу приведи, і Лопатку і Кітувію.

Лице Чукчи нахмарило ся хвилинку.

— Добре... І Бузу, і Лопатку. Будемо пити горівку... — сказав місцевим російсько-чукоцьким жартоном.

— Будемо пити горівку!...

Коли він відійшов, Осип кинув ся на шию Стефанови.

— Чудово, славно!...

Минуло багато часу. Вже рожеві свитаня почали переривати одностайність ночі, а про Чукців не було чути. Навпаки Стефанови здавало ся, що ті, що живуть у місті, минають його. Кітувія здибавши ся з ним не підійшов до нього, не кивнув навіть головою, хоч бачив його добре, ба навіть глянув йому гостро в очи. Лопатка скручував також у бік, коли здибав його на вулиці. „Гем-каматакан“ пропав без вісти; Буза удавав, чи може справді не знав нічого про нього.

— Гем-кама... кажеш?... Се навіть не імя, а таке собі ні се ні те. Знаю всі чукоцькі слова, а сього я не чув... Хіба Каргауль був? — викручував ся перед Осипом, коли він випитував його.

— Що се таке Каргауль?

— Є такі дикі, що живуть без віри, без власти... Мешкають на самім кінчику рога... Словом, розбишаки! Як лише дізнаю ся, приведу того Гемка, най пан будуть спокійні... А чого він приходив до панів?

— По що приходив? Так собі приходив...

Буза глянув на нього недовірливо.

— Бо то Чукчи говорять, що пан Стефан ураз із другим Чукчою побили Кітувію... Лише що той Чукча не

Темкан називав ся, але Отовака... Кітувію тут в околиці дуже шанують Чукчи, боять ся його. Кажуть, що він справжній Чукча... войовник. Вони дикі, але мають своє поведене. Се не Якути...

— Алеж-ж неправда! Нічого подібного не було. По-спитай Кітувію...

— Аби мене проколов! Ще чого? Його не лише питати ся про се не можна, але навіть показати, що знаєть ся про се... Мені говорив Лопатка...

— А де тебе шукати, як би ти був потрібний нам?...

— Звісно де... Найліпше в шинку. Бо тепер з Чукчами ріжні справи, то я пояснюю, а у них без горівки ані руш...

Минуло ще кілька днів. Нараз стала ся незвичайна річ, показало ся видовище, яке пішли оглядати майже всі мешканці місточка. На двох „нартах“ запряжених у дві пари великих, годованих ренів заїхав гоном перед хатчину Стефана гурток сьвяточно прибраних Чукчів. Стефан вийшов їм на стрічу на сходи. Перший виступив старий Чукча убраний у богату „доху“ з чорних миший, штучно гафтовану і обшиту бобрами. Йшов спираючи ся легко руками на плечах синів, що похилені підтримували його ноги в кістках і клали їх з пошаною на ступнях сходів; за ними йшов девятилітній хлопець з голою, гладко обстриженою головою, далі йшли дві особи малі, рухаві і дуже забавні. Одна мала на собі також „доху“ з чорних миший, але гіршу; друга не мала цілком зверхньої одежі. Зашита в кожуховий, тісний одностайний мішок, виглядала як Мавка, що втекла з ліса. По косах, у яких бренили срібні прикраси, по завязаних над чолом шовкових малинових хустках пізнав Стефан, що се жінки. Обі були утатуовані, старша мала на чолі і на лицях голубі лїнії, вишиті шовком, що крутили ся як змії, молодша — глибокі риси здовж носа і на підборідю. Її постать була не без деякої краси; струнка, мала проворні рухи, очи як на Чукчанку досить великі; в лиці відбивала ся якась задума. Загальне вражїне псував боязький рух поза себе.

— А що, є! — крикнув влітаючи за гістьми Осп. — Прийми їх як небудь, а я приставлю зараз Бузу.

— Аноай! Аноай! — здоровили господарів Чукчи.

Гостий приїхало за багато, аби всіх помістити на лавках. Стефан витягнув медвежі шкури, розстелив їх на долівці, а дикі розсіли ся на них в колісце серед кімнати і почали гурорити. Один зі синів старого, той що сушив одіж у Стефана, розповідав мабуть про сю пригоду; робив се, здасть ся, не перше, але всі слухали його уважно, покашлювали прихильно і позирали цікаво на ліжку; молодша жінка скочила і заглянула під покривало. Всі зареготали ся; в тій хвилі хлопець сказав щось дуже голосно і показав пальцем годинник, що почав бити. Поява зазулі в отворі годинника, її рухи і куканє зробили страшно вражінє. Дикі схопили ся, окружили годинник і кланяли ся в такт куканю, а коли дверці за пташкою зачпнили ся з тріском, відскочили далеко від стіни, налякані не вміру.

Всьо скінчило ся голосним сьміхом.

Кілька поважних слів старого втихомирило сейчас веселість.

Нарешті з'явили ся Буза, Лопатка і Осип.

— А що?... Я не казав? Отовака, а не якийсь Ёмка. Може навіть не Ёмка — говорив — а Ём-камакатан, що значить по чукоцьки, ніби... „я хорий“... коли хочу сказати про себе, що мене покривдили, що не можу... Бачите, пане, се що иньшого!... А що старий Отовака сам приїхав до вас, се велика честь... Він гордий і перший богатир на розі, перший богатир... Пощастило ся вам!

При сих словах сів у кружку Чукчів, а Лопатка за ним троха дальше. Осип помагав Стефанови варити мясо на бенкет, наставляти самовар. Післали по горівку.

— Дуже поважний чоловік. Має без числа ренів. Три жінки в трех ріжних місцях... Має шість снів — одушевляв ся Буза, запалюючи ся в міру як щезала горівка і їда. — Почастило ся панам! Він нагородить вас, пошанує... Лише їдьте до нього. Дорогими шубами обдарує, навіть доньку дасть кождому... А гарну має доньку... Я бачив її в місті, коли переїздили купою в сьвято... Бо вони, Отоваки, люди з далека, тому їздять усе купою. Він хоче, здасть ся, просити вас про щось, бо питав ся, чи ви добрий коваль, чи зможете зложити розшрубоване заморське

оружє... Американці продають їм усе розшрубоване оружє, то курка нема, то циніля... І я сказав йому, що пан мають золсті пальці, що пана навіть сам начальник округа поважає... Дуже слухав старий... Схоче панови мабуть щось подарувати... Най пан бере, бо з того буває велика зневага...

Стефан показав гостям маінес, годинник зі зазулею і иньші заморські чуда, якими звичайно бавив тубольців. Радість диких була безмежна. Особливо зацікавила їх голка, що бігла за маінесом по гладкім столі, а потім при зміні бігуна утікала хутко. Веселий настрій дійшов до верхка, коли несподівано заграла накручена Осипом позитивка. Позвішували голови низько над скриночкою, прикладали до неї уха, всували носи, нарешті почали хрюкати, притупувати і порушати ся рівномірно у вільнім танці. Їх очи сьміяли ся, лица сьвітили ся від товщу і поту.

— Фі! Утіха!... Підекоч собі, Лопатка, але складно!... — одушевляв ся розіграний Буза і волік добре вже горівчаного Чукчу за рукав.

Нараз відчинили ся на стежір двері, на порозі станув Кітувія. Врадуваний Осип підійшов до нього, але Чукча не рушив ся з місця, не привитав ся звичайним „аноай“, зачинив за собою двері і оперши ся о одвіре одну руку витягнув до оборони перед себе, одну заложив за карк. Його волосє їжило ся з під ремінної опаски, очи горіли кровавим, вовчим огнем.

На його вид кружок тих, що бавили ся серед кімнати, замовк і закаменів; старий глянув хмарно на гільтая, молодіж похилила ся в перед як до скоку, жінки поотвірвали широко очи і уста.

— Чого хочеш? — крикнув Стефан, виступаючи наперед. — Забирай ся!...

— Забирай ся, забирай ся... коли тебе не прошено! — помагав господареви Буза, висуваючи ся також наперед. — Най пан лише не підходить до нього. Проколе вас!. Бачите: ветромив руку на карк... там має ніж... Бачу, що має... по ремені на шпі бачу... Гільтаю, то так?... до міста з ножем?... не знаєш, що заборонено?... Скажу начальникови, то не пустить тебе до кінця життя до місточка... Зараз вишлють тебе на тундру... Давай ніж...

— Зараз таки дам тобі! Най возьме його той пес, за яким, як за заяцем, гоню дурно по цілій землі... — відповів спокійно по чукоцьки Кітувія.

Один молодий Чукча висунув ся наперед, але Осип зловив його за рамя. Оба зі Стефаном не розуміли, що дикі говорять, але догадували ся суперечки.

— Радше випий та приставай до нас — сказав лагідно Осип, підходячи до Кітувії з чаркою в руці.

Але він відтрутив рукою напиток.

— Зле! горівки не це — крикнув по російськи Буза. — Будуть різати ся!... Гей, забирай зараз шмате, ти грубіяне... Від самого пана не хочеш брати горівки!... Що ти думаєш собі?... Що ти за особа?! Зараз покличу козаків... То так поводиш ся в хаті поважаного чоловіка? Преці недавно ти їв тут і пив... Ти тундряна собако!... Зараз кажу тебе звязати... Го, го! Ти не жартуй зі мною... Знаєш, хто я! Зараз пускай мене... Піду і покличу сторожу... А ви заговоріть його тут — шепнув тихо до Стефана.

Завернув до дверей, але зараз вернув ся, бо плечі Кітувії відорвали ся від стіни. Дикий нахилив ся цілим тілом в перед, а його губи задрожали хижо, розкриваючи білі кли. Тоді загуділо в кімнаті. Стефан, Буза, Кітувія і купа повалених на них Чукчів впакували ся в двері, що відчинили ся з тріском. Влетіли до сінній. Стефан лежав грудьми на грудях Кітувії; той вив ся під ним і силкував ся витягнути з під себе руку притиснену до землі. Але не вєпів. Стефанови поведо ся зловити його за горло; дикий харкотів і потрясав головою, аж його рухи ослабли. Хтось сїпнувши сильно розірвав ремінь на його шиї, і великий широкий ніж полетів з брязкотом в кут. Буза на вулиці кликав козаків. Зійшла ся ціла громада людей. Тепер знов Стефан і Осип мусіли боронити здопаного Кітувію перед роз'юшеними Чукчами. Нарешті появил ся козацький пятидесятник; напасника звязано і заведено до тюрми. Юрба йшла за ним і глумила ся з нього.

— Будеш ти мати ся там!... Будеш вдоволенний... Вєсплють тобі трийцять горячих, що не сядеш рік... Пізнаєш, як то ходити з ножем!... А може мали би ви охоту, ре-

нячі морди, всіх нас вирізати, як то бувало давнійше?... Короткі руки!... Не ті часи!

Войовник дивився на них з під лоба і випрочував звязані рамена.

— Про що пішло їм? — питали Бузу.

— А хто їх знає! — відповів він нерадо. — Мусіли попити ся.

— Що ні, то ні — замітив якийсь рибак. — Стара то у них сварня з батьків, а тепер знов, кажуть, невістка Отаваки, рідна сестра Кітувії... Украв її молодий Аймурґин. Давно було, діти вже мають, але ті ренячі морди, ух! які завзяті... Старий давав либонь добрий викуп, хотів годити ся, але Кітувія ні, тай ні... Кажуть, що любив ся в сестрі; вони не хрещені, то часто живуть зі сестрами, а навіть хрещені... Живуть. Так Кітувія хотів відобрати жінку, а преці Отавака не міг дозволити на се, бо не дали би йому спокою в тундрі...

Довгий час потім Буза був героєм хвилі і запрошуваний на вечері, розповідав, але не швидше, аж по горівці, що і як було.

— Гуляли собі весело... Грали на позитивці начальника окружного, сам Отавака притупував ногою, нараз... Рішучо скінчило би ся зле, бо бачу, що запосагає за карк, як би я не зловив його...

— Дасть він тобі на табаку!... Вже він придибає тебе... Знаєш його.

— Що має мене придибувати?... Ходжу собі явно по вулиці... Нехай він сам пильнуєть ся... Прогнали його преці з місточка... Побачу його — зараз за карк і до тюрми... Нехай він мене боїть ся... А влізе мені в дорогу... Йой Боже! Проколю його, проколю, побачите... Нехай тямить! Бо пощо маю сьвітити очима такому розбишаці, коли сам Отавака набиває ся мені з приязню!?

Отавака перебував ще якийсь час в околиці місточка, але показував ся рідко коли. Осип і Стефан відвідували його в таборі. Приймив їх дуже ввічливо. Доньки не офірував, але хотів їх посадити на першій місці, навіть перед отцем місіонарем, що гостив у старого Чукчи від згаданої бучі часто враз із Бузою. Приятелі не пристали на се

і з'єднали собі на вічні часи прихильність отця Панталеймона. Сказав їм при сій нагоді кілька золотих слів про місце, яке чоловік прикрашує і покірливість, що пробиває небо...

— Намовляю його, аби пізнав ласку Божу... і аби охрестився — сказав і кивнув головою в бік старого Чукчи.

Подали десерт — реніферовий шпик замерзлий і порубаний в кістки, розуміється — сирий і, розуміється — обілляний сильно горівкою.

— Все було би йому безпечнійше... Міг би кочувати на нашій західній тундрі...

— Що-ж? Годить ся?

— Не так, аби відказував ся, але говорить, що побачить.

Перед від'їздом подарував багатир кожному з гостей по лисячій шубі і просив їх, аби були ласкаві відвідати його в тундрі.

— Там лише я на місці... Там моя земля...

У Осипа засьвітили ся очі.

— А що? може поїдемо, отче? — поспитав з нехочу місіонаря, коли доїздили вже до хати з поворотом. Отець Панталеймон був у сьвітлім гуморі.

— Може і поїдемо... Коби лише охрестив ся... Стільки душ! Цілий рід слухає його...

— Але-ж охрестить ся!... рішучо охрестить ся, коли побачить нас у себе. Ізза самої гостинности охрестить ся!... Зрештою зможемо повезти йому дарунки... Тут що пнього, тут не випадає.

— Дійсно. Се правда! Рідний край наклонює до чесности, лагодить суворі звичаї... Бо чеснота є в душі кожного, лише дорога до тої душі часто-густо крута і темна і не легко трафити на неї. Часто треба витягати людей на широкий шлях добра і спасеня підступом...

Довго і широко розводив ся отець Панталеймон про те, яка се трудна задача. А що Осип умів слухати уважно і не був упертий, тож стали незабаром великими приятелями. А Стефан приготував ся поки-що по троха до дороги: скупував добірні пси.

Нарешті в товаристві отця місіонера пустилися в далеку дорогу.

Коли на очах громади зібраних мешканців крикнули разом на пси, а вони сіпнули і понесли їх гоним по битій дорозі, приятелям здавалося, що се сон на яві. Горячковими поглядами прощалися з місточком. Каравана складалася з трьох нарт, кожда по п'ятнадцять псів. З переду їхав Буза з поживою, далі отець Пантелеймон зі своїми речами і дарунками, чайом, тютюном і иньшими дорогоцінностями, на кінці їхали Осип зі Стефаном. Осип не вмів поводити псами і в дорозі був до нічого, як пакунок. Отець Пантелеймон обзирався все за ними і усміхався приязно. Був радий, що взяв їх зі собою, бо вибирався в незнані краї, хоч Бог є всюди і все має нас у своїй опіці, мило однак мати коло себе відважні, приятельські серця людей, з якими можна поговорити і навчитися чогось.

— Я не їздив ніколи далі, як до границі. Далі тундра, Дух Божий уноситься над пустинею... Буза бував. Бравий козак, доїздив на сам край рога! Гей, Буза, що будеш там далі?! Хутко будемо пити чай?

— Де затримаємося, там будемо пити! — відказував поважно козак.

Був сильно перенятий почесною начальника виправи. Сидів на бочівці горівки, як на троні і беріг її як ока в голові.

— Як приїдемо лише на край лісів, скінчаться людські лиця! Відтам піде все одностайно горівка і горівка... Та всьо вона відповідатиме, голубка... Сама безпека життя алежить від неї!... І тягнуть її кляті Чукчи як смоки!... Канчіві на неї не вміру. Як випють троха, всьо готові віддати за неї... Лише проси, лише бери!... А ми вертатимемо преці без річий, рибу з'їмо, дарунки пороздаємо... Анки будуть пусті, пси випасені, бо відпичнуть, наїдяться отоваки реніферових кишок... Летіти-мемо з поворотом евгамовано!... Уга!... Ге... — мріяв і викрикував голосно, бо співав тоненьким голосом місцеву пісню:

Ой Сидоре, Сидоре,
віє вітер тепленько
від берега на море, —
вибирайся серденько!

Впрягай пески у шори,
нехай гонять скоренько
поміж скали на море, —
ой Сидоре серденько!

— Буза, Буза! погамуй ся! — картав його здалека отець Панталеймон, бо хоч як гнали, голос в чистім, зимнім повітрі, в незакаламученій тишині білої ледової пустині виразно долітав до санок. Мартове сонце золотило сніги такі гладкі і рівні, утоптані вітрами, що на їх тлі найменший корчик видавав ся лісом, найменша нерівність — горою. Незабаром однак на білій лінії видокруга, що відризувала ся гостро на голубім небі, зарисували ся вершки далеких гір. Звернули ся до тих гір. Переночували в пустій рибацькій шопі, останній людській загороді коло останнього з островів замерзлого ліса. Від тепер мали лише сніги, скали і небо; дерева лише стільки, що принесли морські хвилі або вливи ріки, а людей лише стільки, що в далекім таборищі Отоваки.

Годовані, дужі пси бігли шпарко. По дни дороги найшли ся нечаяно над берегом стрімкого провалля. В низу, як оком глянеш, розпростирали ся сніжні безкраї.

— Море! — крикнув Буза.

Догадали ся швидше і спинили псів.

— Бачите, там гень далеко блимають грудки, ніби кусні сонця — се „тороси“! А далі, де висить хмара на краю неба, се вже вільне море, що не замерзає ніколи. За тими водами, кажуть, лежить теплий край... Але там ніхто не був, бо хто пішов, той не вернув уже...

Хвилину стояли одушевлені безкраїм видом, повітрем, сонцем, що кидало ніжні синяві тіни в заглибини довгих, спокійних, ледових хвиль моря. Цілу днину їхали понад мрачними пропастями берега. Океан врїзував ся тут півкругом, а цілий беріг був такий стрімкий, наїжений.

— Тут хвиля бє аж під верх... Високо бє... Се вєсь „бики“ — поучував їх Буза.

Справді, сї останні землі-сторожі мали в собі щось гордого, бичачого, коли піднимали високо темні скалисті лоби і били ними в блакити. На ніч спинили ся коло стоса дров намулених приливами води.

— Знаєш, з кожною перебутою верствою огортає мене ильнійше зворушенє, забобонна трівога, що щось перешкоить... — казав Осип до Стефана, коли лягали спати.

Але сей був занадто сильно змучений, аби розбирати онкі вражіня...

Погода сприяла все. Лише третього дня почав подумати легкий сухий вітерець зі суші від полудня і навіть їм на голови сніжну куряву з урвищ. Студінь однак є дуже їм доскулювала, бо стіна берегів закривала їх від родуву повітря. Але козак крутив головою і наганяв пси.

— Недалеко вже, але треба квапити ся. Будуть тут езабаром два шпилі, два камяні бики: Паваль і Певека; іж ними треба прошмигнути морем... там дує все, чи поода, чи непогода.

Коло полудня станули у підніжя Павалю. Сильна, ветенська скала підносила високо широкий хребет і вибігала алеко в море; земля по обох її боках подавала ся раптом зад, як би з переляку... По другім боці морського пролива стояв так само знатний чорний зруб, зменьшений ізза іддаленя.

— Відси видно таборище... стоїть на Певеці в затубленю поміж двома горбами... дивно однак, що не бачу иму. Хиба, що звиває його вітер... Ну, тай віє-ж... гірко уде нам!

— А може заночуємо?

— Заночувати?... Дров нема; зрештою хто ночував и, коли видно намети?... Цілком стратили би ми у диких ошану... Поїдемо! Завтра може дуті гірше. Погодуємо псів гайда!...

Порозв'язували клунки і почали годувати псів і самі окріпляти ся. Вітер вигравав дико між скалами. Коли вилями буйнійші його подуви влітали до затишної їх рійвки, руки, що тримали поживу, дубіли їм сейчас.

— Але-ж позамерзаємо в одній хвилині!...

— Не замерзнемо, дасть Біг! лише не спинювати ся о дорозі, саний не пускати з рук, усьо поприв'язувати, о що впало — то пропало. Тримаючи ся близько один а одним — не кричати, бо то пусте... а дивити ся, пантруати очий, аби не завіяло, не сціпило. З вітром псам не

дати завертати, але тримати їх під вітер на скіс. А ви, отче і ви, пане Стефано, пам'ятайте, Боже борони, не попустіть псам, не розминіть ся з Певекою, бо там то вже цілком чисте море, і на смерть вихор пірве вас... В дорозі не ставати, бо від ставаня нема відпочинку... В імя Отця й Сина... з Богом!

Вилетіли з гоном з поза угла; вихор ударив у них сейчас, шерсть на псах скудовчив, завіяв їм хвости, нарти поїдбивав до гори. Люди похилили ся, аби оперти ся йому, і повідвертали лица... Але його подув чули раз по разу прикрійше. Він пер їх раз-у-раз сильнійше, продирав ся через них, забирав тепло тіла, обліплював голками сніговиці. Незабаром мали повні уста, повну одіж тих сухих, палких голдок, чули як вони пронизували ся крізь шуби до самого тіла, де топили ся, викликаючи докучливу дрож. Незлічими струї тої куряви увихали ся низенько над гладкою, блискучою рівеню снігів, ніби сплети гадин обвивали ся їм зі сиком докола ніг і кадовба, ловили за похнюплені писки псів, кусали ніжки нарт і відбиваючи ся від них здутим, сивим клубом, перевалювали ся через каравану.

Бережучи ся перед їх зимними жалами, люди поскулювали ся в четверо, бороди поопирали мало не о коліна і лише де-коли позирали перед себе, де чорніла ся далеко спасительна скала. Пси розуміли також, де спасенє; простягали, кільки сил стало, легкі, кудлаті лапки і нуриали ся уперто в шалених струях повітря, що гнали до моря. Що крок падали, їх кіхті ховзали ся по твердій, убитій рівені, очі заплили кровю і вилізали з ямок видушені віжками упряжі. Нарта заважила їм нараз страшенно. Бідні звірята йшли зігнені в каблук не важучи ся навіть отворити зморожених писків, бо зимна завертільниця разила їх горла і легкі.

Хропіт нарт, жалісне скомліне псів, проклони і крики людей, усьо щезало як дрібні порошки в скаженім, глухім шумі гурагану, розсівало ся в просторах, як би ніхто не терпів, не кричав, не боров ся. Стефан розсліджував безнастанно зором віддаленє. Гадав із роснукою, що пси змучать ся і перестануть слухати провідника, що треба буде встати, поганяти їх і завертати. Осип тулив ся безсильно

а нарті і тремтів як у трясці. Нарешті вітер попустив, озбив ся на подуви. Були вже майже під височенним гором Певеки. Стефан позирав із релігійним майже чутем на каду, що розтручувала спокійно і заметільниці і води. уза ждав уже на них.

— А то, кілька ми мусіли набідувати ся!... Можна охвалити ся. Тепер так як би дома. Лише дивує мене, що не видно людей. Правда — непогода! Але повинні були побачити. Хиба, що рена зарізали, або фок наловили, понаїдали ся за багато і сплять. Треба дерти ся в гору. Ой! Кудлачі! Нох! Нох!

Пси подразнені і голодні почали жерти ся. Заки покоїли їх і поправили на них упряг, сонце сховало ся за високі гори і червоний вечірний блиск обілляв чорні доли і білі сніги.

Вузкою, невідгидною стежкою вдирали ся на гору.

Нараз Буза, що йшов на переді, станув на скрутї як опаний; пси полягали сейчас, а люди кинули ся до козака, що не відповідав на їх питання і очий не відривав від предметів заслонених скалою. Пусті намети з відвинутими гостинно заслонами стояли перед ними тихі і таємні. Це иньша річ прикувала зір козака.

Чукча в кожусі зі списом у руці лежав наперек дороги, звернений лицем до землі. Троха далі визирала голова снігового валу, світила білками; вихор розхристав її волосє; понизше сторчала з під снігу задубіла скала, як у шуліки.

Плями крови мішали ся з червоним заревом вечера.

— Що такого? Що се?

— Тихо... як Бога любите, тихо! Утікаймо! — крикнув козак і глянув наляканий на псів, що присіли нараз очали скавуліти.

— Утікаймо!... Нещастє!... Утікаймо! — повтаряв зертав ся в зад.

Але Стефан і монах спротивили ся.

— Треба заглянути, може хто лишив ся живий, може ще можна вратувати...

— Ні, я не піду. Бою ся, йдїть самі. Я звезу псів. Боже, Боже, най дієть ся Твоя воля.

Стефан виймив револьвер і ввійшов у темне заглиблене намету. Побачив зимне огнище засипане снігом, над ним висів котел із замерзлим мясом. Коли засвітив сірник, побачив до пояса Чукчу, що лежав горілиць з великою раною на грудях.

— Є там хто? — запитав дрозжачим голосом, не поважуючи ся ввійти під низькі котари нутра намету. Замість відповіді почув лише шелест шкур, сїпаних вітром і слова молитви, які шептав місіонар. Тому полихив ся і всунув ся під заслону, але зараз подав ся в зад. Здавало ся йому, що в наметі повно покорчених людських тіл. Нарешті переміг себе, взяв воскову сьвічку від монаха і всунув ся в глибину. Тут побачив жужмом тіла повбиваних жінок і дітей. Се мусіло стати ся недавно, бо кров мала ще коралеву краску, тіло блиск мармуру, а краї ран були широко отворені, але всьо вже було зимне і закаменіле.

Одна з молодиць пробувала видно утекти. Розірвавши шкури внішнього намета хотіла вискочити, але застрягла в отворі... Дитина, над якою похилила ся, з благаючим жестом, звязала видно її рухи. Проколена її в плечах і пригвожджено до землі враз із немовлятем. Стефан глянув їй у лице і пізнав недавнього свого гостя — Імпинену, жінку Аймуріна.

— Страшно! Утікаймо — повторили одноголосно всі налякані і затрівожені.

— І діти, і жінки! живої душі не лишило ся...

— Хто? що?...

— Ах не питаєте! — шептав Буза і потрясав головою. — Потім розповім... Тепер рушаймо...

— Таки зараз? В такий вітер? У ночі!?

— Що-ж робити! Там може хоч жите зможемо уратувати.

Спустили ся хутко долів. Буза не обзирає ся ані за себе, ані в бік, а коли часом мусів звернути ся лицем у той бік, похнюплював очи в долину. Під скалою спинили ся на коротеньку хвилинку, аби нагодувати пси.

— Тримайте ся лише під вітер з лівого боку, все з лівого боку, то куди лише поїдете, трафите до землі. Там за Павалем лекший беріг. Там здиблемо ся, коби лише

втримати до ранку. А не пускайте нарти, забере і її і вас пурга, забере... А не обзирайте ся, борони Боже, за себе... Вони се люблять, і тому підуть за вами — докинув значучо.

Знову влетіли в ледовий повітряний вир. Знов гадюки сніговиці обвіяли зі сиком їх ноги, знов хмара огнистих голок почала кусати їх, а віддих заперла летюча хвиля безмежна. На біду ще враз із завірюхою летів від землі сумерк. Червона зоря присідала що-раз нижше на скали; що-раз висше з протилежного боку, з над „вільного моря“, де „край, відки вже ніхто не вертає“ виповзала темна хмара. Змучені пси бігли нерадо, Стефан мусів раз-у-раз зривати ся і поганяти їх важкою, закованою гальмою. Коли замехтіли звізди і щезла зоря, вихор, що лише, здаєть ся, ждав того знаку, ударив з такою силою, що бідні зьвірята забули про все, завернули і побігли з бурею. Стефан довго орав вістрем гальми по снігу, напірав на неї грудьми, звисаючи з нарти, що колесала ся і підскакувала в швидкім бігу. Нарешті трафив на м'який ґрунт і спинив нарту. Пси полягали як стій. Не випускаючи з рук ремня, Стефан підвів ся і глянув. Перед ними стояла бліда стіна зубатих „торосів“, за якими колесала ся в блиску зьвізд хмара „вільного моря“. Береги десь пощезали, довкола було біло і рівно.

— Ми залетіли далеко! Осипе, тобі зимно, ти тремтиш дуже. Встань, може з'їси що?

— Зимно мені. Далеко ще?

— Не знаю, вітер загнав нас... Може встанеш?

Осип мовчав і не рушав ся.

Стефан обтріпав його зі снігу, обернув нарту, заохочував псів словами і підганяв ударами гальми. Все те робив задубілими руками, повзаючи на колінах, бо як стояв, вітер валив його з ніг. Нарешті пси встали і поволікли ся. Тягнув, що треба було мати вітер з правого боку, але берегів там, де їхав, не було видно. Ніщо, крім білої рівнини зі зьвіздами на небі, що свистіло заметільницею. Той вітер видавав ся хвилями якимсь твердим стрихульцем, що спихав їх силою в море. Підбивана нарта підносила ся до гори, як картка підкиненої на вітер книжки. Що вітер зірвав з неї, щезало зараз, як мара. Наперед утратили мішок зі сухарями, потім подушку... нарешті злетів Осип,

а буря понесла його як клубок пуху... Стефан станув здивований, бачучи як він безрадно махав руками і даром намагався встати. Крикнув у роспуці і завернув пси в погоню за товаришем. Пси рвали скажено за предметом, що котився перед ними. Стефан боявся, що допавши розірвуть його, тому кричав до Осипа:

— Головою під вітер! Плазом при землі...

Вітер ніс слова і хлопець почув їх видно, бо почав крутити ся, аж прилип до снігу. Стефан вбив сейчас з цілої сили гальму в лід, аж нарта заскрипіла.

— Повзай!... Я не можу кинути псів! — кликав до Осипа.

Він відповів щось, намагався стати, але вітер повадив його з ніг. Нарешті звернув ся головою в сторону вітру.

— Повзай сюди, повзай — шептав йому голос товариша в подувах заметільниці.

— Кинь мене, лиши... не можу — відповідав Осип, але заметільниця завівала слова в противний бік, заки ще вилетіли з уст. Переміг себе нарешті і почав повзати. Довго се тривало, а тимчасом до риків вітру почали мішати ся могутніші від бурі гомони. Летіли вони від „торосів“, з під хмари, що висіла над „вільною“ водою. Стефан чув їх, але не розумів, аж покотили ся по ледах з ломотом грому...

— Море! — шепнув.

Осип був уже близько нарти.

— Квап ся — мовив, помагаючи йому сісти на нарті і привязуючи його ременем. — Чуєш? Море! Заметільниця ломить леди за нами.

Поволікли ся знов. Стефан ішов майже цілий час пішки; нарту попихав руками, для безпеки лише привязав себе в поясі до неї. Забув, що зимно, що може поморозити члени свого тіла. Пси напружали свої сили, чуючи за собою небезпеку. Гук наближав ся з кожною хвилиною, вже панував над шумом вітру, подібний до гарматних вистрілів, до лому гір, що валять ся. Тікали раз-у-раз швидше, гонені роспукою. Нарешті леди захолибали ся під ними, а їм здавало ся, що щось трісло в їх мізках, що вода за-

булькотіла вже під їх ногами... Була ось-ось за ними, гонила з ревом стада львів, але вони бігли ще по сухім.

— Скидай, скидай усе!... і одіж і їду. Скидай з нарти! — кричав у роспуці Стефан, ледви дотримуючи бігу наляканим псам.

Летіли в пітьмі мішки, начиня, шкури... Облекшена нарта помчала прудко; Стефан ледви успів упасти на неї побіч Осипа, пси летіли і ніхто ними не поводив, ніхто не вказував їм дороги...

— Загибаш через мене Стефане... Прости! — шептав Осип. — Коли думаю про се, маю охоту зіскочити з нарти і віддати себе бурі. Але ти будеш гонити за мною, правда?

— По що плести нісенітниці! Загинемо разом, як і жили враз. Рік скорше, рік пізнійше жде нас могила! Зрештою тут вітер слабший. Може беріг?...

Підніс голову і крикнув. Темний пояс скель піднімався зараз за ними. Вдерли ся хутко на сушу і присіли в затишнім місці. Віддихаючи глибоко приглядали ся, як оподалік колисали ся з клекотом і непомірним гуком білі хвилі ледових пілъ. Стефан пішов шукати палива на ватру. Найшов недалеко великий пень, відколов троха трісок і розпалив малу ватру, яку вітер замінив незабаром у велике огнище. При сій ватрі подрімали решту ночі.

Досьвіта найшов їх Буза.

— Жисте? Богу дякувати! Щастє, що я не дав вам нічого взяти відтам. Не були би ви нині живі. Бо се преці їх „непогода“... Непогода гріху. Ми не розкладали також ватри, бо бояли ся Чукців. А ви розкладали? Що? Ні? Бо ми бачили вогонь у вашім боці.

— Розкладали; річий не маємо, їди. Ми позамерзали би. Розповіли, як стратили річи, як гонило їх море.

— Ой, не море се було, не море! — зітхнув Буза. — Аби лише добристи домів щасливо...

Сумно поволокли ся з поворотом здовж скель, а мусіли робити колесо, бо вітер звів їх далеко за Паваль. Огнів старали ся не розкладати, і їхали без віддиху, кілько псам сил стало. Буза не зводив очий з каменя, вічно вдивлявся в далечинь і роззиравався по боках.

Нараз пси заскавулили і кинули ся до скал. Буза ледви спинив їх.

— Того лише неставало! — сказав блідими устами: — скальний чоловік!

Зі щілини визирала бура голова і не рушала ся.

— Перехрести його, отче місіонаре! Перехрести його!

Місіонар зробив тремтючими руками знак хреста, але голова не щезла. Стефан зупинив псів, що рвали ся і призивав ся їй уважно.

— Отовака! се ти! — крикнув нарешті, коли з поза зруба висунув ся старий, худий і блідий Чукча, ведучи за руку малого хлопчину.

— Я, Отовака... Кітувія... — сказав, але корч не дав йому скінчити, тому махнув лише рукою на далеку Певеку. — Великий дух не хотів, аби мій рід загинув без местника... Піду з вами, охрену ся і сього виховаю...

Поклав руку на голові хлопця, якого риси прибрали нараз кам'яний і погіршливий вираз. Се лице нагадувало тоді Стефанови сильно кам'яне лице Кітувії.

Переклав з польського

Антін Жрушевський.

Хліборобські спілки М. Левитського.

В сучасній російській літературі чимало писалось і трактувалось про хліборобські і інші спілки, що почав організувати і заводити в північній Херсонщині Микола Левитський. Се питання, як практична проба одного з видатних тзв. „народників“, зацікавило дуже багато народу як у літературних, так і в інтелігентних верствах громади. Працю Миколи Левитського деякі хвалили і пропагували організацію спілок по селах, деякі, навпаки, доводили несаможиттєвість спілкового руху в Херсонщині і цілком були негідні з самими принципами діла. На великий жаль більшість письменників у літературній боротьбі за сю справу не стояла на об'єктивному ґрунті; спокійний дослід, що повинен бути при аналізі кожного феномена життя, частенько переходив у скрайній суб'єктивізм і бажання — принизити і саме діло і принципи його організатора. Тільки в брошурці Фаресова „Народники и Марксисты“*) питання роздвинуто досить спокійно і об'єктивно, але без принципіальних і кінцевих висновків; у тій-же брошурі доволі подрібно оповідає й біографію проводиря спілкової організації — Миколи Василевича Левитського.

Спілковий рух найбільше розвив ся в Єлисаветградському та Александрійському повітах Херсонської губернії. Ся частина північної Херсонщини, се степова високорівень в грубою верствою чорнозему. Нарід, у більшині український, почав тут селитись

*) Звітку про неї див. Літ. наук Вістник 1899, т. IV, стор. 186—188.

з початку XVIII в. Перші засельники були Запорожці і втікачі, що шукали тут волі і самостійности, котрої не було на їх рідній Україні. Багато лиха прийшлося перенести їм тут у боротьбі з природою і людьми, але ся боротьба зміцнила їх тіло і душу. З початку XIX в. вони попали в руки відомого всім ще й тепер Аракчєва, що заводив „воєнні кольонії“ і насаджував культуру та дисципліну шпіцрутами та палками. Які згадки лишилися у воєнних поселеннях про той час та як дивилися на него колишні вільні Запорожці, дуже гарно видно з того, що по скасуванню воєнних кольоній селяни зараз поспішили вирубати ті тополі та берези, під якими їх карали шпіцрутами, щоб і тих німих свідків їх зневаги не було зовсім.

Тяжка боротьба за існування і згадані економічно-історичні обставини життя виробили з селянина Новороса тип відмінний від Українця Полтавщини та Слобідської України. А конкуренція з Німцями-кольоністами та з панськими економіями примушувала його і примушує й доси дбати про піднесення свого хліборобства. Завдяки близькості Чорного моря і найважливіших портів Одеси та Миколаєва, завдяки такій гарній землі Новорос усі сили і все хазяйство направив на пшеницю та інші роди хліба; вся людина живе сільським хазяйством; який урожай, таке й життя і стан новоросійського хлібороба. Однак малоземель, безземель, непродуктивність та брак кредиту — усі ті фактори при останніх неврожайних зробили те, що теперішнє положення сільського хлібороба в Єлисаветградському повіті дуже погане. Селяне мусять шукати способів піднесення хазяйства. Щоб оплатити податки, селяне мусять продавати свій інвентар та робочу скотину. Так нпр. в 1891 році в Александрійському повіті до 43% дворів не мало зовсім скотини, а 15·8% не засівало свого поля. Такий небезпечний економічний стан селян змусив до обдумування різних заходів з боку інтелігенції, земства і одиниць, тай і з боку самих селян. Але селяне, не маючи ніякої освіти, не зміogli своїми власними силами вибитися на краще становище. Та що для звільнення від гнету великих дідичів та глитаїв-лихварів потрібна радикальна переміна, то сам нарід і не зможе без допомоги земства, уряду поліпшити свій стан; от тим то спілки Левитського знайшли зразу багато прихильників, як тільки недороди останніх років примусили селян за-для уплати недоїмок розпродувати свій живий інвентар, без якого всяке хліборобство робить ся фікцією.

Ми не будемо тут подавати біографії та характеристики Миколи Василевича Левитського; про се на основі його власної автобіографії, поміщеної в брошурі Фаресова, було досить сказано в Л. наук. Вістнику. Додамо тільки декілька уваг.

Вдихаючи з повітрям безкрайого Херсонського степу палку любов до хліборобства, виховуючись між простим народом Микола Василевич з малку полюбив просте сільське житє і переняв ся бажанням працювати і вчитись за для мешканців рідного, занедбаного села. Що літа, ще будучи студентом, він приїздив на вакації до батька, а по його смерті обняв усе господарство, робив як простий наймит: сам орав та сїяв, сам і хліб возив на продаж до Єлисавета. Одягнений у просту одежу ночував на базарі біля свого воза, з ранку починав торгувати ся з Жидами, а продавши повертав у купі зі своїми односільцями до дому. Се не забавка, не „игра в народ“, а справжня хліборобська праця, що з'єднала Левитського з менчим братом. І потім як адвокат Микола Василевич нераз мав спроможність доказати свою любов до селян, захищаючи їх від визисків та кривд з боку капіталістів та сільської адміністрації. Се дало йому спроможність бути зрозумілим для народа та знайти прихильників, коли він почав засновувати хліборобські спілки.

В праці коло організації „хліборобських спілок“ Левитський виходив із широких теоретичних міркувань, але поперед усього від явищ конкретного життя. Одним із таких явищ треба вважати розповсюднені на Україні, особливо в Єлисаветградщині*), кооперації звані „супрягами“. Головна причина сього явища та, що задля важкого чорнозема та завдяки кліматичним впливам треба орати глибоко, а се можливе тільки двома або трьома парами волів. Тимчасом по селях рідко знайти господарство, щоб мало стільки скоту. Переважна часть має по парі малих коней, а дуже багато живе зовсім без тягла. Отті „слабі“ хозіяни мусять спрягатись

*) Постниковъ, Южно-русское крестьянское хозяйство, Москва 1891, дає такі цифри: з поміж усіх хозіяств було таких, що працювали супрягою:

в Александрійськiм повіті	37·1%	власним скотом	20·1%
в Єлисаветградськiм ..	45·5%	„ „	15·2%
в Ананевськiм ..	46·6%	„ „	23·3%

Усі ті повіти находять ся в північній часті Херсонщини. В Александрійському пов. на одно господарство випадає по 1·9 голов робучого скоту (стр. 121—128).

в добу оранки*), так що два або три хозяїни вкупі обробляють св ої поля. Спїлкова орґанїзація була вже підготована практикою сїльського життя, так що коли М. Левитський ще в 1884 радив мешканцям с. Федваря заснувати спїлку, то найживїйші люди з помїж сїльської голоти відразу зрозумїли хосенність сего дїла. Але тїльки через десять рокїв ся ідея дозрїла до того, що можна було взяти ся до її виконання. Сам д. Левитський, описуючи початки спїлкової орґанїзації, каже, що „не веселий був початок Херсонських спїлок, але примушений до дїла почутєм необхідности почати працю, він назбиравши матерїальних запомог, реалїзував у селї Федварї свою ідею“. Се була перша спїлка, котрої члени були без коней, неможнї люде. При початку дуже перешкоджувала спїльникам сїльська адмїністрація — писарї, урядники та становї пристави, котрї зразу занюхали ледви-ледви чи не революцію та „непослух властям“ у заснованю спїлок. На великий жаль і інтелїгенція була супроти заходїв д. Левитського зовсїм глуха. Богато треба було мати віри в кращу будучність спїлкового хозяйства, богато упертости, щоб при таких тяжких умовах не кинути дїла. Безтактне переслїдуванє спїльників та доноси представників низшої адмїністрації відохнули на першу добу і деяких селян від приступлення до спїлки. Та про те до 1896 року було в Александрійському та Єлисаветському повітах до 85 хлїборобських спїлок**), заведених з запомогою Левитського, що висєднав для них позички від Імператорського Вольно-Економїчного Товариства.

Звертаючи увагу на дуже важну річ, яка приваблює селян до вступлення у спїлку, себто на можливість у спїлці одержати гроші за-для хазайнування, на живий інвентар і хлїборобські знаряди, ми повинні звернути увагу на давно вже висловлюване бажанне народу дешевого і неважкого кредиту. Засновані у нас „крестянські банки“ видають позички тїльки під землю на закупно ґрунту; таким робом селянство мусить за-для иньших хозяйських потреб

*) Великість надїла звичайно $3\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ десятин на душу, менше 4 дес. мають 48% ; принявши середній надїл в 7.4 дес. одного поля, ся економїчна група не має навіть мїнімуму орного ґрунту, не кажучи вже про огороди, сади і т. и. Див. Матерьялы для оцїнки земель Херсонської губ. т. II.

**) »Докладъ Херсонской Губернской Управы« 1896 р. ст. 3. І далї ми користуємо ся сим докладом, де зведено до гурту всі числові данї про спїлки в першу добу їх існування.

звертати ся до кулаків чи глитаїв, які користуючись нуждою днуть страшенно високі проценти, що иноді і заможного хозяїна доводять до „старця“. Хліборобські спілки одержують гроші на піднесення своєї аграрної культури по 6% річних, що дуже впливає на збільшення членів. Матеріальні засоби на сю мету були призначені згаданим товариством після того, як Микола Василевич зробив у Петербурзі 13. січня 1896 року реферат сьому Товариству про хліборобські спілки; Левитського вибрано членом-співробітником і асигновано на позички 1250 карб. з такими умовами, щоб на жадну спілку не видавати більш як 250 кар. Окрім сих офіціальних грошей деякі прихильники кооперативного руху віддали на руки Левитському більше 20 т. карбованців. Уряд та земство не дали нічого.

Завдяки сим грошам почали розповсюджувати ся спілки, виробивши з приводу того-ж Левитського умовини обовязкові для своїх членів, так званий „Артельный договоръ“. Через його великість ми не маємо змоги виписати цілком усі параграфи договору, дуже оригінального, а тільки обмежимо ся деякими головними пунктами*).

„Договор“ починаєть ся досить подрібним мотивованєм заснування спілки, де виказуєть ся всі користи кооперативного хозяйства. Далі йдуть пункти, числом до 80, де унормовано всі відносини спільників як між собою так і до громади. Сі пункти можна розділити на 2 частини: перша пояснює етичний зміст, друга уладжує економічні та юридичні обовязки та відносини. В пунктах першої частини піднесено необхідність спільникам жити в згоді і ладі між собою, не мати серця на товариша, домагатись поліпшення спілки, подавати поміч недужому товаришу, не кидати його в біді і поки він нездужає, працювати за нього. За вчинки, що вводять в неславу всю спілку (напр. за крадіж, підпал) товариство відразу виганяє спільника зі спілки, за невеличкі вчинки судить його і не доводить діла до суду.

Що дотикаєть ся адміністраційного порядку в спілці, то треба сказати, що ся справа дуже подрібно розписана в договорі.

*) Цікавих знати весь »договор« одсилаємо до копії, надрукованої в ч. 2. »Трудовъ Имп. В.-Эк. Общества«, де читачі знайдуть багато матеріалів про »артельну справу«, як нпр. досить цікаві суперечки прихильників спілкової організації з її противниками, що виникли після виголошення бесіди Левитського.

„Артельний староста“ вибраний усіма членами завідує касою; він і веде всі рахунки і сплачує податки та довги. Він представляє спілку у всіх урядових та кредитових справах, для чого йому видасться довіреність. Спілка повинна домагатися поліпшення господарства та піднесення рільництва на своїх землях; на се вона дістає позичку, яка повинна йти на закупню кращих знарядів, інвентаря та скотини. Взагалі спілка пильнує, аби господарство мало більш інтензивну культуру і для сего спільники звертають ся до земських агрономів та техніків*).

Увесь хліб і зернові продукти звозять на спілковий двір і тут ділять їх між членів. Поперед усього відчисляється частина на сплату податків, довгів та на запасний капітал. Решта йде на пайки, яких величина залежить від вкладу робучих сил. Кождий дорослий чоловік числиться повним робітником і дістає цілий пай; хлопці та дівчата від 13 до 17 л. віку — полуробітниками — вони беруть по половині паю; спільники меншого віку — третиною робітника, і беруть $\frac{1}{3}$ паю. Пай — власність спільника, він має право робити з ним, що хоче. Спілка у купі працює на полі, усі одержують призначену роботу від старости, орють і сіють у купі і для сего стараються мати при купі свої наділи. Коли у спілки за мало ґрунту, вона може арендувати чужу землю. Таким робом у договорі ясно проведено принципи братерства, рівності та спільного орудування худобою і ґрунтом.

Як же прикладають ся пункти договора до практики щоденного спілкового життя?

При виробленню договора Левитський бажав, щоб він не був теоретичним, а щоб впливав із тих факторів, що існують у дійсности, з потреби селянства. Він розпитував самих спільників і вони самі вказували, що треба внести в договор, а що неможливо виконати. Таким робом пункти вироблені не одним чоловіком, а склалися „з низу в гору“.

Та про те все-ж таки на практиці де-які пункти залишилися тільки теорією. Дослід над спілками, зроблений земською Єлисаветградською та губерньською Херсонською управами, дає досить багатий матеріал для сего питання.

*) Desiderata спілок що до поліпшення селянського господарства дивись у Постникова »Ю-Р. крестьянское хозяйство« ст. 322—391.

Найтрудніший до виконання пункт той, по якому треба всю скотину держати в одному дворі, за-для далекости помешкань усіх спільників. Се дуже негодібно. Окрім того иноді члени не згожують ся будувати спілкові будинки, бо вони дістануть ся хозяїнови двора, де будуть збудовані. Одна з хиб спілок впливає ще з того, що при мішаному володінню земель трапляеть ся, що наділи спільників розкинені дуже далеко, так що важко обробляти їх у купі. Але спільники деяких спілок мають надію при першому громадському переділі позбавити свої „пайки“ до купи: Звертаючись до кращих боків кооперативних організацій, треба зазначити дуже рідкі сварки та лайки при розділі урожаю, а також раціональне зуживанє позичок і запомог одержаних спілками від. д. Левитського. На се звертали увагу представники земства, що об'їздили спілки. Загальне вражінє про сі видатки спільників таке, що ані одна копійка з помочи не пропала марно; видно бажанє спільників поліпшити своє хозяїство*). Наскільки важний дешевий кредит для „натурального хозяїства“ і як він впливає на поступ селянського економічного стану, про се свідчить подана тут таблиця. Сі спілки за добу від 1896 по 98 рік мали довгів на суму 22.500 карб.; ті гроші були роздані 120 спілкам у 25 різних селах. В тих спілках було 550 семей, чи 3040 душ. Позичка не перевишала 250 к., а речинець виплати був призначений від 3 – 5 років.

Спілки мали	перед позичкою 1895 р.		зараз у 1898 р.		різниця		%	
	число	вартість	число	вартість	число	вартість	число	вартість
Коней та волів	308	7.814	909	25.230	601	17.416	295	322 ₈
Живий інвентар	546	11.651	2.068	39.624	1.522	27.973	378	340
Мертвий інвентар	729	4.263	2.901	20.550	2.171	16.287	397	482
Загальна їх вартість	—	15.914	—	60.174	—	44.260	—	378
Всього ґрунту в дес.	дес.	2.888 ₅	—	3.930 ₁	—	1.042 ₄	136	—
Віднаймали иньшим	дес.	734	—	9	—	725	815 ₅	—
Площа сїянки	дес.	1.664	—	3.025	—	1.361	181	—
Зерна (в пудах)	667	32.280	121 ₇	60.500	547	27.220	181	180
Палива соломи і т. и.	?	62.506	?	152.874	?	90.368	?	245
Зарібки на лісі	—	—	—	3.000	—	—	—	—
Поліпшене	—	—	—	97.128	—	—	—	—
Сплатчено довгів руб.	—	—	—	7.200	—	—	—	—

*) »Земледільческія артели Херсонской губ«. Спг. 1896 р. ст. 58—59.

Таким робом гарно видно, як впливає дешевий та доступний кредит і який широкий шлях одкриває він селянам за-для поліпшення свого економічного стану. З другого боку спілка більше безпечно місце для поміщення капіталу, ніж поодинокі людина. Самі спільники раднійше користують ся кредитом, почувавши в купі більше сили сплачувати позички. Так воно й виходить на ділі, бо сливе третя частина позичок сплачена за 2—3 роки.

Переходячи до иньших додатніх явищ спілкового укладу, краще всего, на наш погляд, висловити ті надії, які покладає на спілки сам організатор їх, д. Левитський. Ми дозволимо собі привести ті тези, які були викладені Левитським у його рефераті у Вільно-Економічному Товаристві, де він боронив вагу хліборобської продукційної спілки.

1 „Спілка витворює міцне, непохитне господарство, здібне для агрікультурних поліпшень та змін.

2. Вона забезпечує більше певні, необхідні засоби до життя.

3. Вона збільшує продукційні сили народу через можливість прикласти свою працю до ґрунту при помочи спілкової скотини і витворює більшу продукційність спілкової праці.

4. Зміцняє платні сили народу, а через це: а) забезпечує ретельну сплату урядових та земських податків, б) чинить неможливим нагромадження великих недоплат, а тако-ж в) допомагає до більшого розвою крамарства та промислу.

5. Вона (спілка) може впливати на здоровле людности, бо при спільній праці нема тої надсильної натуги і зморення у роботі хліборобській, яка існує у поодиноких хозьяїв.

6. Спілці краще діставати гроші в банках.

7. Для банку вона буде вірною запорукою при дрібному промислому кредиті.

8. Спілка не допускає до розвою сільського та міського пролетаріата“.

Отсе головні тези, які виставляє д. Левитський в обороні своїх спілок. Деякі з сих користий ще не ввійшли в жите та не почали впливати так, як каже д. Левитський, бо за той коротенький час, коли спілки існують, не можна, щоб се й сталось та щоб були вже видні всі користні наслідки їх. Нам здаєть ся, що й на будуще не можна покладатись, бо дуже трудно буде виділяти з маси факторів впливових у селянському житю, саме фактори спричинені

спілковим укладом. Але практика сучасного безвідрадного стану нашого хлібороба-селянина безперечно домагаєть ся рішучих заходів чи від уряду, чи від земств, чи з боку активної української інтелігенції. У спілках лекше вводити агрікультурні поліпшення а також лекше й знайомити спільників зі способами ввводження на практиці тих поліпшень. Також правда і те, що праця спільників завдяки співробітництву лекша як у хозьяйстві, де робить сам господар і його сімя, а се гарно через те, що спільникам лишаєть ся більше вільного часу на потреби духові та осьвітні, що ми й бачимо у спілках. У богатьох передплачувано часописи і читались книжки ріжного змісту, чого нема у иньших селян. Треба додати ще, що більшість спільників — люде цікаві, з кращим сьвітоглядом та поступовими поглядами на явища сучасного громадського життя. Варто зазначити той авторітет та моральний вплив, який має сам Левитський на спільників і на всю сільську людність. Слово „батька“ за-для них непохитний закон; се знає всякий, хто бував у спілках та бачив, з якою прихильністю, любовю та пошаною зустрічають члени спілок Миколу Василевича і слухають його ради в усяких ділах. Такий моральний вплив організатора повинен усіх упевнити в тім, що селянин завжди зрозуміє і піде за тим чоловіком, котрого вважає своїм помічником і рівним. Але вплив д. Левитського примушує гадати про те, скільки залежить у такому ділі від одного чоловіка і чи будуть розвиватись спілки без його помочи?

Звертаючись до впливу дрібного кредиту треба додати, що материяльні запомоги приносять при спілковій організації більше користи і скорійше поліпшають економічний стан, ніж у одинцевому хозьяйстві. Нічого й дивуватись, що можливість одержати легко виплатну позичку зацікавлювала селян (безхудібних та незаможних) прилучитись до спілки. І чудно чути, що сю причину виставляли як одну із хиб спілкової організації та її непевности!

Се приводить нас до другого головного питання, яке викликало дуже багато суперечок між представниками „народовства“ та „марксизму“, до недовговічності спілок. Треба знати, як дивить ся на се сам організатор спілок. Признаючи всю вагу кооперативних товариств, д. Левитський, а навіть і самі спільники не бачуть у них якоїсь панацеї, що має визволити хліборобів від усіх соціяльних та економічних злигоднів

сучасного порядку. Як висловив ся він на зборах Вільно-Економічного Товариства — „спілка — се милиця (деревляна нога, шудло), що запомагає підняти ся підупалому хліборобови; як тільки він спочуватиме себе дужим, милиця непотрібна“. Спілка не вічна, вона тільки часова поміч, і як усяка поміч, а не радикальний спосіб, буде непотрібна, коли організм видужає. Так дивились на спілку і деякі спільники, коли після розпаду якої небудь спілки приходили до Левитського дякувати йому за те, що навчив їх, як вибити ся з біди. „Вже на другий раз будемо знати, що та як робити“. В самому факті недовгої тривкості спілок не можемо бачити їх непридатности та непрактичности, а тільки виразне бажання знов вернути до того стану, в яким нарід перебував в покон віку — до власного ґрунту, до „господарства“. Гарно розуміючи користь спілки, чоловік почуває себе все таки краще в тих обставинах, які перейшли до його від батьків.

Не маючи на думці пророкувати про майбутнє спілок, заснованих у Херсонщині, доведемо до кінця історію розвою спілок, а також зміни в тактиці Левитського при дальшій праці. Коли спілковий рух ширив ся і спілки розповсюжувались і захопили доволі великий обшир (Єлисаветградський, Александрійський і невеличку частину південної Київщини, с. Рейментарівка Чигиринського повіту) досягнувши велике число (120) спілок, приходилось зменшувати позички. Через се деякі спілки, стративши маленьку позичку, не одержували більше грошей потрібних на господарство і мусіли розпасти ся. Через те в останні часи (з 1898 р.) звертаєть ся увага не на скількість, а на якість спілок та забезпеченість матеріальними і інвентарними засобами. Спілка в с. Аджамці дає в себе приклад такої міцної одиниці, гарно облагоженої і скотиною і машинами та господарськими знарядями. Такі спілки можуть існувати довго і заводити у себе агрикультурні поліпшення.

У всякім разі хліборобські спілки, які ми обдивляли, се вже складні кооперації, що оброблюють у купі ґрунт і рільні продукти. Херсонський селянин здавна вже знає найпростішу форму спілки „супругу“, про яку ми казали в початку. Обік сего в останніх роках почали завдяки ініціативі д. Левитського завязувати ся по селах також консумпційні спілки („потребительныя общества“). В недавнім часі (2 роки) такі спілки заснувались більш ніж у 25 селах і в багатьох селах їх існує по кілька. Такі спілки купують собі

товари першої потреби (харчі і т. п.) з перших рук від гуртовників і через се минають визиск сільських Жидів-крамарів і мають за малу ціну свіжі продукти. Безперечно корисні за-для мешканців села, ті спілки мають велику силу і будучність по селах. Такий-же успіх мають спілки, що займають ся рубанням ліса, а задовольнивши деревом свої потреби продають його на бік з баришем. При браку власного ліса і загалом при дорожнечі його в степовому районі такі спілки дають чи-малу заемогу у господарстві. Ширення сих спілок роздрочує всіх сільських глитаїв, яким хочеть ся, щоб селянин був у їх руках: кожна нова спілка для них предмет ненависти; всіма засобами вони пильнують збутись її, але нарід зрозумівши користь таких організацій міцно за їх держить ся.

Про те, навпаки, усі елементи села зацікавлені розвитком спілок, дуже вдячні д. Левитському за його працю. Середня економічна група сільських мешканців те-ж прихильна до спілок. По скільки сей рух заціпив народні думки і одгукнув ся в його свідомости, можна собі довести тим, що про д. Левитського і про спілковий рух уже складено народні піснї. Мешканець села Казарин вложив пісню, де показує користь хліборобських та інших спілок, вплив їх на хозяйство та глитаїв, що зараз „штандів позбувались“, через те, що спільники не звертають ся до них за грошима. На кінці автор дякує д. Левитському за його прихильність до простого народа і свідчить про його ролю в праці спілкових організацій:

Над сим більше потрудив ся
Добрий пан Левитський —
Повірений та ходатай,
Всіх нас оправдатель!

Кінчачи нашу допись ми повинні піднести те зацікавлення, яке пішло в богатых місцях не тільки Херсонщини, а й інших губерній до заснування спілок. Коли чутка про спілки розійшлась, до Левитського почало звертати ся дуже багато народу з проханнями допомогти порадою і їм організувати такі-ж спілки. Окрім селянства прохали і ремісники і мануфактурні робітники. Інтелігенція те-ж зацікавила ся сим ділом і наш видатнійший драматург Карпенко-Карий намалював у драмі „По над Дніпром“ гарний тип Мирона, що працює на селі над організацією спілок. В мос-

ковській літературі треба одмітити брошуру Фаресова „Марксисты и Народники“. Окрім сих багато писалось про се питаннє у місячниках і часописах.

Що станеть ся з спілками, чи принесуть вони всю ту суму поліпшень у селі, як має надію д. Левитський, чи мати муть і на далі той надзвичайний розвій, який мали до 1898 року, а чи розпадуть ся і згинуть, полишивши тільки гіркість у тих, що покладали на сей рух дуже багато надій — ми не можемо сказати рішуче. У всякому разі такий рух, що захопив хоч і не великий обшир, повинен на сумний стан нашого селянина звернути увагу тих, що мусять дбати про поліпшеннє його. Підтримувати спілки повинні і земства, тим більше, що Новорос і по своїй історії і по своєму розвою стоїть вище своїх сусідів, а через те й здібнійший прийняти і вводити у себе всякі поліпшення. Таких ідейних людей, що все життє своє покладають на службу меншому братови, як д. Левитський, у нас дуже мало і він дає нам приклад, скільки можна зробити палліятивними способами за-для стану селян, коли любиш їх і розумієш. Позволимо собі скінчити нашу допись словами д. Гроцкого, що промовляв підчас дебати на зборах Вольно-Економічного Товариства против ворогів спілкової організації :

„Ми можемо не змагати ся в питаннях про кінцеві ідеали економічного розвою, але що дотикаєть ся до шляхів, якими можливо прямувати для осягнення сих ідеалів то, на се можно мати дуже суперечні погляди і ось напр. один із таких поглядів такий, що хліборобська промисловість мусять пережити один із буцїм-то минулих ступнів еволюції, себ-то форму капіталістичну. Але думка ся перечить тезі самої основи сеї системи, на яку вона опираєть ся. У III томі „Капітала“ Маркс каже, що капіталістична система не дотикає хліборобства, що тут капітал має тільки психічне значіннє, а через те найбільше раціональною буде така система, де ґрунт буде обробляти ся приватними руками чи на підставах громадських (?). Таким робом ми не будемо балакати про будучність, бо не знаємо, яка вона буде. Але коли повстають у нас такі організації, що дають спроможність хліборобам вибити ся з під наймитського ярма, то що може удержувати нас від заповоги таким спілкам?“

Іван В—в.

Панько Олелькович Куліш.¹⁾

Огляд його діяльності.

Написав

Осип Маковей.

Як повставала „Чорна рада“, про се вже була мова. Коли-б не було доказів на те, що Куліш переробив і поправив сю хроніку пізнійше в 50-их роках, то треба би чудувати ся зростови його артизму зараз по написаню такої з кожного боку молодечої роботи, як „Михайло Чарнишенко“. Але редакция „Чорної ради“, така, як ми її маємо в книжці, се очевидно Кулішева работа протягом довшого часу — він жеж десять літ по написаню хроніки випускав її у світ! От тим то нам лише мотиви хроніки прийдеть ся уважати думками Куліша з 40-их років, а обробленє його заслугою з 50-их років. Замітна річ, що перед тим, як Куліш задумав писати сю хроніку, він читав Гоголевого „Тараса Бульбу“. Не без основи можна сказати, що читаючи сей історичний роман, Куліш забажав показати, як він розуміє історичну повість. Друкуючи „Чорну раду“ в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. він додав до неї епільоґ, у котрім каже, що Гоголь у Тарасї Бульбі розминув ся з історичною та етнографічною правдою, владивши твір „ефектний, потѣшаюцій воображеніе, но мало объясняюцій народную

¹⁾ Гл. Л.-Н. Вістник, кн. IV. стор. 1—28.

жизнь". Сам же Куліш „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политическаго ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертаціей, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины, нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніе уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности¹⁾. Коли справді такъ виразно розумів Куліш свою задачу при писаню „Чорної ради“, то се характеристичне для нього з того боку, що вже в самих початках своєї діяльності він дивився на злуку України з Росією так, як у 70-их роках. Се-ж і був погляд його професора Максимовича і иньших. Гадка така оправдувала не так історичний факт злуки України з Росією, як факт нерозлучності її в 40-их роках 19-ого столітя. Ті люди, до котрих Куліш належав і котрих він знав, не були противниками російської держави, не були сепаратистами. Вони бажали федерації Славян, але — як сам Куліш каже — „під протекцією всеросійського імператора“²⁾. Українці погодилися з історичним фактом злуки і шукали причини, чому воно склалося так, а не инакше. Куліш подав у „Чорній раді“ сі причини: а то розлад поміж козаками самими і поміж ними а „чорним людом“, поспільством. Не жалував красок, щоби показати сю незрілість козаків, але заразом ще й не позбув ся любови до козаків. Тодішній Кулішів настрій найліпше показує одно місце в „Чорної ради“, де він говорить і про себе: „Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди на Україні, да мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось ми ні самому слухати, як иньший дід, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакаєть ся про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тіі Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на Божий мір? Гуляли вони і гульнею доводили, що все на сьвітї суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітий, а гроші

¹⁾ Русская Бесѣда 1858 г. кн. I, 145. ²⁾ Хуторна поезія, 28.

розсипали як полу. Може тим, що Запороже і споконвіку було серцем українським, що на Запорожі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запороже як у горні іскра: який хоч, такий і розідми в неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому¹⁾.

Нема сумніву, що так думав про Запорожців не тільки Шрам або який небудь сивий дід із 17-ого століття; так думав і Куліш. І він хоч сердився на козаків, та доказував своєю хронікою, що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький світогляд, за їх бажання волі та за предківські звичаї, пісні і т. и. Адже зовсім те саме писав він 1844 року у відомім уже листі до Юзефовича! Саме тоді й писав Куліш Чорну раду. Історик, що хоче подавати правду, хочби й не милу людям, розходився тут із романтиком-етнографом, котрому була люба ідеалізація свого народу. Видко в чоловіці боротьбу, в котрій високий ідеал „правди“, хоч і по своєму нераз понятій, бере верх.

Коли порівняти „Чорну раду“ з „Михайлом Чарнишенком“, то так і видко, як Куліш висвободжував ся щораз більше з пут романтики. Він і в Чарнишенку більше історик, як романіст, але слідів романтики там значно більше, як у „Чорній раді“; у Чарнишенку він ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідає ся що хвилини із своїх думок і почувань; у Чорній раді він уже учений, що тільки раз у наведенім горі місці — висунув себе наперед; деінде ми його не бачимо, читаємо тільки його хроніку та з фактів сами собі висновуємо авторові погляди на описуваний час. Погляди сі — об'єктивні, хоч і не без примішки авторових симпатій. „Я подчинилъ всего себя былому, и потому сочинение мое вышло не романомъ, а хроникой въ драматическомъ изложеніи. Не забаву празднаго ума имѣлъ я въ виду, обдумывая свое сочинение“ — каже Куліш в епілозі, мов на докір Гоголеви за його „Тараса Бульбу“. Свою Чорну раду уважав

¹⁾ Чорна рада, видане „Діла“ 51.

він першим українським історичним романом, по формі таким, як повинні бути історичні романи.

„Чорну раду“ оцінили з різних боків докладно М. Костомарів, М. Максимович, Петров і н.¹⁾ Костомарів указав на те, що Куліш зобразив у своїй хроніці і політичні пристрасти, і боротьбу егоїстичних забагів (побуждений) і родинний побут, і могутність та слабкість духового життя України в половині XVII століття¹⁾. Він висказався про хроніку з великими похвалами. Не менше цінив її і Максимович, хоч за Кулішів докір Гоголеви показав йому, що його хроніка таки не всюди чиста історія. Російські критики¹⁾ звернули увагу на інтересний бік хроніки, а то на „задні думки“ Куліша. Не в лад їм було, що Куліш своєю хронікою не наче доказував, скільки енергічних сил вискала московська держава через злуку з Україною. Виходили вони з того погляду, що всякі так звані „задні думки“ шкодять артистичному творови; очевидно, не звернули уваги на те, що иньша річ: провідна гадка, а иньша: тенденція.

В Кулішевій „Чорній раді“ ми ще найменше бачимо тенденції, того звичайного у нього в пізнійших літах накручування фактів на лад поставленої завчасу програми; тут він ще доволі безпристрасний, спокійний, без романтичної афектації; він ще бачить у минувшині не тільки лихі сторони, але й добрі. Позбутися всяких „задних думок“, звісно, годі — мусить же письменник мати свою думку про те, що нише, і своє становище, з якого судить! Адже й ті критики, що закидали йому „задні думки“, робили се задля своїх задних думок!

Загальний осуд усіх критиків „Чорної ради“ був користний для Куліша: хоч і показали деякі похибки, висловили деякі бажання, що чому воно так, а не інакше, — але в кінці всі згодилися на те, що в Чорній раді погляд автора широкий і глибокий, що се праця оперта на широких наукових підготовленю, та що в ній багато артизму. До сих оцінок можна додати тільки се, що в порівняню з Михайлом Чарнишенком треба вважати „Чорну раду“ величезним поступом, майже скоком наперед, важним так із артистичного боку, як і з наукового. Щож до провідної думки „Чорної ради“ — то вона в порівняню з Чарнишенком далеко виразнійша.

¹⁾ Гл. »Очерки« Петрова 288—290. ²⁾ »Библиотека для чтения“ 1867 г. т. 146, кн. II.

ширша і глибока: тут уже показана історія з усіх боків, хоч і зі становища Куліша. Про се становище Куліша, з якого вийшла провідна думка „Чорної ради“, можна, звісно, сперечати ся з наукового боку, хоч і тут такий історик, як Костомарів, мав самі тільки похвали для Куліша — той самий Костомарів, з котрого ученою діяльністю Куліш потім не годив ся; — для нас, що глядаємо поступенного розвою Куліша, інтересний був при Чорній раді його намір і його погляд на історію.

Та, видко, в 40-их роках не зовсім ще певні були погляди Куліша на історію України, коли, як каже, своєю „Повѣстью объ украинскомъ народѣ“ 1846 хотів „побудити про і contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значінє Українців у моральній діяльності славянського свѣта.“ Ся книжка Куліша мала „служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповинти будучий історик України“. Куліша мучили очевидно сумніви, зацеплені йому Поляками й історичними студиями; він ще рішає сю проблему в дуєї романтичної ідеалізації бувальщини. Праця була зроблена на скору руку, але саме через те вона й характеристична для Куліша. Ю. Самарин так оцінив її 1850 р. у своїм дневнику. „Сеї майстерський, прекрасно написаний начерк історії України замітний особливо тим, що факти, виведені в нїм, ясно показують односторонність поглядів автора і доказують цілком певно думку зовсім протилежну тій, яку він висловляє досить ясно в ріжних місцях. Україна могла би стати ся самостійною, коли би не зрада шляхти і не панованє Москви, — ось що старає ся автор вмовити в нас!“¹⁾ Сумніви Куліша видко в тїм, що коли з Чорній раді він доказував потребу злуки України з Роснею, то у сїй „повісти“ сам собі ставив питанє, чи справді доконче потрібна була ся злука. І на перше й на друге питанє находив сильні відповіді і тому вагав ся.

Історія й етнографія були його найлюбійші занятя. Один том пізнійших „Записокъ о Южной Руси“ мав він уже 1846 р. готовий, але що видав його десять лїт пізнійше у збільшенім обємі, то ми й поговоримо про нього пізнійше.

Підчас побуту в Тулі Куліш зовсім тим самим методом, як писав Михайла Чарнишенка і Чорну раду, тільки очевидно з більшим досвідом, пише історію Самозванщини і дві повісти з того

¹⁾ „Русскій архивъ“ 1887, кн. 2 стор. 229.

часу. Спершу думає не зважати на історію і основати свою повість на переказах, подібно, як Михайла Чарнишенка, а потім, так як при Чорній раді, студіює історію, бо хоче писати правду. Основа Алексія Однорога зовсім нагадує основу Чарнишенка і Чорної ради. У придумуванню фабули Куліш мав тоді, можна сказати, шаблон. У Чарнишенку син покидає батька і любов доводить його до того, що стає проти батька. За дівчину виходить битва. В Чорній раді лучить Куліш різні події оповіданєм про сватанє Петра Шрама; за дівчину виходить знову двобій Петра з Туром і иньші пригоди. За дівчину бють і Тура. Алексій Однорог переживає цілком подібні пригоди, як Чарнишенко; і він покинув батька та через дівчину станув у битві против батька. Як бачимо, Куліш не ломив собі дуже голови над фабулою: любов з перешкодами була й для нього тим клеєм, котрим склеював різні сторінки в історії. Вжеж, придумував він і різні иньші, але так і видно, що се в нього була побічна річ: йому йшло про історію. Витягши свого героя у світ, Куліш тягає його від приятеля до ворога, щоби показати історичну подію з обох боків. Так і пригоди Однорога показують нам увесь рух званий Самозванщиною. Примішано тут і перекази народні і иньші прикраси з поля етнографії. Але через те саме, що Куліш переладовував свої повісти історичним матеріалом, лучив його часом занадто тонкою фабулою, при тім же пильнував ся як строгий учений брати сторону котрого небудь із своїх героїв і дати широкий відплив своєму чуттю, всі його повісти з того часу, як се вже помітили критики при Чорній раді, лишають читача холодними. Їх можна відложити на бік до завтрішнього дня, як яку небудь історичну студію: се наука а не справа серця, се історичні студії, а не психологічні. Те саме можна сказати і про „Повість о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“.

„Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ“, хоч се тільки виривок з більшої повісти „Искатели счастья“, зовсім під пару попереднім історичним романам із українського життя. „Ідея сего романа — моя задушевна мрія“, писав Куліш про сю повість 1856 р. Як з виривку судити, то яка-ж се Кулішева мрія, де то шукають щастя сї „искатели счастья“? Річ діє ся коло року 1810. У село Крутоярівку приїздить пан прибитий горем: його батько помер, а він сам розвів ся з жінкою. З горя бажає робити добро людям і займає ся рідною потомка гайдамаків, старого

Дундука. Застав він у сій родині просто патріархальні відносини батька до сина і сина до батька, свідому гордість, незалежність, чесність, просто самі найкрасші прикмети у потомків гайдамаків! Мало того, він знаходить ще в Крутоярівці відоме побратимство, приязнь аж до самовідречення. „Чесність старого Дундука очарувала мене, — оповідає сей пан — иньші привязали мене душевною і сильною потребою любови. Ось вони! — думав я — наслідники розбійничого імени!“¹⁾ От і помагає пан Дундукам, а радше хоче допомогти,¹⁾ але ті не приймають помочи. Здаєть ся, у дальшій повісти оповідав Куліш, як сей пан за проводом щасливого Дундука глядає і собі щастя подібним способом. Але вже й сам виринок з повісти показує, що задушевною мрією Куліша тоді, як він писав сю повість, було не що иньше, тільки патріархальне українське житє, яке він рисував і перше. „В Потомках українських гайдамаків“ фабула подібна, як у попередніх повістях: син з любови до дівчини йде против батька, хоч незвичайно поважає його. Мотиви його поступованя не менше людяні, як у батька. Крім того і в сїм оповіданю находимо народні перекази про Байду і про Гаркушу — Куліш усе черпав материял із етнографічних збірників.

Воспоминання дїтства Миколая М. також не зачіпають нічим часу, коли писали ся — се немов також історичні оповідання з кінця 20-их і початку 30-их років 19-ого столїтя! Куліш очевидно бажав спробувати своїх сил і в оповіданнях із новїйших часів. Як уже було сказано, можна вірити, що сї оповідання у свій час подобали ся; але тепер не можна їм признати великої вартости. Балакучість без потреби, ставанє на котурни і ставленє героїв на котурни, афектований прикрий тон роблять тепер із сих оповідань не дуже милу лектуру. Так і здаєть ся, що сполохана засланєм і сучасними обставинами Кулішева душа шукала щастя і спочинку то в хатах гайдамацьких потомків, то в домах ідеалізованих Улян Терентевен або новгородських Яковів Яковлевичів і Теклюсь. У сучасних обставинах не находив собі Куліш спочинку і щастя. Він і сам глядав у ті часи щастя та спочинку на селі на Україні та повтаряв, неначе другий Дундук: „Лучше тут носити свитку, ніж там (у Петербурзі) жупан... Аж дихати легко!“...

¹⁾ Повѣсти П. А. Куліша, т. IV' 323

Я зупинив ся на перших п'ятнадцяти роках Кулішевої діяльності може й за довго, але з наміром, бо увесь дальший розвій Куліша основує ся на сих літах. Виходить, що Куліш у першій добі своєї діяльності був романтиком-українофілом. Його українофілство складало ся з любови до рідної мови, історії й етнографії — особливо до історії козаків, котрих уважав представителями українського народу в минувшині — але не сягало так далеко, щоби було рішучо противне цілковитому зілляню України з Росією. Кулішеви йшло головню про збережене української старосвіччини, як характеристики України, що у спільнім життю з Московщиною може і повинна мати своє лице. В тім зберіганню старосвіччини перемагало ще в Куліша романтичне молодече одушевленє, що й зазначило ся в нього найбільше „Повѣстю объ украинскомъ народѣ“.

Але се одушевленє щораз більше охолоджувала наука зі своєю першою засадою: безпристрастність і правда. Уже ріжні історичні дані, зібрані в Михайлі Чарнишенку, свідчать, що для них, для сеї історичної правди, Куліш готов був пожертвувати і цілістю романа. Се був отой науковий інтерес Куліша, що мішав ся йому в белетристичну діяльність, і, можна сказати, перемагав у його творчости та спиняв полет фантазії. „Я не романіст!“ повторяє Куліш у М. Чарнишенку два рази, вважаючи себе радше етнографом та істориком. „Хочу, щоби се була не видумка, а правда“, каже 1846 про свою Чорну раду, котру й називає хронікою. Історичну правду розумів він тоді так, як і годить ся: не вірив самим тільки українським жерелам. Він розумів, що, аби знати дійсну правду, не можна маловажити й иньших жерел, н. пр. польських і російських, і все тішив ся, коли їх найшов або коли почув иньші погляди. „Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди“, писав ще 1846 р. Але в оцінюваню історичних жерел був ще Куліш не зовсім певний; тут ще „своє“ нераз перемагало, тому що було своє.

В Тулі починає він писати історичний роман із часів Самозванщини і покидає його, бо бачить, що „по що брехати, коли правду можна ось-ось намацати?“ Отже пише перше історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця і тільки тоді ладить повісти про Однорога і Бориса. Притім він поводить ся не тільки особистими причинами (хотів дістати від властий дозвіл друкувати, через що очевидно й вибрав тему не українську), але й науко-

вими; він в таким самим жаром, як займав ся українською історією, займає ся і Самозванщиною. І повісті на сю тему вийшли так само, як попередні, не то історичною хронікою, не то романом. Але тут же повість „Искатели счастья“, хоч і написана 1850 р., свідчить, що погляд його на українську старосьвіччину зовсім не змінив ся; він описує потомків гайдамак так принадно, так ідеалізує їх, що зараз видко у всім давнє Кулішеве молодече одушевлене, давній вплив романтики.

Так підчас побуту в Тулі Куліш є ще той самий, що був у початках 40-их років, лише круг його відомостей ширшає; він учить ся. Студії над Самозванщиною збільшають його історичні відомости, він уже не тільки український історик, але й російський. Його глядає правди в історії спершу з наукових причин, аби була правда, а потім у пізнійших роках із чисто людських причин, треба нам сильно підчеркнути, як найважійшу черту в характері Куліша.

Добре підготовлений до наукової роботи знанєм язиків, він із Тули переходить у Петербург, але тут не находить для себе поля до роботи і їде на село, та літературними студіями починає період своєї дальшої діяльности. Під впливом змінених обставин у Росії і власних студій його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством. Дальших десятих літ роботи ставить його на переді українського руху.

II.

Исторія Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южноі Руси съ Сѣверною. — Записки о Южноі Руси. — Народныя пѣсни. — Граматка. — Проповіди. — Праці над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южноі Руси. — Липовыя пуци. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человекъ. — Дівоче серце. — Тайна. — Досвѣтки. — Историчні і літературно критичні студії. — Мартин Гак. — Брати.

Заки приглянемо ся Кулішевим працям з років 1853—1864, мусимо перше хронологічно оповісти їх історію. Не всюди можна докладно сказати, як повставала яка праця і коли, але при більшості праць можна на основі Кулішевих листів означити час і обставини, серед яких вони повстали.

Взявши насамперед „Чорну раду“ на увагу, як річ найдавнішу, з 40-их років, мусимо пригадати, що Куліш у вересні 1846 р. далі шукав матеріялів до сеї своєї повісти, хоч вона була вже скінчена. Вже тоді бажав він, щоб Чорна рада „не була видумкою, тільки правдою“. Вісім літ потім він клав собі за задачу так само писати про давні криваві роки тверезо, щоб що листок, то й верно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Перший в українській літературі історичний роман, яким була „Чорна рада“, Куліш уважав таким важним, що коли 1856 р. рішив ся його друкувати, то владив до него передмову, яка тільки посередно вязала ся з ним. У ній говорило ся про духову злуку південної Руси з північною. Була се важна заява думок із сфери тих самих, з яких узяли ся пізніші Кулішеві пересвѣдчення. Пишучи сю передмову, Куліш не був певний себе. Перед друком він розіслав її знайомим у рукописі і просив їх гадки. І так до В. В. Тарновського-батька писав він 27 марця 1856:

„Посилаю вам із сею поштою обезпеченим письмом свою статю: „О духовномъ соединеніи Южноі Руси съ Сѣверною. Предисловіе къ Черной Радѣ“. Прочитайте її перше в родині, а потім на вечері у себе, у Галагана або Юзефовича, не зважаючи на те, які тут траплять ся люди і чи буде в них або не буде стрижене волосє.

Потім не поліуйтеся звістити мене, нічого не скриваючи, що будуть говорити про неї учені мужі і прості смертні. Коли-б і всі сказали в один голос, що се нісенітниця, то так просто і напишіть мені, додавши і свою гадку, яка-б вона ні була. Приватні замітки також мені потрібні. Ще не знаю, чи скоро буде і чи в загалі буде друкована ся статя, але вона може бути у многім поправлена, відповідно гадкам київського ареопагу. Київські відзиви для мене, в тім випадку, з усього найважнійші, бо тут ціла роздроблена літературна діяльність України доведена до свідомости і показана їй дорога, котрою повинна іти від сьогодні. Коли моя статя не покаже ся дурницею (чепухом), то буде спершу надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ як оголошенє про виданє оригіналу Чорної Ради, а потім при самій Чорній радї як передмова¹⁾“.

Що відповів Тарновський Кулішеви, не відомо, але в листу Куліша з 6 червня 1856 знаємо гадку Грабовського про передмову. Куліш каже:

„Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до Чорної ради. Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли-б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя²⁾, то аж дивуєть ся, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділі, або в одну пору він був іще голоцюцьком, а в другу зробив ся підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історію дальше! Нехай хто хоче контентуєть ся Бульбою, а ми, не казавши про його ні слова, тільки огласимо свої розправи про ту старосьвіч ину (от хоть би і в другому томі Записок), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землі не має і що нераз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого такого не було, або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнавати-мем свою старосьвіч ину, то все більше будем давать догану Гоголевій поезії, і зостанеть ся вона для правдивого знавці тільки доводом, що зможе чоловік почуь душею, не маючи кругом себе наукового світу³⁾“.

¹⁾ К. Ст. 1896, II, 116.

²⁾ Куліш писав у передмові між иньним, що інакше розуміє історичну повість, як розумів Гоголь.

³⁾ К. Ст. 1898, IV, 358.

Свою гадку про Гоголя опирав Куліш на власних студиях над його житєм і працями, якими тоді займав ся, — так у передмові він виступив у-перше і зі своїми літературними поглядами. Тому й займемо ся ми потім сею передмовою докладнійше, а тут доведемо до кінця історію видання „Чорної ради“. Дня 24 жовтня 1856 Куліш писав Тарновському: „Про Чорну раду йде справа з головною управою цензури. Дуже додають надії. Земляки, прочитавши її, попали в несказаний захват, себ то ті земляки, що заняті в управі; а передмову повторяють тирадами на память. Не давайте вашого списка нікому: в нім багато сказано не так, як треба“¹⁾. Виходить, що передмову Куліш переробив. Вістка з 20 падолиста 1856: „Наконець в обороні Чорної ради повстала сильна партія і рішила ся або впасти або побідити. Трохи чи не дійде справа аж до високого порога, але мабуть обійдеться ся без того“²⁾. Вістка з 26 падолиста 1856: „Нехай не смутить ся серце ваше (Тарновського): Чорна рада пропущена і в той час, як ви будете читати сі рядки, станки Якобзона будуть працювати з можливою для них скорістю. Я заложив тут українську друкарню, з котрої складачі спершу втікли, кажучи, що складати сю тарабарщину — все одно, що складати по грецьки, але тепер так управились, що по другій коректі можна підписати: печатать! Найбільше обовязаний я обер-прокуророви св. Синода³⁾ за Чорну раду. Він не вагав ся поручити ся своєю репутацією за чистоту моїх намірів. Моїм цензором був Лажечніков, що мені дуже приємно. Російський романіст подав руку українському“⁴⁾. Як бачимо, немало клопоту мав Куліш із Чорною радою. Російського перекладу сего романа Куліш не хотів друкувати, але прийшлося круто і він продав його у той сам час, як друкував український оригінал, у „Русскую Бесѣду“. Заплатили йому там добре: по сто рублів за аркуш друку, та ще й дали 500 окремих примірників⁵⁾. Передмову хотів Куліш надрукувати при перекладі, але цензура здержувала її. „А знаєте, що робить ся в передмовою до Чорної ради?“ — писав Куліш Тарновському 19 січня 1857. „Перенесли її аж у „совѣщательный комитетъ главнога правленія цензуры“. Поділились голоси: одні ренегують, що притьмом треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: „Ой ні! поміркуйте, що з сього буде?“ А комитет той засідає раз у місяць,

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ²⁾ Ib. 125. ³⁾ Гр. Олексійви Толетому. ⁴⁾ К. Ст. 1893, II, 126 і 125. ⁵⁾ К. Ст. 1898, IV, 362.

да ще поки через канцелярське митарство проведуть, то наждемось у волю¹⁾. Але в кінці цензура пустила передмову — і так 1857 р. вийшла українська „Чорна рада“ і російська з передмовою чи радше епілогом, бо не міг передмови дати перед повістю.

Не менше клопоту мав Куліш і з „Записками о Южн ой Руси“. Один готовий том сих Записок під первісним заголовком „Українскія преданія“ лежав у Бодянського від 1846 року і в поданих уже перше причин не міг побачити божого сьвіта. Тимчасом 1853 р. в літі Куліш записав у Сосницькім уїзді 12 великих дум, з котрих декотрі, як про Хмельницького, гетьмана Хвеська Ганджу Андибера і н., були зовсім нові, а иньші мали дорогоцінні обичаєві (правописательні) і історичні черти і подробиці. Крім того доставив Кулішеви багато пісень чернігівський Білозерський. З тої нагоди писав Куліш Бодянському 18. вересня 1853: „Я прийду до вас з дуже важним збірником; але коли-ж прийде час видання вашої колекції?“²⁾.

Того-ж року 1853 прийшла Кулішеви щаслива думка описати ві споминів свої стрічі з людьми, від котрих записував перекази і думи, і вставляти в бесіди з ними перекази так, щоби з того вийшла жива історія останніх часів українського козацтва. Хотів вів зробити се головню для молодого маляря Льва Мих. Жемчужнікова, що літом того року їздив по Україні, займав ся її історією, етнографією і письменством, і нарисував багато українських типів. Жемчужніков хотів рисувати аквареллю ряд ескізів, що уявляли би все, що збережено від забуття в переказах³⁾. Отсей самий артист і подав опісля кілька рисунків у „Записках о Южной Руси“.

Бодянський своєї колекції не видавав і се почало вкінці сердити Куліша. Але поки не найшов накладця для Записок (Тарновського), то ждав. Бодянський не хотів мабуть випустити Кулішевого збірника з рук і се дало Кулішеви причину до такого листу 12 падолиста 1854: „Я вам (Бодянському) служив вірою і правдою в тій справі, поки не явили ся люди, що найшли гроші на виданє сих дорогоцінних памятників старовини. А коли ви приступаете до видання вашого збірника — то я ваш покірний слуга, і вже тоді не дам нікому. Адже я спершу давав Максимо-

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 364. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 278. ³⁾ К. Ст. 1897, IV, 453.

вичеви — зволікає і зволікає; потім Срезневському — зволікає і грабить¹⁾; потім вам — чекаєте і чекаєте. Я всюди пхаю ся зі своїми нахідками, за користями не вганяю ся, не придержую в себе, у мене нема того, чого-б я не був готов відступити кождому, хто працює для загального добра, і тому не дивить ся на мене, як на якого відступника. Я все той самий, що і в 1846 році. І вчора Куліш і сьогодні Куліш²⁾.

В кінці Бодянський звернув Кулішеви його збірник. Року 1855 Куліш роздобув ще 1600 пісень, записаних Ніговським у Харківській і Полтавській губернії. Тоді став він намовляти Бодянського, щоб той видав свій Збірник пісень, а сам почав приготувляти до цензури збірник переказів, дум, казок, легенд і критичні погляди на всячину в українськiм житю. Хотів розрушати дослідувачів України³⁾.

В лютім року 1856 цензура пропустила перший том „Записокъ о Южной Руси“⁴⁾, Тарновський дав гроші і Куліш став печатати 2400 примірників, маючи надію, що хоч би на сей перший том не було покупу, то потім, як видасть дальші томи, таки будуть його купувати⁵⁾. Богато клопоту мав з друкованєм, але вкінці видав перший том. Про се звістив він Тарновського листом з 24 липня 1856 р. :

„Скоро сказка говориться,
Дѣло медленно творится.

„На силу да на превелику скінчив я друком „Записки о Южной Руси“, да й то покинув їх там (у Петербурзі) ізшивати і до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки тай лечу отсе на Україну до своїх любих земляків“⁶⁾.

Треба було тепер брати ся друкувати другий том „Записокъ“. „Тимчасом грошей у мене нема — нарікає Куліш перед Тарновським 20 листопада 1856. — Записки о Южной Руси поки що ідуть дуже помалу. Другий том друкує ся на довг і коли я від вас не дістану запомогти, то буду у великім клопоті. Тепер уже без сороба казка: пришлїть мені грошей, да не оскудієть кріпость моя“⁷⁾. При другім томі мав Куліш такий самий клопіт із друкар-

¹⁾ Куліш дуже нарікав у листах на Срезневського, звав його просто злодієм, поки не відобрав збірника.

²⁾ К. Ст. 1897, IV, 460. ³⁾ Пор. лист з 16. вересня 1855 р. *ibid.* 462 і 463. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 11, 113. ⁵⁾ К. Ст. 1898, IV, 354. ⁶⁾ К. Ст. 1898, IV, 361. ⁷⁾ К. Ст. 1898, II, 125.

нею, як і при першім. За складане української мови друкарня брала з Куліша дорого. Тим то й книжка не могла бути дешева. Не всяка друкарня згідна була печатати по українськи і тому, коли цензура держала в себе статтю Грабовського про Острияницю, призначену для Записок, Куліш покинув займатися Записками, що були майже готові, і друкував Чорну раду, що очевидно коштувала його також не мало. „Оттії к сії коштують мені багато грошей і праці — писав Куліш до Юзефовича 2. грудня 1856. — А щож робить, коли земляки забули читати по своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить їх і лисий дідько. А що щиро працюю, то нехай мені Бог так у царстві небесному заплатить! І тому буду працювати, поки снаги моєї стане. Аби мені Бог помогав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши од львівського братства да аж до Калиша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то оттут її славить!“¹⁾

Завзятий був Куліш мимо клопотів, які тоді переживав. У саму пору прислав йому Тарновський 500 рублів. Куліш відписав йому на те 24 грудня 1856:

„Спасибі вам за 500 рублів. Був я сими часами у великій нужді; усе, що взяв, то за книжки, то що, усе вготив на папір да на друк, а діла свого, слава Богу, не попсував і не зневажив... Другий том „Записокъ о Южной Руси“ дійшов до кінця да й зупинивсь, бо й доси не получив я статі про Острияницю, котора дуже в йому потрібна. На те місто, щоб часу не гаять, печатаю „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. Чтеніе для молодыхъ людей“. Дорогий буде другий том, бо в йому 25 пісень із нотами і 4 картинки. Шкода, що отсе ви, дорогий друже, звонтпили об Записках. Такі книги, як Чорна рада, дуже потрібні і вжиточні, да сами по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири наукою. На те не вважайте, що книжки не йдуть по рукам; пійдуть, не бійтесь. Аби мені з грошима вправить ся, а „Записокъ о Южной Руси“ я не покину, поки моєї снаги, і ви побачите, що в їх виїде! Випускать художественні твори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно, що висилать полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати. Коли-б мені сила да гроші, я-б обявив, що виїде шість книжок у год, да й бив би

¹⁾ К. Ст. 1899, март, 313.

огненним боєм поти, поки всякий розум до мене прихилив ся-б. Іще нема на сьвітї печатної Руської історії, і не буде поти, поки не розберемо ми, южній Русичі, своїх діл із Польщею й Москвою і поки самі в себе в дома не роздивим ся. Чи не опасуєтесь ви, добродію, щоб я не втонув в каламарі, заклопотавшись над Записками? Не бійтесь і сього! Навчила мене біда служити чурою, навчить мене і отаманувати, бо недурно сказано: Терпи, козак, отаманом будеш. Коли-б тільки все йшло по мойому, зробив би я так, що й німії в мене-б заговорили; давав би я тільки зерно на посів, а орали-б, сіяли, жали і молотили-б у мене люди, і було-б у мене в засіках завжди повно. Да вже, як би ні пішло моє діло, а чогось же таки дороблю ся я на сьвітї, бо кажуть: роби, небоже, то і Бог поможе!¹⁾

Ще минуло троха часу, бо цензура довго задержувала статю про Острияницю²⁾. — і вкінці в перших місяцях року 1857 вийшов другий том „Записокъ о Южной Руси“.

На другий рік 1858 почав Куліш ладити третій том. До Каменецького, управителя своєї друкарні, писав, щоби поприслав йому деякі збірники пісень, що лишив у Петербурзі, та просив докінчити потрібні виписки з Публичної бібліотеки. Про сі виписки хотів він написати трактат. Але сам бачив, що не вспе видати всі пісві нараз. Отже писав: „Оброблю я сотню і подам свій погляд, яке хосенне таке оброблене для молодї нашої літератури“³⁾. Се писав він 12 червня і мав очевидно охоту робити над тим, але Каменецький не прислав йому нічого, і Куліш мусів роботу відложити на иньший час. Отже й дорікав Каменецькому у листї з 25. серпня 1858: „Тепер третій том відкладає ся лише для того, що ви не прислали мені нічого. А я не у всякий час могу ним заняти ся“⁴⁾.

Однак пізнійше Куліш таки заняв ся ще сим ділом — і наслідком того були „Народныя пѣсни, подобранны Кулишомъ“, а надруковані не як третій том „Записокъ“, лише в „Народномъ Читеніи“ за 1859 рік.

Habent sua fata libelli! — приходить на думку ся пословиця, коли ми оттак слїдимо за книжками Куліша. Справді „скоро сказка говорить, — дїло медленно творится“. Се-ж кільканайцять

¹⁾ К. Ст. 1893, IV, 362—363. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 365. ³⁾ К. Ст. 1898, 237—238. ⁴⁾ Ibid. 243.

літ праці, хоч і порозриваної, треба було на ті етнографічні збірники, що видав Куліш. Але за те ім'я його як етнографа все буде в повазі.

Зберігав він оттак старовину свого народу, але при тім не забував і на живих своїх земляків. Він звернув увагу на проповіді для народу. „Єсть у нас — писав він Тарновському 8 мая 1856 — надруковані по нашому проповіді Гречулевича, тільки плохенька мова, да ще й по подольському слезбизованю. Так я сю книжку гарненько виправив і Гречулевич оддає мені — що хотя в нею чинити. Як би надрукувати її в друге да пустить по Вкраїні, то велике-б з того добро було народу християнському“¹⁾. Але як став Куліш поправляти проповіді, то й повиходили проповіді не Гречулевича, лише Куліша. „Проповіді пишу, покинувши рішучо Гречулевича і навіть Інокентія — писав Куліш 24 жовтня 1856. — Ви побачите проповіді, обернені до такої пастви, в котрій можуть бути пани і гетьмани. Тепер думаю про нову працю для народа: переклад евангелія, владженого по порядку подій, з відповідними замітками. Цензор каже, що се можна зробити“²⁾.

Про ті самі проповіді писав Куліш до Мих. Павлика в р. 1892: „Гречулевичові проповіді написав я на ново, відкинувши тупу попівщину, аби сказати згід попової егїди слово правди евангелійської (не книжницької і фарисейської) народови, що блукає із церкви в церкву, аки овечки не їмущі пастуха. Хто читати-ме мої листи до цензора Платонова-Гілярова, той знайде в моїх листах, що незагубились у Гілярова-Платонова, і таке слово: „Ети проповѣди писалъ я самою горячею кровю моего сердца“. Чи так же пишуть про чужу ще й понівську працю?! Через моє яксби друге видання розійшов ся я і з сином автора, петербурьським Гречулевичом“...³⁾

В падолисті 1856 р. були вже проповіді надруковані. Посилаючи кілька примірників їх Тарновському Куліш писав 26 падолиста 1856: „Читайте першу проповідь і зараз переходіть на сторону 100, себ то до тих проповідий, що я писав їх по повороті з України. В них виразила ся вся душа моя. Напишіть мені, котрі проповіді вам більше сподобали ся, і що будуть казати Кияни“⁴⁾.

Проповіді вийшли з друку п. з. „Проповѣди на малоросійскомъ языкѣ протоіерея В. В. Гречулевича, перера-

¹⁾ К. Ст. 1898, IV 357, ²⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ³⁾ Народ 1893, стор. 326. ⁴⁾ ib. 125.

ботанния и дополненныя Кулишомъ“ і мають дату 1857, хоч уже 1856 були готові.

Намір перекласти євангеліє на українську мову Куліш небавом почав виконувати, як видно з його слів в 2 марта 1858 : „Костомарову я напишу, що Євангеліє од Йоана давно вже мною переведено і находить ся у Ник. Дан. Білозерського¹⁾“.

Робота над проповідями привела Куліша на думку видати для народу Граматку. Він і написав її в осени 1856 р., мабуть у падолистї і в грудни²⁾, і надрукував її 1857 у 10.000 примірників. До трьох років розійшло ся Граматки 5000 примірників, крім тих, що задержали кн. Васильчиків, Г. П., Галаган і ще якийсь пан, котрим Куліш продав по кілька соток примірників, а вони замість ширити книжечки держали їх у себе, що дуже гнівало Куліша³⁾. Року 1860 в літі Куліш владив невеличку Історію України для народу, бо бояв ся, що як Граматка розійдеться ся, „то нічого гаразд і читати хлопцям і дівчатам⁴⁾. Дня 5. грудня 1860 писав він про се Юзефовичеві : „Я не перестаю і не перестану працювати для осьвіти маси і хоч як менї трудно приходить ся через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшла ся в 5000 примірників“.⁵⁾ І справді в місяць пізнійше вийшло друге виданє Граматки значно змінене, в малою історією України. Що ті заходи Куліша коло осьвіти маси не всім людям подобали ся, видно з Кулішевого листу до Юзефовича.

Посилаючи йому друге виданє „Граматки“ Куліш писав 23 січня 1861 : „Вкінці сеї книжки додана коротка історія українського народу, котра Костомарову незвичайно сподобала ся і він буде писати про неї статю. Цікаво було би знати вашу гадку. Чи не постараетесь розширити сю п'ятикопієчну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий нарід. Отже думаю, що „Граматка“ вам сподобає ся, а і вашим властям нічого тут сердити ся. Я відкриваю нашому народови широку будуччину, але тільки на основі просьвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку річий? Ах, яку славу річ сказав Костомаров на публичних лекціях про Виговського! „В 17-ім століттю ще не знали, що для будучих поколінь нема і не може бути ніяких

¹⁾ Ів. 225. ²⁾ К. Ст. 1898. IV, 363. ³⁾ К. Ст. 1899, март, 319. ⁴⁾ Ів. Ст. 1899, вересень, 9. ⁵⁾ К. Ст. 1899, март, 319.

умовій“. Того ще й тепер не знають і з причини свого незнання роблять неприємности діячам свободної думки. Прочитайте мою статтю про лекції Костомарова в нр. IV „Вѣка“. Що ви скажете про нижній стан історичних понять про Україну? ¹⁾).

Попрі ті заходи над освітою маси Куліш у 50-ті роки займав ся дуже пильно й історією літератури. Особливо багато напруцював ся він над Гоголем. Ще в році 1852 став він писати про него²⁾; першу статтю про Гоголя, котра була вже готова 1852 р., надрукував у „Отеч. Записках“ на рік 1853; того-ж року забажав він написати повну біографію Гоголя³⁾, збирав далі Гоголеві листи і 9 падолиста 1853 міг уже таке сказати про свою працю: „Моя книжка (про Гоголя) написана в дуже уміренім дусі; я не говорю в ній, що се нес plus ultra аналізи і синтези. Борони Боже! Противно, я широко роз’орюю царину на се поле (распахиваю царину въ это поле) кождому чоловікови, волови і навіть ослови. Ідїть, оброблюйте його і навозїть для будучої оранки“⁴⁾. В грудни 1853 Куліш давав знати, що скінчив „опытъ біографіи Гоголя“⁵⁾. Сей „опит“ післав він Ал. Аксакову прочитати; Аксаков дуже похвалив його, сказавши: „Ви означили образ поета так правдиво, що всі дальші вісти про него будуть тільки доповненнями, доказами“⁶⁾ — і Куліш надрукував свою роботу у Современнику 1855, продавши редакції рукопис за 1000 руб.

Але ся житєпись Гоголя була тільки початком роботи над Гоголем; Куліш небавом почав діставати що раз більше материялів від старого Аксакова, Гоголихи, Висоцького, Плетньова і п.⁷⁾, робота протягла ся через цілий 1855 рік, а в цьвітни 1856-ого р. вийшли з друку два томи „Записокъ о жизни Гоголя“ в 650 сторін⁸⁾. Але сам Куліш уважав сї „Записки“ тільки материялом до житєписи Гоголя, він розумів, що се ще не житєпись⁹⁾. Але й зібранє сего материялу та упорядкованє його заняло йому дуже багато часу і праці. Дальшим наслідком сих студий над Гоголем було виданє шістьох томів творів Гоголя в 1857-ім році. Родина Гоголя повірила Кулішеви сю справу, Куліш „пішов у наймити до Гоголевого небожа“, которий недугуючи, їхав у чужі землі. Звірив на його руки все діло і йому не було

¹⁾ К. Ст. 1899, март, 321. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 264 і 1898, I, 300. ³⁾ К. Ст. 1897, IV, 277 і 440. ⁴⁾ Тамже, 451. ⁵⁾ Тамже, 453. ⁶⁾ 454—455. ⁷⁾ Пор. К. Ст. 1897, IV, 457 і 459. ⁸⁾ К. Ст. 1893, II, 120. ⁹⁾ К. Ст. 1898, IV, 354.

ніколи борщу хлебнути,
ніколи у смак заснути,

як казав Котляревський¹⁾).

Підчас видавання творів Гоголя Куліш носив ся з думкою зібрати свої спостереження про Гоголя разом і написати нову статю. Він мав свій погляд на Гоголя, де в чім відмінний від прийнятого до його часів погляду иньших критиків. В листі до Галагана з 9 лютого 1857 він уже формулував ті свої спостереження коротко²⁾; в цвітні того-ж року вже пише Галаганови: „Може швидко прочитаєте публікацію про Гоголя. То зроблено, що-б налякати книжників, що всі до мене кинуть ся, і щоб скорше книжники купували всю едицію (sic!); якже не куплять, то не знаю, на чії руки й покинуть таке діло, которе треба робити з толком і порядком“³⁾. Куліш говорить тут про свою статю про Гоголя, яку надрукував у Русск-ім Вѣстник-у 1857 р.

На твори Гоголя був очевидно покуп, бо вже на другий рік 1858 Каменецький, управитель Кулішевої друкарні, ушовляв ся в Кулішем що до нового накладу творів Гоголя. Куліш писав Каменецькому 2 марця 1858: „Від видавця Гоголя я й не думаю відказувати ся, лише біографія мені надоїла. Але ви забуваєте, що чим більше праці, тим більше наша природа жадає спочинку. А я страшенно напруцював ся над біографією Гоголя. Для нового-ж видавця я напишу живу статю, що потече від початку до кінця, як пісня. Сими днями попала мені під руку біографія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя. За границею я напишу про Гоголя на певно, коли не одушевлю ся чимнебудь далеко більше. Але на всякий випадок уважаю потрібним пустити свою думку при творах Гоголя по цілій Росії. То ще ліпше, як у „Русск-ім Вѣстник-у“. Що до того будьте спокійні“⁴⁾. І справді того-ж року 1858 Куліш написав дві статі про Гоголя та звіщав про се Каменецького 8 серпня так: „В останні часи я написав не менше десяти печатних листів ріжнородного змісту, і між иньшим дві статі: „Гоголь какъ авторъ повѣстей

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 316. ²⁾ К. Ст. 1899, III, 247.

³⁾ К. Ст. 1899, III, 351. Заробок із сего видавництва в сумі 3000 рублів. Куліш обернув на заложенєс друкарні, див. про се у «Правді» 1868, 312.

⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 226.

изъ малоросейской жизни и исторіи“, котрі сегодня я й вислав в Русскій Вѣстникъ. Ви побачите, що се тільки початок великої етнографічно-критичної праці“.¹⁾ Того самого місяця, 25 дня, пише він ще: „21 серпня вислано Макарову послілкою рукопис: Переписка Гоголя съ Ивановымъ, що містить у собі не менше чотирох печатних листів“²⁾.

Згадані висше дві статі про Гоголя не були друковані в „Русск-ім Вѣстник-у“; за те в р. 1859 в книзі „Лицей князя Безбородко“ появил ся „Н. В. Гоголь“, біографічний начерк Куліша. В „Основі“ за січень 1861 подав ще Куліш „Замѣтки и наброски для драмы изъ украинской исторіи Н. В. Гоголя“. Тим і закінчив свої публікації про М. Гоголя. Як бачимо, се довгий ряд праць про жите і діяльність славного письменника, котрих будучі житєписці ціяк не могли поминути мовчки.

Крім праці над Гоголем Куліш зретагував і видав оповідання Марка Вовчка 1857 р. Його й на другий рік просили, щоби виправляв оповідання Вовчка, але він відповів 7 липня 1858: „Що до Вовчка, то рука моя більше до него не доторкнеть ся. Нехай порівнює мою печать із своїми оригіналами і виправляє після даних мною взірців артистичної редакції. Коли-ж сам собі не вірить, то нехай йому допоможуть инші люди зі смаком. Я зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Сего з него доволі. Не вік же мені розривати ся з великодушности“³⁾. Не мало, видко, має Марко Вовчок завдячити Кулішеви.

Каменецький удавав ся до Куліша 1858 р., щоб той виправив і поезії Шевченка для друку. Куліш відповів 7 липня „З Тарасовими творами нічого спішити ся. Нехай перше дозволять. А коли дозволять, то нехай Тарас віднесе ся до мене сам, а я набивати ся з виправками не хочу, бо й так маю багато роботи“⁴⁾. Але як дізнав ся, що готові вийти поезії Шевченка без його догляду, то зараз писав 8 серпня 1858 до Каменецького: „Скажіть Тарасови, що виданє його творів я прийму на себе. Нехай він не робить себе залежним від Куселева. Скажіть йому також, що в ріжних моїх статях, наприклад про Гоголя, я підготовляю думку про дозвіл на його твори виписками з него і толками про него. Прикро мені буде відречи ся від друкованого Шевченка в користь

¹⁾ Тамже, 240. ²⁾ Тамже, 243. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 235. ⁴⁾ Тамже, 234.

рукописного, коли він вийде у світ Бог знає в яким виді. Піддайте йому думку, що тепер він знаходить ся в зеніті своєї слави, і кожний крок повинен робити дуже обережно, а особливо не маловажати порад того, що так горячо прийняв до серця його літературне значінє. Я для него з повістяря зробив ся критиком. Нехай же він не зневажить мене необачним ділом. Між иньшим покажіть йому переписаних мною Гайдамаків. Там кожда протинка обдуманна. Нехай він хоч на се зверне увагу¹⁾.

Кобзаря Т. Шевченка видав Куліш у 1860 р. Так і Шевченко мав не за одно дякувати Кулішеви. Куліш хотів, щоб українська література зросла в повагу, отже дбав, щоб усяка нова книжка була бездоганна.

З давнійших українських письменників Куліш зяняв ся особливо Квіткою, котрого цїнив дуже високо. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко піднімав ся до такого ясного і свобідного мальованя селян шотляндських як наш Харковець позмальовував своїх дівчат, молодниць і чоловіків! Тут наче й художества не має, бо дивши ся як на саму правду, що от перед твоїми очима совершаєть ся; а було художество велике у душі в того чоловіка, коли він зміг піднять мужика в світї і в дьогтяних чоботях на таку вишину, що хоч візьми та й посади коло престола Божого“²⁾. Так писав Куліш до В. В. Тарновського-батька ще 6 червня 1856. І вже тоді він думав, що „годилося би надрукувать знов Квітчинї повісти, бо давнї видання нездалі. „Велике-б з того було добро і велика була-б вам шаноба од земляків. А я прийняв би на себе працю знайти коректора і самому догледїть. Великої ваги було-б се діло“³⁾. Куліш хотів очевидно грошій на видавництво. В жовтні 1857 він уже переписував ся з Харковом у справі видавництва повістей Квітки⁴⁾.

Потім зяняв ся сим ділом, приготував повісти до друку і написав передмову. Повісти Квітки друкувала Кулішева друкарня; так він і писав Каменецькому 15 мая 1855 з Женеви: „Основняенка випускайте без передмови, а передмову пішліть до Круже, давши такий заголовок: „Григорій Квітка і його повісти. Слово на новий виход Квітчиних повістей“. А на кінці: „П. Куліш. Хутір Мотроновка. Р. Б. 1858, февраль 18“. Сю брошурку надру-

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 241. ²⁾ К. Ст. 1898, IV, 359. ³⁾ Тамже, 360. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 124.

кувати тим шрифтом, що і повісти, і продавати при повістях, а окремо не продавати. Все те, розуміє ся, в такім випадку, коли Круже пропустить з невеличкими змінами¹⁾.

Як дорога була Кулішеви пам'ять Квітки, видно із його слів, писаних дня 7 липня 1858 до Каменецького в Мотронівки: „З Основняненком я поступаю так, як би він живий просив у мене сего. Я сам був би рад на тім світі, коли би досвідна і добра рука розпорядилась так із моїми творами. А на замітки перогризів (щелкоперовъ) нема що зважати. У них свій погляд на літературу, а в мене свій“²⁾.

Дня 18. жовтня 1858 він уже звіщав Тарновського: „Сьогодні випускаю в світ Повісти Квітки. Моєї української передмови цензура не пропустила“³⁾. Повісти вийшли п. в. „Повісти Квітки“ і в них була така передмова про Квітку.

Року 1862 видав ще Куліш „Драматическія сочиненія Квітки“ в Петербурзі. Так і в сім виданю творів Квітки Кулішева заслуга не мала.

Маючи свою друкарню, Куліш бажав видавати і журнал, але що не мав власних грошей і трохи не на кожне видавництво мусів їх роздобувати у заможніших людей, то й бояв ся відважити ся видавати журнал. Лист Куліша до Г. П. Галагана з 30 березоволя 1857 свідчить, що Куліш відзивав ся „на здогад буряків“ до сего пана, чи не дав би грошей на журнал. Писав він ось як:

„Напишіть же мені, як вам здаєть ся другий том Записок, і чи треба видавать третій і далі? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дати южно-руському слову гражданство. Ми збогатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взять своє з лихвою, не вважаючи, що хозяйствував на нашому добрі Пушкин і иньші. Отсе я, оддыхаючи, переложив по нашому перву пісню Чайльда Гарольда так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська да наша. Переложу-ж і три останні і побачите, коли не буде добре. Також само треба переложити Гамлета, Вільгельма Теля, Геца фон Берліхінгена і Ламермурську молоду, щоб виробить форми змужичалої нашої мови на послугу мисли всечоловічній. Шкода, що мені ніколи коло того гаятись,

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 225. ²⁾ Тамже, 235. ³⁾ Тамже, 131.

бо треба своє ближше діло робити. А як би був журнал, сиріч гроші на його, то можна-б і знайти ручих хлопят, которі зрозуміли-б, що нам треба, і сотворили-б свій язик незгірш од Чехів і Сербів. Тоді-б то явилась словесність, котра свій критерієм мала-б не в звіймеччених панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській. Одно, два популярних созданий — і словесність пустила-б глибоко коріне у свій рідний ґрунт. Думайте про те і наготовте материяльного двигателя для журналу; а я вернусь не з порожніми руками і надбаю добра словесного. 24 книжки в год преобразили-б нашу публику, і сьміх був би згадувать про те, що тепер городять про нашу рідну словесність. Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякови, і явить ся сила общественна, котрої тепер не має, явить ся воля й дума єдина¹⁾).

Ґалаган не дуже, видко, квапив ся давати гроші на журнал — і так діло застрягло. Але Куліш не покидав своїє гадки про журнал. В осени 1858 він обдумав уже плян журналу, що мав називати ся „Хата“ і виходити книжками в 20 аркушів 6 разів у рік. У нїм українські твори мали мати почесне місце, але наукові статї і більші повісти мали друкувати ся по російськи²⁾. Куліш мав надїю, що Тарновський pomoже йому материяльно, але не пощастило й тут: „пани“ не хотіли дати гроший, а до того й цензура спинила. „Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з паненятами!“ писав Куліш в рік пізнійше, 28. жовтня 1859 до Каменецького. „Треба як небудь будувать хату, хоть обхідчасту, аби була на сьвіті хата, щоб тільки слава була, що хата єсть. А там одлигне цензура, то й періодична хата явить ся³⁾. Стративши надїю на журнал, Куліш і не займав ся дуже альманахом „Хатою“, що був малим результатом великих плянів. Не хотів мати короводів із цензурою та з сотрудниками, бояв ся, щоби „при своїй простоті в розмовах із авторами не спротивив їх собі ще більше. Надоїло йому сварити ся з людьми“⁴⁾. Але альманах „Хата“, що вийшов у першій половині 1860 р. — се таки заслуга передовсім Куліша. Альманах сподобав ся, як каже

¹⁾ К. Ст. 1899, серпень, 309—350. ²⁾ К. Ст. 1898, II, 131. ³⁾ К. Ст. 1898, IV, 350. ⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 372; пор. тамже 394: »З хати друкуйте що хочете, і як хочете«. (Лист до Каменецького).

Куліш у листі з Василівки 10 мая 1860: „Хата сдѣлала здѣсь впечатлѣніе сильное и Галаганъ съ братією очень глупо считаетъ вреднымъ наданіе этой книги. Что поднимаетъ въ обществѣ лучшія челоуѣческія чувства, то можетъ быть вредно для однихъ лицемѣровъ и плутовъ“¹⁾).

В „Хаті“ були надруковані три поезії Куліша з 1847 р. п. з. Три сльози дівочи, перший акт драми „Колії“ і „Погляд на українську словесность“.

Давній плян видавати журнал здійснив ся аж 1861 р., коли почала виходити „Основа“. Куліш таки осяг своє. Хоч він не був офіціальним редактором сего журналу, але був найпильнішим доставцем усякого літературного матеріялу і в адміністрації журналу з початку мав важне слово.

Заким оглянемо Кулішеві праці, друковані в „Основі“, треба нам перше завернутись о кілька літ назад і подивити ся, що свого написав тоді Куліш. Видаючи з таким завзятем чужі твори, він не покидав і власної роботи. В році 1858 він крім менших статей як ось Про київських богомольців і сьвятки; про Галичину²⁾, писав повість Липовья пущи, переробляв її, змінював, але не докінчыв, не йшла робота³⁾).

Рік 1859 був багатший на літературні твори від попереднього. Куліш написав тоді Повѣсть о Южной Руси. З початку сеї праці, коли він дістав її в руки, не був рад; бачив, що було але написано — нерівно і неповно. Цензура повіривала богато місць⁴⁾). В маю написав третю главу „повѣсти“ про топографію України, а четверту, про етнографію старинної України, лишив собі на літо⁵⁾). Мав намір не кінчити студії на тім, лише вести дальше, але Каменецький не писав йому, чи праця подобає ся, так він у вересни написав четверту главу і тим закінчив поки що працю⁶⁾). Вона появилась потім в „Народномъ Читеніи“ за рік 1859 і 1860.

Здаєть ся, не з великою охотою ладив він сю студию, бо рівночасно писав — і то з великим одушевленем, нову повість. Про неї читаємо в листі з 12 вересня 1859 так:

„Нинішній день — один із найщасливійших у мойому житю:

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 334. ²⁾ Тамже, 238—239. ³⁾ Тамже, 236, 377 і 379.
⁴⁾ К. Ст. 1898, II, 371. ⁵⁾ Тамже, 372 і 374. ⁶⁾ Тамже, 376.

Я скінчив роман, задуманий на Волзі¹⁾ і початий в Малинівці. Назва сего роману — Исправницкая дочка; він містить у собі коло 23 аркушів або троха більше; він докаже моїм друзам, що я ще живу на світі, — тим друзам, що майже всі показали ся дурнішими і тому гіршими від моїх ворогів. В сїм романі я зілляв комічне з патетичним, і знаю, що се — найліпший мій твір. Що я був оживлений думкою і чутєм, яке ледви поміщалося в слові, — доказ сего ви побачите на самій рукописи, котрої 9/10 написано без усяких поправок, як під диктат²⁾. Сей роман хотів він надрукувати в Русск-ім Вѣстник-у, передав його цензорови Гілярову³⁾ — і далі ми вже не находимо в листах Куліша звістки про него.

Заголовок „Исправницкая дочка“ не має ніякий друкований Кулішів роман; а в „Русск-ім Вѣстник-у“ за 1859 друкована більша повість „Майоръ“. У ній ніякої исправницької дочки нема; за те є исправницька дочка Ніна в „Украинскихъ незабудкахъ“, оповіданю недокінченім, а друкованім у Основі 1861 р. Уже Петров замітив, що „Майоръ“ і „Украинскія незабудки“ досить подібні між собою змістом і характером⁴⁾. В обох творах виступає навіть одна і та сама особа Іволгин; иньші-ж особи нагадують одні одних. Огоновський перечив ся за те з Петровим, казав, що крім Іволгина всі иньші особи в „Украинскихъ незабудкахъ“, се характери зовсім окремі, до котрих ні один тип повісти „Майоръ“ не подібний⁵⁾. Але діло не в подібности осіб, тільки у сфері думок, з яких вийшли оба твори. Тож коли ми пошукаємо роз'ясненя сего питання в Кулішевих листах, то знайдемо, що гадка Петрова була оправдана.

Літо 1859 р. по повероті з подорожи по Европі прожив Куліш у Малинівці на Хопрі. Три місяці просидів він там за роботою і той час уважав найщасливішим у своїм житю⁶⁾. Тоді він і написав „Исправницкую дочку“. Пробирав ще писати роман Лповыя пущи, але не обдумав добре пляну і робота не йшла. Так само почав ще иньшу повість п. з. Скандаль, але її покинув, бо не обдумав завчасу пляну. Роман же „Исправницкая дочка“ він уважав „архиукраїнським“ і бояв ся, що цензура дуже

¹⁾ Се було того-ж року 1859, як Куліш подорожував по Росії.

²⁾ Пор. К. Ст. 1898, II, 379. ³⁾ Тамже 378, 380. ⁴⁾ Очерки ист. укр. лит. 273. ⁵⁾ Ист. лит. рускоя III, 1, 170. ⁶⁾ К. Ст. 1898, II, 376.

його обріже, коли схоче його друкувати в журналі, де Українці верховодять. Тому й рішив ся дати його у „Рускій Вѣстникъ“.

В нецїлий місяць потім, як Куліш скінчив роман „Исправницкая дочка“, він 8 жовтня 1859 повідомляв Каменецького з Москви, що пише „большую повѣсть въ противоположномъ тонѣ“. І мова тут не про „Линовыя пуци“, тільки про иньшій роман, бо тут же додає він: „Я истощилъ всѣ усилія продолжать Лип. пуци и не могъ продолжать, а это само пишется“¹⁾). Що повість „въ противоположномъ тонѣ“ мала бути іменно pendant-ом до „Исправницкой дочки“, видко з зіставлення сих двох речень, де в першім говорять ся про Испр. дочку: „Маю надію добути значні гроші за свій роман і поповнити ними недобори. Пишу більшу повість у противлежнім тоні“²⁾).

Відповісти цілком певно на питанє, яку саме повість мав Куліш на думці, коли писав се, поки що трудно. Куліш написав кілька повістей, у котрих можна бачити одно жерело; се є повість Майор, Укр незабудки, Старосвѣтское дворище і Другой человекъ. Житєписець Куліша каже рішучо, що Куліш в літі 1859 в Мотронівці написав „Майора“³⁾; у згаданім же листі говорить ся про Исправницьку дочку, яка іменно є героїнею „Украинскихъ незабудокъ“. Про обі ті повісти не можна сказати, що вони собі протилежні; у них навпаки той самий тон. Виходить з того, що Куліш в осени ще раз переробив „Исправницьку дочку“, а радше зробив з неї дві повісти і з них одну, Майора, дав друкувати. Відмінний же тон супроти обох сих повістей видко в двох иньших повістях: „Старосвѣтское дворище“ (вийшло 1860 р.) і „Другой человекъ“. Обі сї повісти, се трохи чи не той же „Скандалъ“, про який згадує ся в листі. Які врешті метаморфози переходили сї повісти, се питанє треба лишити до лїпших часів, коли буде видана житєпись Куліша; нам потрібно тільки ствердити, що сї повісти вийшли з одної сфери думок, яким пізнійше приглянемо ся, — і то вийшли під кінець 50-их років. Сюди очевидно належить по змісту і Кулішева „Поѣздка въ Украину“, де говорять ся про деморалїзацію народу близько казньонних доріг і показаний дуже поганий смотритель стації.

¹⁾ К. Ст. 1838, II, 379—380. ²⁾ Тамже, 379.

³⁾ Правда, 1868, 322. Се очевидно відомість від самого Куліша.

Року 1860 Куліш видав чотири томи своїх давніших російських повістей, а то: Чорну раду, Алексѣя Однорога, Воспоминаніє дѣтства, Майора і Потомки задніпровських Гайдамакъ. Видавши ті повісти, він написав нову повість Тайна. Про неї находимо ми вістку в листі Куліша до Юзефовича з 8 лютого 1861 р.:

„Радуюся — писав Куліш — що Михайло Антонович Грабовський, найліпший і найбільш незалежний критик з усіх, що появлялися в нашій кружку, звертає увагу на мої повісти¹⁾. По старій приязни я похвалюся вам, що я тепер пишу ліпше, тому, що став більше вибагливим у виборі і обробленю предметів. Жаль, що мені не прийшло на думку прочитати вам у Києві свою повість Тайна, котрої довго ще не пропустить цензура. Я хотів написати таку річ, що нічого не втратила би, якби її перекласти на мову Боккачіо, Сервантеса, Гете або Меколея, і мабуть осягнув се. Костомарів дуже вдоволений нею“²⁾.

Повісти „Тайна“ Куліш не надрукував; за те від 1861 р., особливо по смерті Шевченка, став він частійше писати поезії. Друкував він їх у „Основі“ 1861 і 1862 р. і в них вложив книжку п. з. „До світки, думи и поеми“, видані 1862 р. Небезпідставна думка, що по смерті Шевченка Куліш бажав поповнити ту недостачу в українській літературі, яка взяла ся через смерть великого поета. Сам він признав ся у поезії „До братів на Україну“, що „мовчав, словом не озвав ся, поки батько український піснею впливав ся“, але „хоч мовчав устами, співав він душею, та бояв ся в Тарасом різнити кобзою своєю“.³⁾ По смерті-ж Шевченка Куліш писав „брату Тарасові на той світ“ (се епілог до поеми Н а с т у с і), що докінчає його роботу.

¹⁾ Куліш переслав Грабовському через Юзефовича свої повісти. Грабовський прочитав їх і в листі з 12 січня 1861 сказав свою думку про них Кулішеви. Цілий сей довгий лист напечатано у „Правді“ 1868, стор. 280—285. Грабовський був против тенденції у белетристиці: тому найбільше подобали ся йому: Теклюся, Уляна Терентевна і Яков Яковлевич; в Майорі вже добачив тенденційність, у Потомках гайдамаків не подобалась йому замітка про гайдамаків. В історичних повістях Куліша добачив менше артизму. В листі багато компліментів для Куліша: за Теклюсю порівняв Грабовський Куліша з Дікенсом, за Потомків гайдамаків з Ірвінгом Вашингтоном. В загалі лист дуже характеристичний для відносин Куліша до Грабовського.

²⁾ К. Ст. 1899, I. 322.

³⁾ Основа 1862, стр. 29—30.

„Докінчаю, брате,
не загину марне,
втішу Україну,
матір безталанну“¹⁾).

Сі слова й були написані того року, коли помер Шевченко. Тоді, 1861 р., літом жив Куліш у Ніцці, Монако, Генуї разом з Костомаровим, потім сам був ще у Відні, звідки Дунаєм поїхав у Туреччину. Вернувшись із Туреччини опинився він у хуторі Василівці у матери Гоголя в Полтавщині, де зложив поеми „Великі проводи“ і „Настуся“.²⁾ З того-ж року 11 серпня є така звістка в Кулішевім листі до Каменецького: „Прочелъ я въ Полтавѣ койкому сочиненія Дунайскаго поета (Куліш розумів тут себе) и всеѣ пришли въ восторгъ. Я радуюсь своей находкѣ. Скоро ожидаю еще надсылки съ Дуная“.³⁾

Земляки очевидно намовляли Куліша писати поезії, хоч були й такі, як напр. Нос, що радили йому покинути вірші. Куліша не переконували такі поради, як Нос; він і відписав Носови 22 берез. 1862 р.: „Радите мені покинути вірші, а того й не знаєте, що до мене пишуть люде дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви на її натрапили!“ Так як же тепер порадите мені: чи вас чи тих людей слухати? З роду я ще ні вкого не питавсь дороги і питатись не буду. З роду я все по своїй уподобі робив, і робити буду. Ото не гарна річ, як знав би чоловік, що воно ні до чого, тай робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, коли-б він не виявив на світ, то вже тут шкода ряти! Ви забули, що не всякий город зветься Черніговом, а я добре знаю, що пишу не для одного Чернігова. Так нехай уже воно так буде, як душа моя велить мені“.⁴⁾

Крім поезій помістив Куліш у „Основі“ свої повісти, написані давнійше: Другой чоловікъ, Липовия пущи (початок роману) і Українскія незабудки. Надрукував також менші оповідання, як Гордовита пара і Січові гості (Людська пам'ять про старовину) і в. З історичних статей друкованих в Основі важніші отсі: Історія України од найдавнійших часів (переднє слово

¹⁾ Тамже 1861. 11 — 12. ²⁾ Ист. лит. рускоп. Отоновского III, 1, 112.
³⁾ К. Ст. 1893. ⁴⁾ Тамже 1899, апрѣль. 9.

і перша глава), Хмельницина і Виговщина (дві останні популярні студії вийшли окремими книжками). Зі своїх літературних, етнографічних і полемічних статей помістив тут Куліш отсі: Климентий, Котляревський, Артемовський-Гулак, Гоголь, Чого стоїть Шевченко як поет народній? (у третім листі з хутора 1861), Простонародность въ украинской словесности, Полякамъ объ Украинцахъ і Поѣздка въ Украину. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька Листів з Хутора про всякі справи.

Коли „Основа“ перестала виходити, Куліш помістив у „Вѣстник-у югозападной и западной Россіи“ три відривки із свого історичного романа з початку XVII столітя, а то: Встріча, Братя і Два стани. Може бути, що се виривки із повісти „Тайна“, написаної 1861 р., про котру Куліш писав, що її довго ще цензура не пропустить.

Навязавши зносини з галицькими руськими народовцями, він оголосив тоді у Вечерницях (1862) іділлю: Дівоче серце, а в Меті (1862) повість Мартин Гук, недокінчений роман Брати (1864) і історичну розвідку „Руїна“ (1863 і 1864, недокінчену). Дрібніших творів і перекладів відомих уже Кулішевих творів і не числимо.

Отсі різні неподокінчувані роботи свідчать між иньшим також про те, що хоч Куліш у початках 60-их років мав у земляків велику повагу, а в р. 1861 за свої наукові праці став спершу членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом „Императорскаго русскаго Географическаго общества“, то проте обставини його життя складались щораз гірше, так що не було в нього потрібного спокою і вигоди до роботи. Перший клопіт мав з „Основою“; не міг дійти до ладу з редактором, а своїм шурином, і перестав займатися адміністрацією журналу. Вже в самих початках існування журналу Куліш був дуже невдоволений з редактора Основи за його необережне поступованє з українською мовою; на редактора нарікав він і 24 квітня 1861 в листі до Бодяньського: „Основа снується Богъ знаетъ какъ, чему я не причастенъ, удалихся бо и умышъ руцѣ мои отъ всѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ, зане редакторъ возмнилъ себя быти мудрѣйша паче всѣхъ земнородныхъ“.¹⁾

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 470.

Особистий характер редактора Основи був такий, що причинив ся до упадку журналу, господарка була недобра, і журнал в осени 1862 упав¹⁾.

Небавом упала й друкарня Кулішева²⁾; він саме почав будувати собі хутір Піддубень коло Мотронівки, а не мав грошей, попав у довги і жив у великих злиднях. Але і в ті часи не покидав роботи, бо писав Історію боротьби козаків з Ляхами за Павлюка і Острияниці. Крім того владив бу тоді також переклад англійської історії Меколея³⁾.

Далі буде.

¹⁾ К. Ст. 1899, за март 143 і май 73. ²⁾ Пет. лит. рускои Ом. Огоновского III, 1, 113.

³⁾ Про упадок друкарні з причини недбалости Каменецького, див. Правда, 1868, стор. 312.

Музей Василя Тарновського.

I.

Багатьом з тих, хто цікавиться життям українського народу минулим і сьогочасним, давно було звісно, що є в Києві у Василя Тарновського музей української старовини. Року 1893 Тарновський видав катальог одного відділу свого музею — Шевченкової колекції. Уже з цього одного відділу видно було, що музей сей дуже цікавий. Року 1898 вийшов у Києві гарно виданий „Каталогъ українскихъ древностей колекції В. В. Тарновскаго“. Катальог сей містив у собі 3021 річ і показував, що музей має величезну вартість. Одначе обидва сї катальогї зовсім не вичерпують усього того, що є в музеї, бо на деякі відділи зовсім нема ще катальогів, а й до тих, на які є, додалось багато нових річей після того, як уже катальогї видруковано.

Оттим то я хочу коротенько оповісти читачам, що саме є в колекціях Тарновського.

Річи в музею належать до часів доісторичних, великокнязьких і козацьких; до XIX віку належать у йому рукописи письменників, деякі малюнки і бібліотека.

Доісторична й великокнязька доба репрезентують ся найбільше річами з городища „Княжа гора“ (Черкаського повіту в Київщині). Тарновський покликав молодого археолога д. Миколу Біляшевського, щоб розкопати городище; розкопування дали дуже багато вельми коштовних знаходів.

У найстарішому шарі городища знайдено так звану робітню і становище кам'яного віку. Там знайдено кам'яний шліфований струмент, кремінні, костяні й глиняні вироби; кілька річей знайдено там із бронзового віку й в доби переселення народів. У купі з річами, знайденими в інших місцях, усього в цьому відділі більш як 400 річей.

Значно більше материялу дала Княжа Гора до доби великокнязької, і материял сей має великий науковий інтерес. Усі річи знайдено в одному місці і вони добре датовані (половина XIII віку). Тут мають ся річи, починаючи з простих ковальських виробів і аж до тонко й дуже красно зроблених золотницьких річей, як от золоті й срібні серги, часом дуже штучно зроблені (чч. 277, 278, 294, 296, 300 та інші), золоті іконки з емаллю та ин. Всі ці річи ділять ся на такі відділи: монети й печати, хрести й образки, „зміштовики“, окраси, зброя, упряжі, хатні річи, струменти; усього річей з Княжої гори 1686. Така богата колекція дає змогу малювати в подробицях поверховний бік побуту за тих часів. До цього-ж відділу належать річи, знайдені між Княжою й Марііною горами, річи з Липлявського городка (біля села Липляви Золотоносського повіту в Полтавщині) та в інших місцях. У купі з річами, що їх не заведено ще в друкований катальог, великокняжий відділ мусить мати до 1800 номерів.

Да все-ж і доісторичний і навіть великокнязький відділи, хоч і цінні, се тільки частки, не дуже великі, величезного такого материялу, що бережеть ся по всяких збірках та музеях.

А що чинить музей Тарновського винятковим, єдиним і незрівняним, то се відділ козацький (і Шевченків, — про його далі). Коли-б хто хотів зібрати таку колекцію, то се було-б неможливе вже: багато річей позникало зовсім, дещо бережеть ся вже по деяких приватних і урядових збірках, — змоги здобувати нові такі річи вельми мало. Тарновський зібрав річей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його річи здебільшого вельми гарні, то ся колекція його є величезним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, хотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути цього музею і знайдуть там надзвичайно багатий материял задля своєї потреби. Звісно кожному, як тяжко доводить ся, папр. драматургови, або ще більше — повістярєви, коли він хоче малювати побут тих часів: у нас досі не зроблено ніякої роботи,

з якої охочий міг би бачити, як жили, що їли й пили, в що вдягались, як убирали хати, як і в що бавили ся etc. etc. наші козацькі предки; надруковано тільки деякі матеріяли, старі документи, порозгублювані по всяких спеціальних, мало приступних виданнях — вишукуй сі вернятка серед стогів зовсім зайвого тобі матеріялу! Музей Тарновського може хоч мало-небагато задовольнити сю потребу.

Переглянемо коротко кожду частку сього відділу, коротко через те, що багатство колекції не дає змоги оглянути її широко в коротенькій розвідці.

Перший відділ — зостанки старого будівництва, має всього чотири нумери (три кахлі і уламок із фреска), та воно й не диво, бо такі річи берегти в приватних колекціях не зручно. Але вже другий відділ — церковні річи — репрезентований дуже добре: чернигівський старий іконостас, срібні й мідяні свічники, мирниці, чаші, кадильниці, лампади, хрести (церковні), ікони, таці (церковні), срібні обложки з евангелій, антиминси, покрови й плащаниці, частини риз, надгробки і т. и. З сього згадаємо: келих, дискос і звіздицю з церкви колишньої Запорозької (старокозацького села в Катеринославщині) — з написом, що подарував їх туди курінний отамам Іван Кравчина; дві срібні лампади з написом на кожній (кирилицею): „Здѣлана сия лянпа козакомъ: Сѣчѣ Запорозькой Ѳедоромъ Шуменкомъ куреня Титаревского“; ікона Божої Матери в шатах — належала полковникови полтавському Василеви Полуботкови; ікона Бога-Батька, в низу птах годує своєю кров'ю пташат і підпис (кирилицею); „Ся Божа птиця не щадя себе, дитокъ питаеть“; кам'яний хрест із запорозького кладовища Чортомлицької Січи, поставлений на спомин про кошового Гордієнка і т. и.

Відділ з бр о і починаеть ся луками, сагайдаками і стрілами; кілька ключів списових, далі — шаблі (мало не сорок), з межі їх чимало пишних, дуже гарних; дві шаблі з написами Богдана Хмельницького та Йвана Мазепи.

За шаблями — гармати (більш як півсотні) — усякі: величезні чавунні з фортець, мідяні, вельми штучної гарної роботи, і чимало дрібних — з козацьких чайок. Чотири фортечні рушниці. Більше десятка звичайних рушниць, часом дуже дорогих: рулі штучно карбовані золотом, приклади оправляні в срібло, закрашені часом червоними коралами, перламутром та иньш. Кільки

пістолів так само штучно й красно зроблених. Багато куль до рушниць і до гармат.

Кінська збруя. Чотири пишні сідла, вибиті срібною позолочуваною бляхою. Особливо гарне одно (ч. 245) — все засипане усяким дорогим каменем. Чимало кінських уборів і частин їх — срібні позолочувані, часом з дорогим каменем. Робота іноді дуже гарна.

Усяке військове причандалля: порохівниці, ладівниці, натруски — часом дуже прості: косяні, рогові, ремінні, часом дуже пишні: срібні, позолочувані, з каміннями, орнаментовані, карбовані.

З повагою хилить ся голова всякого, хто оглядає музей, перед клейнотами. На чолі їх — чотири гетьманські булави. Особливо гарна одна: велика, срібна, позолочувана, вкрита мережкою ажурною, обсипана кількома десятками (78) дорогого каменя. Темночервоний аксамит по середині на держаку дуже обтерла рука, що одним рухом сієї булави порядкувала над усією Україною. Чия се рука була? На жаль — невідомо.

З одинацятьох пірначів один належав полковникови прилуцькому Олександрови Якубовичови, один Семенови Палієви, один Павлови Полуботкови.

Гетьманський бунчук і кілька козацьких прапорів (з малюваннями та написами) схиляють ся над сими клейнотами...

Далі йдуть річи до звичайного хозяйського, хатнього, щоденного вжитку. Кубки, чарки й поставці, ложки, — все срібне позолочуване, орнаментоване — то здебільшого орнаменти рослинні, часом сцени з людьми, трапляють ся й з українським характером, напр. ч. 445 — кубок з трьома козаками (напис: Кузми Григоревича Вдовиченка). Кубків, поставців, чарок — більш як 100, ложок більш як 30. Деякі з сих річей належали відомим з історії особам: Семенови Палієви (дві чарки), Дмитрови Ростовському-Тупталови (кубок та дві ложки), генеральному хорунжому Миколі Ханенкови (чарка), чернігівському полковникови Якову Лизогубови (ложка), Іванови Мазепі (чарка та ложка, остання дуже гарної роботи, оправляна в 31 рубін), Іванови Чарнишеви (чарка), генеральному обозному Василеви Дунинови-Борковському (ложка); генеральному бунчужному Якову Тарновському (ложка); київському архиревві Т. Щербацькому (чарка), Іванови Скоропадському (ложка); одна маленька чарочка, як ковшик, має такий напис; „Чарька

доброго чоловіка Корія Божченка“; скляна висока чарка гетьмана Розумовського; кільки „ведмедиків“ (скляні бутлі), посуд глиняний, дерев'яний, металевий (турецька мідяна таця, знайдена в Суботіві біля руїн будинку Богдана Хмельницького). З інших річей треба згадати кільки гарних келесів, кресал, штучно оброблених у ромінь, часом цяцькованих золотом чи коралами, десятків з півтора каламарів (запоясних і звичайних): срібний генерального підскарбія Марковича і більш як десяток мідяних. Запорозькі люльки, ріжки до табаки, скриньки, медальон з марками срібний (до гри в карти, належав Павлови Полуботкови), ліжко гетьмана Розумовського, цеховий знак чернігівський, два друкарські кліше. — Бандура гетьмана Івана Мазепи з його гербом, бандура Остапа Вересая.

Найважче зберігаєть ся на довгий час одежа. Отже й тут у Тарновського чимало цікавого: три кораблики парчеві, чотири жіночі кунтуші (з їх один належав дочці гетьмана Апостола, жінці генерального осаула Михайла Скоропадського), накладка з сукні Полуботчихи; більше як десяток пишних, затканих золотом і сріблом, шовкових слупьких поясів, два срібні позолочувані паси. Надзвичайно багата колекція гаптування й вишивання (здебільшого окрайки — полотняні й шовкові — усього їх більш як 130) — гаптовані золотом і сріблом, вишивані шовком або заполоччю — часом дуже красні, пишні.

Окраси, переважно жіночі: золоті, срібні, мідяні — личмани, застібки, намиста (металеві й з дорогого каміння), серги і т. и.

Десятків з дев'ять мальованих олійними фарбами портретів історичних осіб — часом дуже цінних оригіналів і копій. З межі оригіналів кілька дуже рідких, — напр. лубенського полковника Максима Илляшенка (1677—1687), генерального обозного Василя Борковського (1640—1702), гадяцького полковника Михайла Бороховича (1687—1704), генерального судії Івана Чарниша та и. З осіб, яких портрети є, зазначу: гетьманів Данила Апостола, Брюховецького, Виговського, П. Дорошенка, Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Демка Многогрішного, Павла Полуботка, Розумовського, Самойловича, Скоропадського, Тетері, обох Хмельницьких, Ханенка; з інших: Адама Кисіля, Петра Могилы, двох Острозьких та Софії Острозької, Палія з Паліхою, Гонти з жінкою та и. Колекція „Мамаїв“, усякі варіанти з підписами.

До сієї-ж доби належать деякі старі гравюри, старого друку книжки й рукописи, але про все се я згадаю, як казати-му про бібліотеку.

З усього сказаного видко, якої великої ціни сей козацький відділ. Рівного йому ніде нема.

Відомо, що небіжчик В. Тарновський вельми кохав ся в Шевченку і збирав усе, що тільки торкало ся так чи інак до його. Через те Шевченкова частина музея дуже богата й красна.

Вона містить у I-му відділі: його твори в оригіналі й у перекладах, твори, що торкають ся до Шевченка, твори присвячені його йменню, музику присвячену його йменню або на його вірші написану.

Тут зібрано мало не всі видання „Кобзаря“ й окремих Шевченкових творів, починаючи з першого видання „Кобзаря“, чимало польських перекладів з Шевченка і — на диво — мало великоруських; багато книжок про Шевченка. Крім того Тарновський вирізував з газет та журналів і з усяких книжок усе, що торкало ся так чи інак до Шевченка — таких витинок зібрано велику силу, але не впорядковано.

II. Листи Шевченкові (автографи) — сімнацять листів до брата Микити, до В. Шевченка, до Честахівського, Тарновських, В. Лазаревського, Максимовичів, Макарова.

III. Твори його в автографах: Марія, Лілея, Тринадцять поезій на одному аркушикови, Пророк, І стежечка, де ти ходила, Дневникъ, Невольник, з поеми Іван Гус, з поеми Княжна, Въ Малороссіи родилась, Не гріє сонце на чужині, На панщині пшеницю жала, уривок з Неофітів, І Архимед і Галилей, Весенній вечір.

IV. Його малюнки олівцем і акварелі. Альбом з 28 малюнками (переважно акварель, сепія, трохи олівця) — з сих малюнків (акварелів та сепії) понадруковано фототипії у „Кіевскої Старинѣ“. Другий альбом містить малюнки олівцем, між иньшими малюнок Шевченкової хати і портрет поетового батька. Крім сього триста Шевченкових малюнків — олівцем і акварелі. Є гарні малюнки олівцем, але найліпші — акварелі. Найліпші з їх ті, що малював він у засланні над Каспійським морем, чотири акварелі з Почаївської лаври, „Дари в Чигирні“ (репродукція була в „Зорі“) і деякі малюнки місцевостей на Україні. З Шевченкових малюнків олійними фарбами є три: портрет, голова яко-

гось хлопця і „Катерина“ звісна читачам „Вістника“ з репродукції, виданої перед кількома роками в місячнику „Кіевская Старина“.

V і VI. Шевченкові гравюри (офорти): все видання „Живописной Украины“, а також: „Ростовщик“ з малювання Рембрандта, „Святое семейство“ (Мурілло), „Спящая женщина“, „Въ шинку за столомъ“, „Вербя среди скаль“, „Лѣсъ“ (Лебедева), „Дубъ“ (Мещерского), „Сторожъ на кладбищѣ“, „Вирсавія (Брюлова), офорти з шести власноручних портретів самого-ж Шевченка, портрети гр. О. Толстого, Бруни, Клодта, Горностаєва. 6 дуплікати. Кілька офортів з написами Шевченковими: Черненкові, Макарову і О. М. Кулішевій. До двох офортів є мідяні кліші, власного Шевченкового рóbлива: „Судня рада“ і „Старости“.

VII. Папери Шевченкові. Тут містять ся всякі офіціальні документи Шевченкові, листи до його, пляни і фасади хати, що він хотів собі будувати і т. и.

VIII. Шевченкові книги — дві: Кобзар у перекладі Гербеля з написом авторови від перекладця і примірник другого видання українського Кобзаря з виправками авторовою рукою.

IX. Усякі річч, що належали Шевченкови. Мольберт, муштась, палітра, дві малярські скринки з малярським припасом і струментом, каламар, пера, ножі, тека, лінійки, брусок, скляний боклажок, складаний стільчик, поетова сорочка товстого полотна.

X. Бюсти, барельєфи etc. Маска з мертвого Шевченка гіпсова і сплжова копія з неї. Вісім бюстів гіпсових, мармурових і бронзових рóbлива Каменського, Забіли, Саковича, Левандовського та инші. Чавунний барельєф рóbлива В. Тарновського.

XI. Шевченкові портрети олійними фарбами. Тільки три: в шубі і шапці (копія з Крамського), копія з відомого портрета Рєпина, і Шевченко — салдат (репродукцію з сього портрета див. у „Зорі“).

XII. Инші портрети Шевченкові — малюнки олівцем, гравюри, літографії, і т. и. Се окремо видані портрети або вирізані з усяких книжок і періодичних видань. Цікаві тут чотири фотографії з самого Шевченка: на одній він без шапки, в сурдуті (подарунок Василю Тарновському з написом од поета),

на другій сидить біля стола, положивши руку на стіл, на третій він з Честахівським, на четвертій — в групі. Найкращий перший портрет, доси, здасть ся, ніде не друкований: характерне чоло і очі Шевченкові відбили ся тут дуже добре. Портрет Рєпина дуже похожий взагалі на сю фотографію, але й значно одмінний: на фотографії Шевченко ліпший, риси делікатніші, тонші, очі кращі. Ще дуже гарний малюнок олівцем Петра Ейснера: Шевченко в труні, змальований 27. лютого 1861 р. Коли не помиляю ся, то й сей портрет не був друкований, а се найліпший за всі портрети Шевченка в труні. Цікаві дві тарілки старі київського рблыва з портретами Шевченковими (такі саме є й з портретами Кулішевим та Костомарова). Усіх портретів у сьому відділі мало не сто.

У відділі XIII маємо червону китайку, що нею вкрита була труна Шевченкова, перстінь М. М. Лазаревського з білывим Шевченковим волосєм, оловяний проект медалі, що мали відбити (та не відбили) на честь Шевченка.

У відділі XIV багато документів, що торкають ся похоронів Шевченкових, видання його творів, опису його річей після смерти (між иньшим — катальог його невеличкої бібліотеки).

Відділи XV—XVIII містять у собі ілюстрації до Шевченкових творів, малюнки з життя Шевченкового, копії (друковані й фотографічні) з усяких Шевченкових малюнків. Усього сотні з півтори малюнків.

З сього коротенького перегляду видко, який багатий сей відділ. Шевченків біограф не може не знати його добре, коли хоче написати гарну біографію поета.

В останній час свого життя В. Тарновський видимо хотів, щоб у його музеї були ще такі саме відділи Куліша й Костомарова, і почав збирати що до сього торкало ся; одначе до Костомарова є мало: кільки портретів, витинки з часописей та бруліон, „Мазепи та Мазепинців“. Більше Кулішевого: опріч кількох портретів, витинок з часописей, книжок його і про його, тут багато його листів (більш як сто друкованих уже і ще не друкованих), творів у автографах або в копіях, посправляваних Кулішевою рукою. Тут маємо автографи чудового Кулішевого писання: Чорна рада, Орися, Григорій Квітка та його повісті; „Искатели счастья“ — повість по московському — досі писано, що Куліш спалив її, але тут вона зберегла ся мабуть у єдиному примірнику (рукопис

не Кулішів, але він його повиправляв своєю рукою) „Записки о Южной Руси“, т. I (Кулішеве писання тільки в деяких місцях) та інші. Далі чимало Кулішевих річей: каламар, пера, скринька його власного рбллива з теслярським струментом і т. и.

Українські письменники: Ганна Барвінок (О. М. Кулішева), В. Забіла, П. Гулак-Артемівський, Гребінка, Максимович, Щоголев та інші, опріч їх друкованих творів, репрезентовані своїми листами, автографами, а де хто (Максимович, Щоголев) автографами творів. Іван Котляревський нагадує про себе в музеї своїм парчевим капшуком. Багато портретів з усяких українських письменників (олійними фарбами, гравюри, фотографії, літографії).

Заговоривши про українських письменників, я вже опинився в бібліотеці Тарновського. Опріч рукописів XIX віку в музеї багато рукописів старих, XVI—XVIII віків. Документи сі не доведено ще до ладу і скільки їх — не можна сказати. У всякому разі лічити їх можна тільки сотнями. Чимало старих рукописних книг: збірки документів, літописні нотатки, релігійного змісту книжки. Тут багато документів з автографами всіх наших гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького, королівські й царські універсали (оригінали) і т. и. Здасться найстаріший документ з р. 1553 — з підписом і печаттю князя Константина Острозького, воеводи київського.

Бібліотека мусить мати більше як 2000 томів. Відділ старих книг українського друку містить десятків із шість томів. Тут бачимо острозьку Біблію р. 1580-го (дуже гарний примірник) і книжки XVII та XVIII віку, друковані в Кліві, Львові Чернигові, Вільні, Почаєві, Євю, Галі — церковнослужебні книги і твори І. Галятовського, Лазаря Барановича, І. Максимовича, Косова. Далі йдуть книги XIX віку українською мовою, а також іншими мовами, але такі, що торкають ся до України. Найліпше репрезентовані історія і красне письменство, далі етнографія і справа визволення мужиків із кріпацтва (сей відділ торкається до всієї Росії). Багато раритетів: старі видання „Енеїди“ Котляревського, Шевченкового „Кобзаря“, Лукашевича, Максимовича чотири збірки пісень, „Україна“ Кулішева, Цертелєв, і т. и.); багато книжок з авторськими написами Тарновському: від Шевченка, Куліша, Максимовича і новіших письменників. Досить добра збірка нот до народніх українських пісень і до творів наших авторів.

Врешті збірка малюнків і портретів: фотографії, літографії, олеографії, гравюри та інші. Тут портрети старих діячів української історії, портрети наших письменників і артистів цього віку, малюнки з української природи, з історії і з сьогочасного життя нашого народу, ілюстрації до творів наших письменників і т. інше. Усього в цьому відділі має бути більш як тисяча малюнків.

Усього в музеї, як складеться йому добрий каталог, буде не менше як вісім тисяч номерів.*)

II.

Збірав Тарновський се все мало не весь вік, а тим часом пристарівся, став нездужати і почав думати про те, щоб дати своєму музеєви добрий захисток і зберегти його на завсігди за для потреби свого народу. У Києві дехто дуже хотів, щоб віддано його місту Києву, да сам Тарновський не міг пристати на ті умови, які були перед їм у Києві. Бувши з роду чернігівцем (Борзеньського повіту) Тарновський намислив віддати музей Чернігівському губернському земству і вдав ся до предсідателя Чернігівської губернської управи з отсим листом (подаю в перекладі з великоруського):

„Музей місцевої старовини, що складав я все своє життя, щоб певніше зберегти його, я хотів би віддати на власність і під завідування Чернігівському губернському земству з умовою, щоб музей містив ся в старовинній кам'яниці над Десною, за собором, і щоб публіка, на підставі певного статуту могла його оглядати. Тим дуже прошу вас, шановний добродію, доповісти про се моє бажання сьогорічній сесії губернських земських зборів, подавши йому до розгляду отсі питання: Чи згоджується губ. земство чернігівської губернії давати що року певну суму на удержання музея,

*) Дивись: »Каталогъ українскихъ древностейъ колекції В. В. Тарновскаго«, К., 1898; — Каталогъ предметовъ малорусской старини и рѣдкостей колекції В. В. Тарновскаго. Вып. 1. Шевченко., 1893; — Б. Гринченко: Опись музея В. В. Тарновскаго (Земскій Сборникъ Черниговской губ. 1899, ноябрь, 53—55.); — Черниговскому Губернскому Земскому Собранию XXXV оч. сессіи Губернской Земской управи докладъ о музеѣ В. В. Тарновскаго. (Черниговъ, 1899).

взявши його до своєї власности й завідування, і просити належне начальство, щоб земству віддано згадану камяницю на місцевий історичний музей Чернигівського губ. земства? Одержавши постанову зборів, я не забарю ся прислати катальог старовини, бо він тепер друкуєть ся, і постачу всі потрібні відомости, які схоче земство“.

Земські збори XXXII-ї чергової сесії, 24. лютого 1896 р. постановили прийняти музей на умовах Тарновського і визначили два тисячі карбованців на те, щоб його перевезти й упорядкувати. Збори дякували Тарновському за його коштовний подарунок і мали назвати музей іменем Василя Тарновського*).

Адміністрація не протестувала проти цієї постанови. Управа прохала міністерство внутрішніх справ віддати земству згадану в листі Тарновського камяницю**). Здавало ся, що справа зробить ся дуже швидко, але справді стало ся не так.

Міністерство не схотіло дурно віддати стару камяницю, а управа через віщось не схотіла запропонувати просто купити її, а хотіла, щоб XXXIII земські збори дозволили їй вимінити одну земську камяницю на ту, що треба на музей. Збори відкинули сей проект, наказавши управі умовити ся з адміністрацією, за яку ціну вона продала б камяницю***).

Таким чином поминув іще рік, поки управа умовляла ся з адміністрацією і подала нові свої пропозиції XXXIV земським черговим зборам (відбули ся вони з початку р. 1899). Отут уже й почала ся історія вельми характеристична задля нашого змоскаленого, затурканого, запомороченого, убогого духом панства, яке складає величезну більшість земських зборів.

Музей Тарновського має задля нас такий великий інтерес, а сама історія така цікава, що я позволю собі оповісти її трохи

*) «Журналь Черниговскаго Губернскаго Земскаго собранія XXXII оч. сесіи 1896 г., состоявшейся 15—28 февраля 1897 г. Черн. 1897. Стор. 78—79 журналів і 552—554 додатків до їх.

***) Камяниця ся зветь ся в Чернигові «Мазепиним домом», — здасть ся, тут містила ся якась військова канцелярія. Тепер камяниця належить згаданому міністерству і в їй містить ся архів Чернигівської губ. управи. Малюнок цієї камяниці був у «Зорі».

****) Журналы засѣданій Черниговскаго Губ. Зем. Собранія XXXIII оч. сесіи 1897 съ 17. января по 1. февраля 1898», стор. 77—78.

ширше. Щоб ліпше зрозуміти все, що казати-меть ся далі, я наведу тут пропозиції управи зборам.

Управа пропонувала :

I. Уповажити управу придбати, не дожидаючи поки передасть ся їй музей, на власність губ. земства згадану стару кам'яницю за 10.196 рублів, бо таку ціну правила за неї адміністрація.

II. Поручити управі відновити кам'яницю так, щоб можна було помістити в ній музей і на се дати 3710 руб.

III. Прохати місто Чернигів подарувати клопоть землі, щоб на йому збудувати квартиру консерваторови музею.

IV. Збудувати сю квартиру за 2000 руб.

V. Відновити стару асигновку 2000 руб. на те, щоб перевести і упорядкувати музей.

VI. Уповажити управу настановити консерватора музею з платою 1000 карбованців (з квартирою).

VII. Давати що року на адміністрацію музею 1620 руб. (рахуючи сюди плату консерваторови і все иньше).

Та на лихо XXXIV чергові збори були вже не ті, як два роки попередю: на сей час припали вибори нових гласних на нові три роки, і запанували елементи неприхильні музеєви. Ще пропозиції управи не читались на зборах, а вже серед гласних почала ся агітація проти музею. Вороги, не маючи поки ліпшого претексту, почали доводити, ніби стара кам'яниця, що на неї Тарновський показує, нікчемна, не варта того, щоб її купувати; а що Тарновський не хоче иньшої, то не треба зовсім музею. Голова земських зборів, губерньський маршалок князь Микола Долгоруков, хоч сам з роду Москаль, відносив ся до питання прихильно і силкував ся залагодити справу так, щоб земство приняло музей і щоб на самих зборах ніхто не вчинив скандалу, повставши проти подарунку Тарновського. Він скликав у приватну комісію майже всіх гласних, які тоді були, щоб обговорити справу приватно і запропонував, щоб коли сї приватні збори приймуть музей, то вже щоб на офіційальному зібранні вороги його вже мовчали. Комісія ся збиралась кілька разів, оборонці й вороги музею палко сперечали ся. Але більшість приватного зібрання прийняла музей.

На лихо ворогам приїхав на збори сам Тарновський. Хоч він і не був член зборів, та все-ж те, що він тут, робило вплив. До того-ж він зрік ся своєї першої думки містити музей конче

в старій кам'яниці, згодився на всякий добрий будинок і тим відняв у своїх ворогів одну з їх зачіпок.

Довго сперечалися за музей на офіційних зборах. Почав війну земський начальник Микола Котляревський — грубо, майже цинічно протестуючи проти музею, за ім Микола Максимовський (також земський начальник), перекинувши факти, силкувався побороти прихильників музею. Окрім того великими ворогами музею виявили себе Василь Вронський, Хведір Лизогуб та Микола Савицький (останні два на офіційних зборах мовчали, але ж палко повставали проти музею на приватних збірках). В обороні музею виступили: Ілля Шраг, Аполлон Гамалія, Петро Солонина, Хведір Уманець і ще дехто. Д. Ілля Шраг сказав дві дуже гарні, палкі промови, що зробили велике враження на гласних. Збори прийняли музей, дали 20 тисяч карбованців на будинок (новий) і гроші щорічні на удержання музею, на жаль, однак, визначивши консерваторови надзвичайно малу плату: 300 карбованців на рік без квартири.*)

Отже на цьому не сталося.

Вороги музею такі хотіли занапастити його. Зібравши до купи всі свої доводи, вони списали їх у „особомъ мнѣніи“ і подали його голові зборів, щоб воно пішло до адміністрації.

Вони писали, що земство не має юридичного права заводити історичні музеї, бо цього йому законом не дозволено. Члени зборів більш-менш автономної місцевої ради самі дбали про те, щоб обмежити свої права. По всіх краях, культурніших ніж наш, в підходящому випадку автономна така інституція дбала-б про те, щоб поширити свої права, а наші пани силкувались самі собі вкоротити руки, хоча не було на те ніякої потреби — закон того зовсім не вимагав.

Потім вони доводили, що земство не має морального права заводити музеї, бо се значить брати з убогого народу гроші на такі речі, яких йому не треба.**)

Стара, всім відома

*) Писарі в канцелярії чернігівської губ. управи одержують найменше 360—420 карб. на рік, вищі канцеляристи — 600, 750, 900, 1500, 1800 карбованців; члени управи по 2400, предсідатель — 4000 карб.

**) Вороги музею саме перед сим дуже дбали про те, щоб дати гроші на поміч „Губернській архівній комісії“ з поганеньким музеєм при їй. Гроші й дано. Коли прихильники музею Тарновського показували своїм антагоністам на сей факт, тоті тільки мовчали: сором було сказати, що вони дбали про комісію, бо її про-

казка! Завсїгди, як треба грошей на яке справді добре й народови користне діло, то сї добродїї гукають, що людности важко буде платити ті гроші; не згадують вони про се тільки тоді, коли визначають собі самим тисячами всякі плати та надгороди, всякі вхїття та вигоди.

Байдуже було сим добродїям про народ. Байдуже було їм і про закон, за який вони розпинались, хоч ніхто їх про те не прохав. Несвїдомі національної самоповаги, змоскалені хотїли вони показати себе більшими Москалями, ніж самі Москалі і протестували Українці проти українського музея в той час, як Великорус князь М. Долгоруков обставав за музей.

Ось двацять шість підписів на тому ганебному „особомъ мнїніи“: „А. Скаржинскій, Ф. Лизогубъ, С. А. Ширай, Н. Максимовскій, В. Вронскій, П. Глуздовскій, К. Гамалѣя, В. Климовъ, А. Исаевъ, Ив. Силаковъ, Гр. Забѣлло, Е. Стошъ, Д. Карпека, Н. Котляревскій, М. Домонтовичъ, П. Воцининъ, М. Шрамченко, А. И. Забѣлло, П. Булашевичъ, Н. Домонтовичъ, Е. Судїенко, Н. Волковъ, Н. Псіоль“. Опріч того з частинами того „мнїнія“ згодились: „кн. В. Голицынъ, А. Ковачъ, С. Трифоновскій“.

Більш як дві третини сих прїзвищ — українські, деякі належать старим українським фаміліям.*)

Та на сьому ще не стало. Сї добродїї, подаючи своє „мнїніє“, добре знали чого їм треба: щоб адміністрація скасувала постанову земських зборів.

Земський статут каже, що коли губернатор уважає постанову земських зборів за незаконну, то він протестує проти неї і віддає її до розгляду „губернскому по городскимъ и земскимъ дѣламъ присутствію“. Коли „присутствіє“ згодить ся з губернатором, то постанову скасуєть ся, хоча земські збори мають право жалїти ся на се і остання інституція, що може безапеляційно скасувати постанову, се сенат або комітет міністрів. Коли-ж „присутствіє“ не згожуєть ся з губернатором, то він всеж може, коли схоче, віддати діло на розгляд міністрови, а той комітетови міністрів.

тегував губернатор, а ворогували проти музея Тарновського, догадуючесь, що адміністрація буде проти його.

*) Стенографическій отчетъ засѣданій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія XXXIV оч. сесіи 1898 г., состоявшейся 19 января до 6 февраля 1899 г. Черн. 1899. Стор. 421, 872—895, 915—916, 1122—1127.

Зважаючи на 26 гласних, що підписали папер проти музею, губернатор протестував проти постанови зборів, хоча давніше, року 1897-го, не подавав такого протесту проти першої постанови зборів, які тоді прийняли музей і дали гроші, щоб його впорядкувати. „Губернское присутствіе“ не згодилось з губернатором, обстало за музей, а губернатор подав справу до розгляду міністрови, хоча, здасть ся, робив се з огляду на велике число протестантів, а сам проти музею не ворогував. Мало не рік се тягло ся і вже підчас сьогорічних XXXV-их губ земських зборів прийшла офіційна звістка, що міністер лишив постанову зборів про музей і її можна виконувати. Таким робом міністер ліберальніше зрозумів права земських зборів, ніж самі збори.

Поки так воно робило ся, стала ся вельми важна задля справи річ: 13 (25) червця р. 1899-го Василь Тарновський умер.

В своїй духовниці він про музей записав так: „Коллекцію мою малоросійських древностей, состоящую изъ оригинальныхъ портретовъ и копій, древнихъ картинъ, оружія, старопечатныхъ книгъ, архива, библиотеки книгъ, относящихся къ Малороссіи и прочихъ старинныхъ вещей, а также собраніе вещей, бумагъ, книгъ и всего, касающагося памяти поэта Шевченка, я завѣщаю въ собственность Черниговскому Губернскому земству безъ права отчужденія и перемѣненія изъ г. Чернигова, съ тѣмъ, чтобы музей назывался моимъ именемъ, а также, если не встрѣтятся со стороны правительства препятствій, съ утвержденіемъ наслѣдственнаго попечителя этого музея, каковое званіе должно переходить всегда къ старшему въ моемъ родѣ“.

Виконати заповіт Тарновського мали: князь М. Долгоруков, граф Г. Милорадович та предсѣдатель чернигівської губ. управи Хв. Уманець. Але перший умер, а другий здав ся цілком на д. Уманця. Д. Уманець прийняв від сина й дочки Тарновського музей і віддав його до схову „Кіевскому Обществу Древностей и Искусствъ“ до 1-го січня 1901 року. Як був у Києві XI-ий археологічний з'їзд, то колекції виставлено, щоб їх могла оглядати публіка. Хоч виставлено їх було не всі (не було ні Шевченкового відділу, ні книг, ні рукописів, ні галтування і т. и.), та всеж музей робив велике вражіння. Помітно було простих селян з Чернигівщини: будши в Києві, вони прийшли дивити ся на музей і оглядали його з великим інтересом, навіть з ентузіазмом. Дій-

шовши до портрету Тарновського і довідавши ся від одного інтелігента, що се творець музея, один з їх з запалом сказав:

— Дак се сьвятий чоловік!

Факт сей хай буде відповідю тим, хто казав, ніби народови нашому не треба такого музея.

Уже казано було, що друковані катальоги містили хіба половину того, що було в музеї. Тим, з уповажнення виконавця заповіту Тарновського д. Хведора Уманця і з дозволу чернігівської губ. управи, д. Б. Грінченко перевірів і упорядкував речі і списав реєстр усьому тому, чого не було в катальогах. В тій будівлі, де лишено музей, була тоді вогкість, через те д. Грінченко забрав до Чернигова таке, що могло від неї поцувати ся: книги, рукописи і Шевченків відділ. Все се бережить ся тепер в камяницї губ. управи.*)

Тим часом надходили земські збори і управі треба було подавати справу з музеєм їм до розгляду.

Одначе в самій управі стала ся відміна. Двоє з ворогів музея, що підписали згадане „особое мнѣніе“, дд. В. Вронський та П. Булашевич, стали ся (через вибори з початку 1899-го року) членами управи замісто двох прихильників музея. Обидва вони, як показала їх діяльність на земських зборах і в управі, люде зовсім мало культурні і ваги такої речі як музей зовсім несьвідомі їй нетямущі. Не дивно-ж, що й внесок, який зробила зборам управа про музей, був зовсім не такий, як торік. Замісто щоб пропонувати зборам виконати свою торічну постанову і вибудувати за визначені двацять тисячів карбованців камяницю на музей, управа запропонувала зовсім иньше. Є в губ. земства „Сирітський дім“ хлопячий, а в дворі того „дому“ кілька будинків, де живуть, учать ся і працюють хлопці-сироти. Ото-ж управа і вигадала взяти один із сих будинків (робітню, де хлопці столярували) та й умістити в йому музей, трохи відновивши і переробивши будинок. (Дивись згаданий уже „докладъ“ управи зборам).

Як пішла ся справа до розгляду зборам (останнім черговим, що відбули ся в грудні р. 1899-го), то деякі гласні цілком слушно зауважали, що містити там музей зовсім не можна і то через дві речі. Перша річ та, що будинок сей стоїть аж на краю Чернигова

*) Див.: Б. Грінченко. Опись музея В. В. Тарновського. (Земск. Сборникъ Черн. г. 1899, ноябрь, 23—55).

(на так званій Бобровиці), аж на міській межі — дуже далеко від осередку міста — щоб добити ся до музею, треба буде їздити, треба вживати на се багато часу. Через те музей, замісто щоб бути важною культурною інституцією і окрасою міста, опинить ся в якомусь застланні, у якихсь нетрах, де він не мочи-ме дати такої користі, яку давав би, будши серед городу. Друга річ та, що камяниця ся на музей дуже мала, і хоч вітрини в речах так-сяк, з бідою і можна буде там умістити, а вже портретів помістити ся там тільки половина. До того-ж музей мусить більшати, ширитись від нових приносів, — деж се нове містити-меть ся, коли й тому, що тепер є, нема всьому місця?

Дивували ся, як могла управа добрати таку негодащу на музей будівлю. Одначе ні се дивування, ні ті доводи не пособили. Земські губернські збори сього вибору вдали ся дуже скупі і до просвітних інституцій мало прихильні. Через те як управа подала їм таку річ, що переробити на музей стару будівлю буде коштувати тільки девять тисячів, а нову збудувати 20, а то й більше, то збори й зраділи і зараз постановили, щоб запровадити музей на край міста.

Другого дня прихильники музею виявили думку прохати в міста Чернигова камяницю на музей і запропонувати зборам подождати ще кілька день, поки „городская дума“ скаже щось про се. Збори згодились. „Дума“ справді дала великий, цілком на музей добрий будинок на найкращому в Чернигові місці: в осередку міста, на так званому „бульварі“, недалеко від собору. А що в сій камяниці вже в ласки думи містили ся дві інституції — міська бібліотека і губ. архівна комісія, то дума прохала заплатити їй за камяницю десять тисячів, щоб можна було за сї гроші дати помешканне двом згаданим інституціям.

На жаль д. В. Хижняков, що мав вносити сю постанову думи на земські збори, через віщось усе барив ся й барив ся аж до передостаннього дня зборів, аж поки пороз'їздили ся деякі гласні — прихильники музею. Хоч така камяниця і на такому місці, як давала „дума“, коштує не десять тисячів, а принаймні в-двоє, всеж земські збори відкинули щирю поміч Чернигова і більшістю одного голосу (голови зборів д. Муханова) zostавили музей там, куди спершу його примістили. Скупі гласні злякали ся того, що, опріч 10 тисячів городу, треба ще дати кілька тисячів на відновлення

кам'яниці; а вороги музею, не мігши його зовсім занепасти, дбали про те, щоб хоч із людських очей його звести кудись геть далі.

На щорічне удержання музею визначено 800 карбованців, а з їх 360 карб. консерваторови музею. Сю цифру подала сама управа (стара управа подавала 1000 карб.). Можна тільки дивувати ся управі і зборам, які думають, що за сю нікчемну плату вони знайдуть хоч трохи годящу на сю посаду людину.

Опріч того збори визначили 200 карб. на друк додаткового каталога. А що сей додатковий каталог треба ще скласти, то збори уповажнили управу на се кілька сотень рублів з тих грошей, що асигновано на удержання музею, бо музей має бути тільки з осени 1900 року, то мусять зберегти ся гроші.

Так скрутило чернігівське губернське земство справу з музеєм, не пошанувавши ні великої культурної вартости сієї інституції, ні благородної жертволюбности Василя Тарновського. Погано буде музеєви на краю міста, в тісній кам'яниці, з дешевим консерватором, під доглядом управи, в якій тільки председатель і прихильний до музею, один член байдужий, а два — вороги. Але всеж музей буде, а промине який час, може обставини перемінять ся на ліпші, — тоді й музеєви поліпшає.

Українській же громадї треба добре та добре пам'ятати, яку велику культурну вагу він має. Не можна собі думати так, що музей десь там є і хтось там їм порядкує, — то й добре! Ні, сей музей — не чернігівського земства власність, а всього українського народу. Через те він мусить бути під контролею усього громадянства. Кожен повинен пильнувати його, довідувати ся, в якому стані він стоїть, подавати до часописів звістки про його, дбати про те, щоб він більшав, ширшав і взагалі сприяти йому всякими способами. Тільки так чинячи збережемо ми наш скарб і передамо його потомкам цілий, ще й побільшений.

Немірич.

Хроніка і бібліографія.

І. Літературні вісти і уваги.

Із тов. ім. Котляревського у Львові. При українсько-руським драматичним товаристві ім. Котляревського у Львові завязалися дві секції: 1) Літературна і 2) артистична. Обі забралися відразу до роботи. Літературна секція приступас до видаваня двох серій драматичної бібліотеки, з котрих перша обіймати-метвори, що мають загально літературну вартість (розуміть ся, узгляднювати-мет ся тут перед усім твори пригожі для сцени), а друга подавати буде популярні драми для сільських вистав. Товариство ім. Котляревського бажас переняти від «Руської Бесіди» у Львові між иньшим і розпочату нею драматичну бібліотеку, в якій вийшла на перший випуск «Наталка Полтавка» і видавати дальші випуски. Жаль лише, що літературна секція зволікає так довго з приступленем до видаваня популярної серії. Нані мужики, як читаємо скрізь по часописях, рвуть ся до аматорських вистав і мусять обмежувати ся по більшій часті на Луциковій «Ведфлєсмській почі» або на драмі Л. Лопатинського «До Бразилії». І артистична секція забрала ся щиро до роботи. Ще перед заснованєм сеї секції виставило товариство ім. Котляревського торік у літі одноактову драму др. Ів. Франка: «Майстер Чирняк» (з рукопису), а сеї зими перекладену з німецького др-ом Олесницьким комедію «Лови». Успіх обох вистав був досить добрий. Невироблені сили аматорів у драмі «Майстер Чирняк» показали вже більшу вправу в комедії «Лови», до чого не в малій мірі причинила ся уміла рука режисера д. Клішевського, драматичного артиста скарбківської сцени. А вже третя вистава комедії д. Цеглинського «Аргонавти» показала, що і аматори і д. режисер не жалували труду, аби заспокоїти артистичні вимоги публіки.

І справді ролі були доволі добре обєажені, гра як на аматорів добра (з малими виїмками), але один можна би піднести закид і то під адресою артистичної секції товариства: Чи не пора би дбати про ліпші штуки, як «Лови»? Годі замилити публіці очи тим, що се аматорські вистави. Чи-ж тому ми масмо дивити ся на ляльки, порушані машинально автором після його впадоби і після вимогів ситуації? Що до останньої вистави мушу замітити, що не мило вразила мене одна річ. На представленю не бачив я ані одного священника. Чому? Тому, що автор змалював у своїй комедії темні типи наших питомців? Але-ж люди! Там є преці і яєний тип питомця, і старого пан-отця! Як би так кожний стан нашої інтелігенції хотів обурювати ся, що виводять типи з того стану в літературі, так до лиха й плодити-б ту літературу. Хто-ж читав би її! А ще тим меньше має причину обурювати ся духовенство як раз на сю штуку, бо виведені в ній типи починають переводити ся, переходити до історії.

А. Кр.

Галичина і російська преса. Останніми часами Галичиною і галицькими відносинами вельми цікавлять ся в Росії — се видно з тих численних заміток про Галичину, що з'являють ся в російських часописях. «Кієвлянин» в ч. 8 за сей рік надрукував статю «Галицкія дїла» з приводу нового групуваня політичних партій у Галичині. Роздрочений тон сієї статі, де-які прямо таки не літературні вихватки її вибавляють нас від нудного обовязку переказувати зміст її, а надто — полємізувати з київською часописею, що від давніх давен здобула собі не вельми почесну славу своїм крайнім повнізмом і нетолєрантністю до чужих

націй, а найпаче — української. Теж саме мусимо сказати і про статі другого стовпа російського «мракобѣсія» — «Московских Вѣдомостей», що в ч. 27 цього року надрукували допис із Відня якогось Лашина. Допис густо уквітчано такими виразами, як «сепаратисти по подлости», «сепаратисти по глупости» і т. п., що виявляють добрий смак і гарне літературне виховане співробітника «Московских Вѣдомостей». «Сорок літ — між иншим каже сей добродій — Галичане завдають собі питане: хто ми? та й досі не можуть знайти відповіді». А все тому, додамо від себе, що не запитали д. Лашина!... Інші по змісту і по духу статі друкувала часопись «Сѣверный Курьеръ». В ч. 82 цієї часописі знаходимо замітку з приводу статі в віденському «Slavisches Echo» про польсько-українські відносини в Галичині. Зауваживши, що відносини польських урядових сфер до Русинів не відповідають вимогам простої справедливості і бувають виплодом вузько-еґотичної національної політики, «Сѣверный Курьеръ» каже, що польська шляхта повинна нарешті схоменити ся і відкашнути ся від того еґотизма, який вона виявляла до Русинів і навіть до низших верств польської нації, хоч сподівати ся цього ледви чи можна. В ч. 85 надруковано замітку про відносини в Галичині між діцями, духовенством та селянами, і в замітці виявлено досить виразно аномалію сих відносин. Нарешті «Сѣверный Курьеръ» прихильно обговорює нові часописі, присвячені інтересам шкільної молодіжк, «Promień» і «Молода Україна», вихваляючи найбільш те, що в обох виданнях нема й сліду якого будь національного шовінізму. В ч. 92 знаходимо чималу допис із Львова, підписану — вич, «Сущность польско-русинской распри». Автор дописі досить зручно виясняє суть боротьби суспільно-економічними відносинами галицької людности. В ч. 107 надруковано статтю про сучасне становище Буковини і відносини там ріжких народів. У місячнику «Жизнь» в першій книжці за сей рік (виділ «Иностранное Обзоръне») роздвляють ся питане про поділ Австрії між сусідніми державами. Австрій ніби то дійшла вже до такого ступня політичного неладу, що поділ її між сусідніми державами здасть ся російському місячникови конечним і неминучим: «Галичина, певна річ, має відійти до Росії... Чи не рано, панове, задумали ділити здобич?!...» С. Є.

В справі XI-го археологічного з'їзду надрукував в ч. 10 чеського місячника «Osvěta» статтю др. К. Кадлец. Похваливши наукову роботу з'їзду, автор звертає ся до відомого інцидента з українською мовою на з'їзді і каже, що «більшість (?) учених висловила ся проти допущення української мови на з'їзд» і се внесло в роботу з'їзду «якусь дисгармонію». Очевидно шановний автор зле освідомлений, що то була за більшість учених і як вона поводити ся у тій справі.

„Утяв до гапликів“! В VIII кн. парижської часописи «Revue politique et parlementaire» за р. 1899 знаходимо статтю якогось Philharmoniosa — «Les destinées de la Russie au point de vue nationaliste» («Долы Росії з погляду націоналіста»). Сей націоналіст пропонує всі провінції російські, де сидять Польки, подарувати Австрії, а натомість відібрати у Австрії східню Галичину, що залюднена «Росіянами». «Русинів» нема на світі, а сьє самі лише «Росіяне», і все те, що російські та чеські учені писали про Русинів, — як доводить д. Philharmonios, — брехні і нісенітницї. Дуже вболіваємо за французьких читачів, що мусять черпати свої відомости про нас із власних вигадок якогось націоналіста *par excellence!*

„Русские“ чи „Русини“? В числах 4318 і 4320 часописі «Кіевское Слово» д. Муромцев помістив статтю «Очерки славянской жизни», де переказує свої вражіння від зустрічі з Галичанами у Відні, — головним чином оповідає про «Русское академическое общество — Буковина». Автор у Галичан помітив велику прихильність до Росії, котра виявлялась між иншим тим, що члени згаданого «Общества» «постоянно висказывали неудовольствие, что и русскія газеты, беря примѣръ съ иностранныхъ, называютъ ихъ неправильно «Русинами» (ч. 4318). Очевидно, ні члени «Русского академического общества — Буковина», ані д. Муромцев того не знають, що назва Русин уживала ся ще в перші часи істновання історичної Русії і що сю назву раз-у-раз зустрічаємо в таких памятках старовини, до яких не торкала ся «интрига иностранцев», як от «Начальная Лѣтопись» або «Русская Правда», — наприклад, в «Лѣтописі» читаємо: «Въ лѣто 6559. Постави Ярославъ Ларіона Митрополитомъ Русина въ святѣй Софѣи, собравъ епископы». Такі самі зразки можна б навести і з других

старовинних джерел, хоч деякі наївні люди, не тямлячи сього, думають, що назву Русин вигадано для того, щоб відрізнити від „руської“.

Росіяне про галицькі справи. Петербурзька часопись „Сѣверный Курьеръ“ у числі 62 за сей рік надрукувала статю „Славянская жизнь въ 1899 году“, де обговорює між иньшим і галицькі справи. Згадавши прихильно про діяльність економічних і просвітних товариств галицьких, про відоме віче студентів у Львові та витворення нової політичної партії, часопись завважає, що „Галицькі рускіє (?), не играя роли въ вѣнскомъ парламентѣ, работали, и не безъ успѣха, въ области матеріальной, національно-политической и духовной внутренней жизни“. Завважаємо шановній часописі її невдатну термінологію („руськіє“), що у неусвідомлених добре читачів може викликати небажані непорозуміння. В числі 66 „Сѣверного Курьера“ в замітці „Славянская жизнь“ переказано статю д. Косевича „Людови университет“, надруковану в першій книжці за сей рік нашого „Вістника“. „Такимъ образомъ, — завважає часопись, — возникнетъ первый крестьянскій университетъ въ славянствѣ“. В числі 44 „Сѣвернаго Курьера“ в статі „Борьба съ реакціей и клерикализмомъ въ Галиціи“ сконстатовано, що Русини („малороссы“) ступінь за ступнем завойовують собі права національні та просвітні, але ширші верстви народа ще не беруть такої діяльної участі в сій боротьбі, як у иньших славянських краях.

Відчити про Котляревського. 22 листопада 1899 р. в Харкові пані Єфименкова мала публичний відчит про Котляревського, де розповідала про попередників Котляревського, умови розвитку його діяльності і заслуги його для українського письменства (»Дибровская Молва«, ч. 48, 1891 г.). 22 січня сього року той самий відчит про Котляревського був і в Полтаві.

Пам'ятник В. Н. Каразикови. На збудовання пам'ятника відомому діячеві Харківському В. Н. Каразикови зібрано вже більш 1.500 карбованців. Пам'ятник має бути поставлений у Харкові.

Дм. Вас. Григорович. Подавши в третій книжці Л.-Н. Віст. коротку посмертну згадку про сего письменника, ми подаємо тут докладнішу його характеристику. Він належав до того покоління в Росії, котре по анібаловськи заприягло ся усі сили свої присвятити на боротьбу з крі-

пацтвом, що роз'їдало до краю усе життя народне в Росії. Григорович додержав сієї присяги і був одним із перших борців за права занедбаного люду. Цікавий факт: коли кайдани кріпацтва упали і вільний люд почав нове життя — разом з тим і блискуча до того літературна діяльність Григоровича майже зупиняється; від 1861 р. Григорович пише не багато, та й те, що він пише тепер, має далеко меншу літературну вартість, ніж його попередні твори, написані до знесення кріпацтва. Очевидно — він справив уже своє призначення — розворушувати громадську думку на боротьбу з кріпацтвом; і коли перестало істнувати кріпацтво, то разом пропали і мотиви його літературної діяльності.

Д. В. Григорович побачив світ р. 1822, 19-го марця. Батько його — гусарин-поміщик, та мати — Французка з роду — дали своєму синові добре на той час виховане, спершу дома, а потім в інженерній школі та Академії Художеств; читав кращих творів свого часу, приєднував з такими людьми, як Бєлінський, Боткин, Тургенєв, Некрасов і ин., ввели його в круг поступових ідей — і небагом серед борців за сї ідеї він займає почесне місце. Найперші літературні проби Григоровича мало мають ваги і майже зовсім не звертають уваги на молодого письменника. Аж ось р. 1846 надруковано його повість »Деревня«, котра мов грім ударила над російською освіченою громадою, привселюдно виявивши ті численні болячки, що буйно зростали на ґрунті кріпацького ладу. Сучасники кажуть, що сїя повість мала для Росії таке саме значіння, як знаменитий твір Бічер-Стоу для американської публіки. В »Деревнѣ« Григорович оповідає про нещасну долю дівчини — підлітка Килини, згадуючи разом взагалі про гіркі умови життя бідоланних дітей по селах; про сїлуваний шлюб сієї дівчини з нелюбом, про ті муки, що перетерпіла сїя страдниця від свого чоловіка-пияниці. Сією повістю Григорович звернув на себе загальну увагу і критики і читачів, що сразу зачислили його в коло видатніших письменників російських. На другий рік з'явила сїя нова повість Григоровича »Антонъ-Горемыка« („Бідолашний Антін“), котра зробила ще більше вражіння і поставила автора її на чолі тогочасної літератури російської. Нова повість молодого письменника ще ширше захоплює життя селян і дає реальну, неприкрашену

картину сумного кріпацького життя, виконану мистецькою рукою, з великим артизмом, що виявив у авторів художника не аби-якого. Потім довгою низкою протягли ся повісті й оповідання Григоровича (переважно з народного життя), з яких найменуємо отсі, як найкращі: „Проходжій“, „Мать і дочь“, „Бобыль“ („Бурлака“), „Рыбаки“, „Переселенцы“. Кожне з сих оповідань свідчить про великий літературний талант автора, про його гуманну, симпатичну вдачу: кожне закрашено теплим, лагідним гумором та прихильністю до зневаженого люду.

Не можна того сказати про твори Григоровича з життя поміщиків та бюрократів: хоча й тут є цікаві ситуації, блискучі спостереження, але, загалом беручи, єї повісті стоять незмірно низше від його народніх повістей та оповідань: вони довгі, тягучі, нудні подекуди; не гарно теж вражає читача сплутаний гумор, що часто заміняє у Григоровича справжнє острє слово. Останніми часами Григорович писав зовсім мало і мало не весь час свій та невтомну працьовитість і енергію віддавав „Обществу поощрения художеств“, якого секретарем був до самої смерті: на цьому полі він теж чимало прислужив ся російській штуці.

Поетъ сермяжныхъ героев“ — так глузували з Григоровича вороги того аболіціоністичного руху, якого репрезентантом і одним із найкращих борців був Григорович. Історія вирекла вже свій присуд: сей докір, се глузуванє в очах наших перетворило ся на найвищу хвалу письменникови. „Герої в сіряках“ поклали міцну підвалину під його „нерукотворний“ пам'ятник, стали ся його славою. Вороги славної літературної діяльності Григоровича всі вже загинули в безодні забути, а писаня Григоровича все ще знаходять собі читачів і доки жити-ме в спогадах нащадків славна хвилина знесєня кріпацтва, що важким гнетом лежало на мільонах і мільонах сіромн, доти не забудуть і вихваляти-муть і співця сих „героїв у сіряках“ — Григоровича. С. Є.

Гоголь і великоруські читачі з простого народа. Часто російські публіцисти об'єднательного напрямку висловлюють ся, що поміж Великорусом і Українцем нема ніякої різниці і звичайно покликають ся на Гоголя, котрий так сполучив у собі прикмети обох національностей, що, мовляв, однаково зрозумілий і однаково дорогий для людини і тієї і другої національності. Певна річ, гово-

рило ся се й говорить ся без жадних доказів і часто самим навіть голім імям Гоголя єї публіцисти сокрушають українство, як зробило се недавно „Новое Время“ (дивись „Хроніку“ за листопад). Отже вельми цікаво було дізнати ся, як дивить ся на Гоголя великоруський читач з простого народу. Ми дуже раді, що знайшли нарешті факт, який се виразно показує. В „Съверномъ Курьерѣ“ (ч. 100) пані Щепкина-Куперник надрукувала фейлстон „Къ свѣту“, де переказує свої спостереження над читачами, що брали книжки з читальні на одним із передмість Москви. В фейлстоні знаходимо між иньшим де-що і про вражінє творів Гоголя на простого Великоруса. „Гоголя любять справнительно больше (ніж Пушкіна та Лермонтова), но какъ то странно чудно). Вотъ сужденія одного изъ читавшихъ его, который совѣтовалъ своему сосѣду почитать Гоголя. „Вы возьмите. Онъ писатель, хоша и не заграничный, но на заграничное похоже!“

„Заграничное, по его понятію, было — не свое, не русское; оказывается, ему казались чуждыми и описанія украинской природы и имена, и тотъ фантастическій міръ, который рисуетъ гениальный сказочникъ. „Ревизора“ же хвалили все, кто читалъ...“ („Съверный Курьеръ“, ч. 100, „Къ свѣту“ Щепкиной-Куперникъ).

На сей вельми цінний для нас факт звертаємо увагу всіх тих, що не бачать жадної різниці поміж Великорусом і Українцем. Виходить, що для простого Великоруса навіть по російськи написанє оповіданнє про український побут та природу здаєть ся чужим, як чужим здаєть ся і Українцеви оповіданнє з великоруського побуту. Та й не диво: різниця поміж Українцем і Великорусом, щоб там не говорили усякі літературні башібузуки, о стільки велика, що вони завжди почувати-муть чужим для себе житє другого. Слова простого великоруського читача з народа цінні для нас тим, що у нівєць перевертають аргументацію наших „об'єднителів“. С. Є.

Лев Толстой про декадентизм. Французький критик Андре Боніє оповістив недавно свою розмову із стареньким автором „Воскресєнія“. „Сучасна французька штука — каже Толстой — заражена зовсім декадентизмом. Поети, що ніби то черпають своє вітхненє із творів Боделєра, хоча в дійсности їх ніхто не в силі зрозуміти, чудернацькі малярі із школи

імпресіоністів і всяких інших найновіших напрямків, що наслідують Шювіса де Шаван поряд із його незною, замисленою наївністю, нездублені композитори, що весь час свого життя гонять за тією Вагнера — се все декаденти. Що торкасться ваших найновіших письменників — то вони може й дуже глибокі, але я признаюся, зовсім їх не розумію. Вони незрозумілі подобно, як Ібсен. Не знаю, про що властиво ходить Ібсену. Коли розумієте його «Діку качку», витолкуйте мені ласкаво її провідну гадку. Ібсен Норвежець і через се, думаю, не в силі заподіяти великої шкоди своїми творами. Інакше Французи, що відзначають ся ясністю, простотою стилу і мають таких прозаїків, як Мопассан і поетів, як Віктор Гюго або Сюллі Прюдом. У Франції має не менш 25.000 людей, що займають ся штукою. Стільки-ж набереть ся й у інших краях Європи. Все те паразити, що живуть коштом люду, який рішучо, зовсім їх не потребує. Менше було б нещастя, коли б поети прим. самі займали ся складанем до друку і друкованем своїх дурниць, а не примушували «білих негрів» до цювання собі очей над відцифрованем мазанини і затроювання легких оловяним пилом. Здвигнене єгипетських пірамід — думаю — не було хіба так важкою і безуспішною роботою, як ся, про яку говорю. І шок є панки дають за се люду? Рішучо нічого!»

М. М

Словинці про українсько-руську літературу. Ми вже згадували, що словинська ілюстрована часопись «Dom in Svet» почала була подавати «Črtice iz ma-loruske književnosti». Тепер дістали ми 23 і 24 число її за 1899 р., де д. Подравскі кінчить теперішній свій нарис історії нашої літератури. Він розповідає про 60-ті роки (Вечерниці, Мета, Русалка, Правда) і далі про новітні та про «Зорю», Просвіту, Общество Качковського, Товариство Шевченка. Із письменників згадує лише про Кониського і Федьковича; про інших обіцяє поговорити при іншій нагоді.

Наша народна словесність між Німцями. В 4 ч. (за 1899 р.) часописи «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», що виходить у Берліні, надрукував звітний буковинський етнограф Ф. Р. Кайндль 12 прозових оповідань, записаних із усїх буковинських Гудулів ще перед 50 роками пок. о. Олександром Поповичем

(батьком інспектора Омеляна). Оповідання знані у нас вправді з різних інших збірників, але важні власне з огляду на час записання. Їх наголовки такі: 1) *Kein Wort Wahrheit* (Неблиця). 2) *Der Dumme kann das Glück nicht nützen*. 3) *Wie ward ein Zigeuner schnell reich?* 4) *Schwer ist es, sich selbst zu kennen*. 5) *Eine gute Lehre*. 6) *Wahrheit findet keine Ohren*. 7) *Der Kater* (граф Попеловський). 8) *Das Elend*. 9) *Aus der Schöpfungsgeschichte*. 10) *Die drei Brüder*. 11) *Der Esel und sein Herr*. 12) *Mein Freund! dreh hin, dreh her* (смерть кумом).

В 4 ч. (за 1900 р.) часописи «*Aus fremden Zungen*» подібуємо в рубриці «*Lose Blätter*» кілька перекладів славянських пісень, а між ними також під заголовком «*Kleinrussisch*» переклад пісні «Там на горі крута вежа», зладжений якимсь J. Grosse. Який переклад лихий, переконасть ся кождий хоч би із першої строфи:

Bei dem Brunnen auf der Auen,
Draus die klare Quelle bricht,
Mädchen steht mit dunklen Brauen,
Leuchtend wie der Sterne Licht.

Та не досить, що переклад лихий, але до пісні ввунено ще строфи з якоїсь иншої пісні! Чи бачив коли д. Гроссе перекладувану пісню в оригіналі?

Право новеліста. Шлеського письменника Германа Штера обжалувано перед судом за те, що в одній своїй новелі змалював живого чоловіка, так що його могли всі пізнати в ній. За зневагу чести засуджено Штера на грошеву кару і заряджено конфіскації збірки його оповідань.

Заробок Шекспіра був, як показує ся, досить великий. Новий його біограф Sidney Lee виказав, що Шекспір діставав за кожду нову штуку, написану для театру, 6—11 фунтів штерл., а 4 за перерібки. З того жерела заробив він у 1599 р. 20 ф. шт., а як актор діставав платню 110 ф. шт. Рівночасно був також співвласником театру Глоб і се приносило йому 200—400 ф. шт. Взагалі Lee обіцяє його доходи в найкорисніших для нього роках 1599—1611 до 600 ф. шт., що дорівняє 5.000 ф. шт. теперішніх, се-б то звиш 100.000 корон.

Продажа книжок у північній Америці. В жаднім краю не розходять ся мабуть в такім великім числі книжки, головню белетристика, як у північній Америці і в жаднім краю не приносять вони такої матеріальної користі. Нераз одна-

«одніська повість зробіть автора в короткій часті достатнім чоловіком. Так на пр. повість Л. Уоллеса »Бен Гур«, в якій автор обробив тему з часів Христа, розійшла ся від хвилі своєї появи, се-б то від 1881 р. в 600.000 примірників. Немешною популярністю тішить ся повість польського письменника Сенкевича » Quo vadis«, що розійшла ся в англійським перекладі в пів мільона примірників. Між Росією і Америкою нема захорони авторської власности, тому то Сенкевич не має ніякої користи із розпродажі такого великого числа примірників своєї повісти, але за те дуже добрий інтерес зробив накладчик, а не менше добрий перекладчик, що дістав 25.000 доларів. Розуміть ся, такого гонорара можуть позавидувати йому перекладчики всіх країв! Недавно стали ся дуже популярними повісти Е. Н. Весткота »Давид Гарум«, що розійшла ся в 360.000 пр. і В. Черчилля »Річард Карвель« в 250.000 при-

мірників. Історія з повістю »Давид Гарум« по трохи трагічна. Автор не міг найти довго накладу на свою книжку, а коли нарешті її найшов, умер зараз в пів року, заки ще повість вийшла в світ, не знаючи, що його імя рознесесть ся по цілій північній Америці. Всі однак лише що вичислені повісти перестигла числом розпроданих примірників повість сьвященника Ш. М. Шельдена »In His Steps«, що появилася в 1896 р., а досі розійшла ся в 3 мільонах примірників. Ся повість основана на релігійній темі. Питанє, які теми подобають ся найліпше північно-американській публиці, цікавить дуже всіх накладчиків. Загально можна сказати, що найбільше подобають ся там повісти релігійного та історичного змісту, часто однак на розголоє повісти впливає цілком випадкова подія, так що годі було би означити точно, як має бути написана повість, аби могла стати ся популярною в північній Америці.

II. Нові книжки.

Карпенків „Сава Чалий“. В ч. 26. одеського театрального дневника »Театр« с. р. поміщена стаття д. Сергія Бердяєва п. з. „Дейная малорусская драма“ (письмо изъ Кіева). Подасмо її в скороченім перекладі: „Уставлена у нас 21 сіння в театрі „Бергонье“ в користь автора 5-актова трагедія І. К. Карпенка-Карого „Сава Чалий“ збивас ясно і наглядно погляд, який витворили собі деякі „українофоби“, буцім би то наше не таке то молоде і безперечно звучне, гарне українське „нарічє“ не було придатне для оброблюваня трохи ідеальніших літературних або сценічних творів. Адже-ж сю мову вже тепер в практиці введено в деяких університетах і гімназіях Галичини і Буковини і там у Австрії існує на сій мові література для інтелігенції і народа з цілим рядом знаних зі своїх заслуг белетристів і поетів, видають ся десяткп журналів і часописей. У нас незабутній трудовник слова П. Куліш лишив по собі багату спадщину в формі клясичних перекладів релігійних книг і творів геніяльних європейських письменників (Шекспіра). Але скільки не вказуйте на сї наглядні докази тупій, сьвідомо-реакційній упертості, вона з льюбікою папуг буде відповідати далі: що,

мовляв, два рази два не чотири, а — стеаринова сьвічка! Добрий знавець театральної техніки і визначний сучасний драматург — а враз і здібний як рідко актор І. К. Карпенко-Карий потвердив ще раз, що і простим „хохлацьким жаргоном“ можна написати штуку, що займала би широко видатнійшій історичній період, змальовуючи сильні характери і памятні картини, не вводячи в заклопотанє і не розчаровуючи видців блідими красками або убогим змістом. Трагедія написана незвичайно живою, українською народньою мовою, простою, приступною так само для мужика; як і для інтелігента. Ніяк не можу згодити ся з поглядом, який зачув у театрі, немов би подібних тем не треба цілком доторкати ся, бо вони пробуджують знов національну сварку, що вснула на віки, і можуть дразнити два братні славянські племена — Поляків і Українців. Се глибока помилка. „Сава Чалий“ цілком не політична драма, а радше, коли можна так сказати — твір економічного характеру, що оброблює старі гріхи панства супроти хлопів, треба признати авторови — цілком безпристрасно. Польська демократія, в ліпшим значіню того слова, що давно вже народила ся і росте і розви-

ваєть ся з кождим роком, сама признала в минулім усю огидливість у відносинах шляхти до „бидла“ і вона певно не в силі сердити ся на д. Карпенка-Карого за правдиво змальованого в „Саві Чалім“ героя і юрбу... Підхоплено тут не в міру цікаву і поучаючу історичну хвилю. Мораль твору лежить у тій безперечній правді, що дійсні приятелі народа не повинні ніяким чином входити в сумнівні компроміси з його явними і тайними ворогами. Чесна і чиста ціль не оправдує подібного способу, тим більше, що наслідки звичайно виходять оплакані. Даремно ліберальний ідеаліст того часу, чесний і симпатичний польський шляхтич Шмігельський марив, — подібно як маркіз Поза сидкував ся переконати короля Филипа про доконечність поступово-демократичних реформ, — немов то коронний гетьман Потоцький, що поводить ся далеко людяніше з кінями або псами, як із хохляцьким мужицтвом, готов відозвати ся на його гуманні поклики і розумні ради. Ліпше їх зрозумів і спочував їм лицарський, нехитрий гайдамака Сава Чалий.

Самолюбне, ненажирливе і несумлінне панство, зо страху на власну шкіру переманило на свій бік обдесними обцянками ніби то в користь вітчизни і земляків, любленого проводиря сих останніх, Саву Чалого, який може рішив ся на такий ризикований крок також під впливом особистого чуття, що спалахнуло ярким полум'ям у ширім серці борця за менших братів до полоненої його товаришами красуні-Польки, доброї і чесної Зосі Курчинської, яка відплачувала ся йому ніжною взаємністю. Та всі ті, здібні лише до зради магнати, ксьондзи і шляхта, розуміють ся, не залишили обдурити довіре популярного демократа-Українця, продовжаючи далі свої давні, погані і гидкі вчинки... Вони могли віддавати ся їм багато легше, захопивши такого могутнього союзника в особі недавнього безпощадного противника, яким був проводир гайдамацьких розбійницьких ватаг, що задля ліпшої будуччини своєї родини взяв ся нищити вчорашніх приятелів і братів. А ті натурально озлоблені нестерпним, тяжким і ганебним віковим гнетом сліпії, на-лів дикі фанатики, зі справжньою пенхольгією черні, збуитованої проти ненависного утиску, мусіли признати „політику“ Сави Чалого з чисто економічного погляду лише звичайною гидкою і підлою зрадою. Типовому пред-

ставителеви грубої народної сили Гнатови Голому, Савиному побратимови, що колись обміняв ся з ним хрестами, була природно цілком чужою ідея примирення з тими, що з звірячою заїдістю розривали Україну і її лицарських синів, як наприклад ненависний кат-інквізитор Жезніцький, права рука Потоцького, або сам лукавий дипломат, коронний гетьман, що не цинив ані за гріш „смердяче бидло“ і зневажав безмірно дорогу Українцям віру батьків — православє.

І Сава Чалий і його приятель-інспіратор, речник справжнього демократизму між Поляками, Шмігельський, оба упали жертвою власних наївних химер, будім то народолюбні погляди можна прищевити жорстоким тиранам. Та про те в трагедії І. К. Карпенка-Карого нема і тіни „людякоїдства“; се твір із широким і енергічним, загально людським розмахом. Деяке розволіканє масових сцен в 1 і 4 акті поясняєть ся потребою схарактеризувати в них дану історичну хвилю.

Черкаські популярні видання. »Розумний і дурень«, комедія в 5 діях Карпенка-Карого. Друкарня Колодочки, у Черкасах, 1898 р. »Сто тисяч«, комедія в 4 діях, того-ж, друковано там же, 1898. № 8. »Приятелі«. Повість Івана Левицького, 1899. № 9. »Івань Золотаренко«. Повість Е. Гребиньки, 1899. № 10. »Береженого Бог береже«, 1899. № 11. »Ризачка або дизентерія«. Наші саві лікарь Авраменко, 1899. № 12. П. Мырона. »Абу Каземови кашки« (Арабська казка), 1899. Російські урядові відносини до українського слова зробили майже цілком неможливим постійне та регулярне видання українських книжок у Росії. Як відомо читачам »Літературно-Наук. Вістника«, у нас тільки в рядигоди з'являєть ся більш-менш цінна книжка чи для народа, чи для інтелігенції, і треба додати — з'являєть ся зовсім випадково. Тай не диво! Про заснованнє якої небудь видавничої спілки на акциях, котра-б мала на меті регулярно вести виданнє дешевих і користних книжок для народного читання, — нічого й говорити. Д. Липа, висловлюючи в своїй рецензії на книжку п. Загірної »Страшний ворог« (Л.-Н. В., лютий, 1900) бажаннє подібної спілки, мабуть не взяв на увагу, що се тепер для нас хіба — *primum desiderium*. Відомо теж, через які штаретва проходить рукопис, поки його можна буде віддати в друкарню. От тим то ми дуже вдячні тим Українцям, що на-

ходять можливість видавати популярні книжки по дешевій ціні. Крім відомого видавництва д. Грінченка, маємо на Україні ще подібне видавництво, котре тільки з 1898 р. почало свою діяльність. Перед нами лежить ряд книжечок, друкованих у Черкасах, понумерованих по порядку, заголовки котрих ми поставили у горі. От про них то ми й хочемо сказати кілька слів. Чи відповідають ці книжки вимогам народного читання? Справедливо хтось сказав, що одним із великих завдань нашого віку єсть популяризація науки. Значить, для народу потрібні перш за все популярно-наукові книжки з загальними і практичними відомостями; безперечно потрібна для нього й беллетристика і драматичні твори (згадаймо, як багато за останні часи було газетних звісток про народні театри). Таким чином вибір книжок видавництва ми вважасмо пасивним і відповідним. Песи Карпенка-Карого: «Розумний і дурень» і «Сто тисяч» по змісту чисто побутові, з селянського життя. Гарна комедія «Розумний і дурень» дає картину боротьби двох братів — старшого, поганого лицеміра, що ошукав батька, і меншого, чесного, правдивого, що рветь ся до освіти. В комедії «Сто тисяч» виведено типичного сільського скупого багатиря, що поласившись на легку наживу, тратить і свої гроші. Ці твори д. Карпенка-Карого занадто відомі і популярні, щоб треба було про їх ширше говорити. Скажемо тільки, що автор виявляє велике знання народного життя, відносин між селянами: се, а також та мораль, котра сама собою випливає з цих пєс, робить їх дуже придатними для народного читання. Нічого й говорити про велику літературну вартість їх. Повість Ів. Левицького «Приятелі» теж загально звісна. Тут ми зустрічаємось з одним із тих сільських «дійчів», котрі нищать добробут і моральність нашого народу. Се Жид Шмуль, що див власного генешфу zorganizував злодійську шайку, переважно з селян, і після того, як усіх злодіїв переловлено і арештовано, зістав ся собі на селі панувати (див. Л.-Н. В. 1900 р., рец. Л. Ч.); крадих книжок для читання народу трудно й бажати. Історичну повість Евгена Гребінки «Іван Золотаренко» перекладено з російського. Ширенне історичних відомостей користне з огляду на національне самопізнання. Зміст повісті в коротких словах ось який: помста органістого, пана Хоми, Поляка — Іванови Зо-

лотаренкови, полковникови ніжинському, за тяжку зневагу. Золотаренко колись вибив Хому канчуками за його залицяння до своєї сестри. Хомо застрілив Золотаренка в Смоленську, а потім зашав перекву, де лежало тіло полковника. Книжку д. Авраменка «Різачка або дизентерія» можна вважати найвідповіднішою із усіх цих книжок меті такого видання: коротко й дуже детально списані тут симптоми сеї страшної хвороби. Автор, не вдаючись у наукові доводи, подає практичні ради — як лічити дизентерію з самого початку. Гарна мова з народньою термінологією і легка, приступна форма роблять сю брошурку ціною й позитивною для нашого селянина. «Береженого Бог береже» — друга популярно-наукова книжечка в сій серії. Старий панський пастух оповідає тут подорожнім селянам на пароході про скотську чуму, про те, як запобігати сій страшній епізоотії; нарешті він дає раду заводити по селах каси, які допомагали б підчас скотської чуми селянам, у котрих погинула худоба. «Абу-Каземові капці». Видаєм мабуть водило тільки бажання познайомити ширшу публіку з одним (яким можна) із творів славного письменника — Галичанина, бо для українського селянина така книжка, — ми маємо на думці мову, а також і самий спосіб оповідання — здасть ся, непридатна. Ще кілька слів про зверхній вигляд книжечок. Видають ся вони гарно, без помпоз (велике лихо в сучасній українській книжці), на досить товстім папері, ціна дешева: 30 сторін друку — 3 коп., 60 — 5 коп., менш трицяті — 2 коп. Було б бажано побачити в сім видавництві як найбільш популярно-наукових книжок, тай ще книжечок для читання дітям. **М. К.**

Повісті І. С. Левицького. В ч. 49 петербургської часописі «Кгај» за 1899 рік надруковано прихильну рецензію на І-ий том «Повістей і оповідань» І. С. Левицького.

Україніца в російських виданях. «Кіевская Старина» надрукувала по українськи в 3 перших випусках за сей рік отсе: 1. Любка или Сватанье въ с. Рихлахъ, оперетта въ 4-хъ дѣйствіяхъ, ст. 76—124. — 2. Картинки сучасного селянського побуту, Б. Познанского, ст. 207—247. — 3. Смерть Макарыхи (оповіданс Л. Яновской, ст. 337—372. В додатку друкує редакция крім того Котляревського «Енеїду» по найдавнішому рукопису і першим виданям. Из ста-

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

той друкованих по російськи належить зазначити В. Науменка: Ръшеньли проф. Т. Д. Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской рѣчи? і В. Антоновича: Къ вопросу о галицко-русской литературѣ, що були викликані звісним інцидентом на археологічнім з'їзді в Києві і газетною полемікою, особливо-ж статями проф. Флоринського. — В «Извѣстіяхъ отд. рус. языка и словесности» петербургської Академії Наук (кн. 4, т. IV) за 1899 р. надруковано дальшу часть праці В. Н. Перетца про наші вірші п. з. «Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.»

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Томи XXXV і XXXVI, містять реферати призначені на київський археологічний з'їзд. Друга половина: язык і історія літератури. Ціна 6 корон. Зміст: I. 1. Переднє слово (по німецьки), ст. 5—6. — 2. Резюме всіх зголошених рефератів із лінгвістики й історії літератури (по німецьки), ст. 7—23. — 3. Переднє слово (по руськи), ст. 24—25. — II. Реферати подані в скороченому: 1. Нові звуки в словянських мовах, Олександра Барвінського, ст. 3—5. — 2. Причинки до історії угро-русської мови і літератури, д-ра Олександра Колесен, ст. 6. — 3. Причинки до пізнання розвитку народньої мови в письменстві у Галицьких Русинів, Іллі Кокорудза, ст. 7—8. — 4. Про наголос в українсько-русській мові, д-ра Володимира Охримовича, ст. 9. — 5. Історичне тло Слова о полку Ігоревім, д-ра Володимира Кошовського, ст. 10—12. — 6. Карпатурське письменство XVII—XVIII вв., д-ра Івана Франка, ст. 13—14. — III. Реферати подані в цілости: 1. Про говор долівський, написав Іван Верхратський, ст. 1—128. — 2. Русини Пряшівської епархії і їх говори, написав Володимир Гнатюк, ст. 1—70. — 3. Слово о Лазаревѣ воскресеніи, староруська поема на апокріфічні теми, розвідка д-ра Івана Франка, ст. 1—57. — 4. Новий причинки до студій над Іваном Вишенським, його-ж, ст. 1—4. — 5. Псевдо-Матвієве євангеліє про вродженє й дїтство Марії та його слїди в українсько-русській літературі, його-ж, ст. 1—32. — 6. Хто був автором 'Αντίφθουσις-а?, написав д-р Кирило Студинський, ст. 1—20. — 7. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р., написав М. Павлик, ст. 1—44.

Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка. Ч. I. Львів, 1900. З друкарні

Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 116, вел. 8°. Зміст: 1. Погляд на розвій Товариства, М. Грушевського. 2. Sprawozdania Товариства за р. 1899. — Під такою назвою розпочало наше Товариство нову серію публікацій, що будуть появляти ся раз на чвертьрік і подавати-муть докладний огляд діяльності відділу, секцій і наукових комісій. У сїм випуску надруковані крім спеціальних справоздань біографії дійсних членів Товариства враз із виказом їх праць.

Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокріфічні теми. Розвідка д-ра Івана Франка. Ст. 56, 8°. Ціна 25 кр. (Відбитка із 35—36 т. Записок).

Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія і його слїди в українсько-руськїм письменстві. Подав д-р Іван Франко. Ст. 32, 8°. Ціна 15 кр. (Відбитка з відтп-ж).

Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. Написав Михайло Павлик. Ст. 44, 8°. Ціна 20 кр. (Відбитка з відтп-ж).

Про говор долівський. Написав Іван Верхратський. Ст. 128, 8°. Ціна 65 кр. (Відбитка з відтп-ж).

Хто був автором 'Αντίφθουσις-а з р. 1599? Написав д-р Кирило Студинський. Ст. 20, 8°. Ціна 10 кр. (Відбитка з відтп-ж).

Русини Пряшівської епархії і їх говори. Написав Володимир Гнатюк. Ст. 70, 8°. Ціна 35 кр. (Відбитка з відтп-ж).

Гетьман Іван Виговський. Історична повість Івана Левицького. (Бібліотека най-знаменитших повѣстей під редакцією Івана Белея. Томъ LXIV.) Львів, 1899. Накладомъ редакції „Дѣла“. Зъ друкарні Інститута Стравропигійського. Ст. 340, 8°. Ціна 1·20 зл. (= 2·40 кор.).

Проповѣди недѣльні для сільського народа. Составивъ д-р Іоанъ Бартошевський. Друге доповнене виданє. Львів, 1900. Накладомъ автора. Изъ типографії Ставропигійського Інститута. Ст. 416, 8°. Ціна 2 зл.

Утоплена. Майська нічъ). Лірично-фантастична опера у трѣхъ дїяхъ, чотирѣхъ одминахъ. Текстъ по Гоголю склавъ Мих. Старыцький. Музыка М. Лисенка. Власность автора. Київ, 1900. Ст. 208 великої 8°. Ціна 4 карбованці.

Українські пісні. Зъ нотами. Зібравъ А. Конощенко. Выдано коштомъ друкарні Є. П. Фесенко. Одесса, 1900. Типографія и хромопотогр. Є. П. Фесенко. Ст. 136, 8°. Ціна 30 коп. Усіх пісень 100, при кожній пісні ноти. Виданє зроблене гарно, помилок не багато.

Катерина. (У тієї Катерини хата на помості...) Поема Т. Шевченка на соля, хори і оркестру. Музика Й. Кішпакевича. (Присвячена дру Т. Кормошеви). Накладом автора. Перемишль, 1900. Ст. 16, 4^о. Ціна партитури з супроводом фортепианним 2 кор. (без поштової пересилки). Дістати можна у автора: Перемишль, пл. Чацького, ч. 7.

Народна Бібліотека. Під таким наголовком почав видавати д. Михайло Яцків і Спідка нову бібліотеку, яка з причини дешевости має ширити ся в головній мірі між народом. Перша книжочка представляє ся добре і містить Василя Стефанюка:

Камінний хрест. Студії і образки. Львів. Накладом М. Яцкова і С-ки. З друкарні Вільгельма Цукеркандля в Золочеві. Ч. 1—2. Ст. 82, маленької 8^о. Ціна 40 сот. (20 кр.). Зміст: 1. Камінний хрест. — 2. Засіданс. — 3. З міста йдучи. — 4. Сьвятий вечер. — 5. Діти. — 6. Підпис. — 7. Лан. — 8. Лист. — 9. Вечірна година.

Ей. Під такою назвою (по офіц. правописи „Вик“) друкуєть ся в Київї антологія українських поетів, що буде містити твори коло 50 поетів, почавши від І. Котляревського до найновіших часів. При кожнім авторі буде подана коротенька біографія. В тексті буде 25 портретів визначніших поетів. Книжка буде мати понад 400 ст. друку і вийде в маю. Ціна книжки па звич. папері 2 карб., на веліновім 3 карб., на слоневім 4 карб.; хто замовить книжку наперед (в книгарні Наук. Товариства), дістане її на звич. папері за 1-50 карб., на веліновім за 2-25 карб., на слоневім 3 карб. За пересилку платить ся окремо.

Видавництва Товариства „Просьвіта“. Ч. 238. 1900. Кн. 3. I. Старорускі оповіданя. Вибрав і переповів Іван Франко. Зміст: Передне слово. 1. Оповіданс про смертну трубу і чотири скриньки. 2. Оповіданс про однорічних парів. 3. Оповіданс про царя Агтея. 4. Оповіданс про лакомого опікуна. — II. Справозданс з діяльности Товариства „Просьвіта“ за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899. У Львові, 1900. З друкарні Наук. Товариства ім. Шевченка. Ст. 16 + 53 + карта, 8^о. Ціна 40 сот.

Видавництво часописи „Свобода“ (в Америці). Ч. 10. Американській шляхтич. Образь зь життя руских робітниківъ въ 3 актахъ. Написав Стефанъ Макарь. Mt. Carmel, Pa, 1900.

Зь друкарні „Свободы“. Ст. 76, 8^о. Ціна 15 центів.

Фелетони укр. газет за 1899 рік, II. Руслан. Василь Шурат: Наше відродженє, 2—3. Марко Твен: Прочити ся о поясненс. 4. Марко Твен: Джон Китаєць з Нью Йорку, пер. М. Май..., 4. I. M.: Вісти з Угорської Руси, 5. Лев Лопатинський: Свєкруха 6—23. Осип Корженьовский: Поступова панна, повість, пер. з польського Сидір Єзерський, 27—38. Богун: Листи з Київя, I. Фльоринській Т. Д. Критико-бібліографическій обзорь новїйшихъ трудовъ и изданїй по славяновѣдѣнію. Унив. Изв. 1898 г. Ноябрь, 39—45. Лев Лопатинський: Беата і Гальшка, історична трагедия в 5 актах з другої половини XVI віку, 46—72. Олекса Барвінський: Василь Михайлович Білозерський, (посмертна згадка) 71—72. Лев Лопатинський: Дарина, оперовий підклад, 73—75. Роберт Грант, Товариство кавалерів, гумореска, 76—77. Сергій Бердяєв: Цьвітньова мєльодия, 78. Українське горе, 79. Моя муза, 80. Юрко Кіміт: Тарас Шевченко, відчит на вечорницях в рускїм духовнім семінарї у Львові, 80—81. З поезий С. Бердяєва: „Білокамяна“ (на спомин Москві, Російський Архистратиг Михаїл (до монументу гр. Муравєва у Вильні), Борець (на могилу братови Сергію Подолінському), Пропанс книжка, Цес, Дівоча пісня з німецького Блярї Мюллер, 83. Іван Нечуй: Левицький: Українські гетьмани Бруховецький та Тетеря, 86—96. Лев Лопатинський: Конкурс на мужа, штука в 5 актах з міського побуту, 97—112. Д. Л.: Лист з подорожи, 113—114. Марія Софія Шварц: Присяга вірности, новеля, переклад С. Єзерського, 115—121. Яблочкикар, комедия в 1 акті, переробив пісня німецького Лев Лопатинський, 122—132. Еліза Оржешкова: Недослівана пісня, 133—150. Петро Гіркий: Наша іділля, 147. Горить!: В ночи, 148. Дорога сльоза, 149. Стефан Макарь: Руські кольовії в Сп. Державах півн. Америки, 150—152. Лев Лопатинський: „Соль терню“, оповіданс з льотерійних пригод, 151—158. Два вечері (одна з казок „вота Мурлик“), 153—154. С-ий: Сон та ява, 155. Жінка і Любов в кроацькій народній поезії, переклав з кроацького I. O., 155—157. Петро Карманський (Петро Гіркий): З текн самоубійця, психологічний образок, 158—170. Олекса

Катренко: Омелько Пушня, оповідань, 159—201. Др. Киприло Студинський: Поеми Михайла Макаровського, 169—170. М. Макаровський: Наталя або Дві долі разом, поема, 171—182. Василь Стефаник: Лесева фамілія, 171. Котра? перек. з польс. У. Д., 178—179. Володимир Короленко: Старий дзвонар, перек. б. Безкровний, 181—188. Михайло Макаровський: Гарасько або талан і в неволі, 184—196. Гергарт Гауптман: Гануся, драма в 2 частях, 189—216. Степан Повій: Чобітки, 206—210. Зенон Євгеневич: Цвітка; Над рікою, 210. Перебендя: Наші недуги, 210. Переклади Панаса Мирного: Дорога (з Огарева), Невільник (з Рилсєва), 210. Соняшні промінні, з німецького переклав Ю. Д. 211—212. Орест Авдікович: Поезії і проза, 217—237. Панас Мирний: Жінощя доля, 217. Крілик: Поезії, 217. Генрик Понтопідан: Рай, 226—229. Ласкавий хліб, 231—232. Гладовище, 233—235. Глум долі, 236—237. На манівцях, 238—239. Орест Авдікович: Матвій Цюма, 238—250. Генрик Понтопідан: Подорожний, 244—245. Гергарт Гауптман: Візник Геншель, драма в 5 актах, 246—280. Орест Авдікович: З балю, 251—255. Химери, 258—268. Штири нові, 269—274. Імянини панни Зиновії, 275—281. В. І. Немірович-Данченко: Бантанник, оповідань, переклав з російського Володимир Вербєнєць, 281—285. Орест Авдікович:

Проблемн. 282. Петро Карманський: Останньої ночі, 285—286. На вічну пам'ять Котляревському, 287. О. Б.: Різдвяні спомини (за Вашингтоном Ірвінгом), 288. Із поезій Зенона Євгеневича: Весна: Оснь: Чарівний мій сніг: О чорна розпукка; Де щастє? Нічна думка, 289. Володимир Короленко: В ніч під Великдень, переклав з російського К. Безкровний, 290—291.

Шематизмъ всесветного кляра гр. кат. митрополитальнои архидієцезії львівскои на рокъ 1900. Львівъ. Изъ типографіи Ставропільского Інститута. 1900. Ст. XX + 278 вел. 8°. І знов маємо перед собою новий шематизм — і знов ті самі хибні в ньому, що в попередніх! Видно, що редакція не хоче поробити в ньому змін, хоч се їй легко прийшло би. Коли-б у шематизмі подано не лише число греко-католиків, але також число душ інших вір, коли-б при тім було вказано вседи, якою мовою послуговують ся ті «іншівірці», які ніколи є в місцевости, кілько до них ходить дітей, кілько аналіфабетів, чи є в місцевости які гуманітарні, культурні, економічні інституції (читальні, крамниці, шпихтірі і ин.), кілько в них членів, імена учителів і дяків кожної парохії, історичні пам'ятки і т. д. — тоді шематизм був би справді інтересний і його купували би радо не лише парохі, але й інші люди, тоді й він був би щось варт. А так ємє самих священників і парохій, тай більше нічого — кому на що придасть ся?

III. З газет і журналів.

Die Zeit поместила в ч. 288 статю Ів. Франка „Die Folter in Galizien“ з приводу процесу самбірських міських поліціянтів за торгуване людей. Статя д. Франка, хоч подала тільки факти і вказала винуватих не в самих поліціянтах-катах, а і в тих, що мали наглядати за їх діяльністю і за способом, яким ведуть ся слідства, викликала завзяті протести галицько-польської преси починаючи від соціал-демократичного „Naprzodu“, а кінчаючи урядово-шляхетським „Czas“ ом. Навіть аргументи всіх були однакові: автор ненавидить Поляків і приписує їм нечувані жорстокости (фактів не заперечено), а тимчасом головний самбірський кат Рабій — Русин. На се треба сказати,

що така аргументація — просте перекрученє фактів. Міг собі Рабій бути Русином — на лихо він de facto Мазур! — а про те годі заперечити, що жорстокости могли довгі літа відбувати ся тільки за відома і з тихим призволом вишних факторів, на що і вказано в статі д. Франка. Виїмки з його статі з коментаріями передруковано в Німеччині: у вступній статі „Frankfurter Zeitung“ з д. 10 цвітня, ч. 99 і в 169 ч. газети „Hamburger Correspondent“. — У 290 ч. „Zeit“ поміщено в політичнім огляді донєсь д. Франка про смерть Антона Грциуняка, селянина з Черниховець збараського пов., що зробив ся звісним широкому світлові своїм оповіданєм про „Свинську конституцію“, яке

енісав д. Франко з його уст і переклавши на німецьке помістив у ч. 88 тойж „Zeit“. Се оповідане передрукувало багато німецьких часописей Австрії і Німеччини, його перекладено на мови чеську, польську, хорватську, французьку, англійську і литовську; по українськи воно було друковане в часописі „Народна Воля“ в Коломиї і окремою брошурою, що вже давно зробила ся бібліографічною рідкістю. Нове видане вийде незабаром у збірці „Сім казок“, що вийде як одна з найблизших книжок „Видавничої Спідки“. До некролога Грицуняка в „Zeit“ долучено ще одно його маленьке оповідане, записане д. Франком. Посмертну згадку про Грицуняка з „Zeit“ передрукувала віденська „Arbeiter-Zeitung“, а по польськи подав її „Naprzód“.

Le moniteur des nationalités. Маємо в руках перше, програмове число часописі, видаваної в Парижі від 15 цвітня 1900 р. раз на тиждень під редакцією Е. Шмідліна (Chemidlin), адрес: Paris, 257, rue Saint-Honoré. Ця часопись покладає собі метою давати огляд націо-

нального руху у всіх краях світа, а тим самим впливати на злагоджене тих національних антагонізмів, які тепер розідають усі європейські держави. Редакція бажає чинити се в дусі як найбільшої толеранції, в змаганю до рівноправности і виставляє на своїм прапорі девіз „оборони справ народно-національних“ (défense des causes nationalistes populaires), се-б то справ так званих недержавних народностей. На Славянщину буде звернена особлива увага. Цікаво, що для усуненя всяких особистих оглядів редакція сама виступає зовсім анонімно і так само друкує анонімно всі статі в газеті.

„Osveta“. В ч. 7 сего чеського місячника за минулий рік д. I. Mikš надрукував статю „Ruská literatura za poslednich 100 let“, де найдовше зупиняється на діяльності П. О. Куліша, характеризуючи його, як шістьменника і як чоловіка. В ч. 10 того самого місячника надруковано статю того самого автора про Котляревського. Квітку та Марка Евочка.

IV. Персоналія.

Перші роковини Шевченка у Александровському. Хоч і який сумний сучасний стан українства у Росії, а все таки треба признати, що не дуже давно був ще сумніший. Пригадайте собі кінець 8-го та початок 9-го десятиліття. Де і як святкували ся роковини Шевченка? Відповідь одна: у Петербурзі, Києві, не завше у Харкові, — скрізь на-пів нелегально. Останніми роками Шевченкові свята почали відбувати ся не лише по губернських містах російської України, а навіть і по повітових цілком легально.

У Катеринославщині сей рік — 1900 — перший раз відбули ся роковини Шевченка; честь ініціатора у сій справі випала не Катеринославу, а повітовому місту Александровському. Гурток інтелігентів Українців скільки років лаштував ся святкувати Тарасові роковини, се лаштуване так і миналось, але сей рік гурток, треба сказати чималенький, попросив дозволу уряду; уряд заборонив свято на першому тижні великого посту, та дозволив відбути його 5 марця в залі повітової земської управи. Дехто з громадян задалегідь оповістив селян та учи-

телів, закликаючи приїхати на свято: де не взяли ся енергічні та запальні робітники: той набирає хор ходячи по робітнях вокзальних будинків, той віднайшов артиста, щоб намалювати полице Шевченка, пішли репетиції хора, декламаторів і таке иньше. Тиждень такої ненастанної праці і діло вистигло.

Д. 5 у 11-ій годині правилась у соборі панахида по душі Тараса: священник виголосив коротеньку, але щирю промову, звичайно по російському, такого змісту: „Тарас Григорович заслугує від нас, Українців, надзвичайного поважання, бо на його творах виховували ся тай ще довго будуть виховувати ся діячі-патріоти, для котрих існує одна мета в життю — праця для свого народу. Твори Шевченка — се зброя супроти отрути космополітизму“. О 8-ій годині вечером зійшла ся публіка, зайвого місяця не було ані одного; селян було чоловіка з 20. Портрет — робота молодого артиста Павлова, вихованця київської малярської школи, задекорований рупниками, здавав ся дуже талановитим твором у вечірнім освітленю. Після гимну „Боже царя храни!“ д. Чижев-

ський прочитав життєпис Шевченка по російському. Найщиріше публіка стріла спів: „Ой Дніпре, мій Дніпре!“ та „Гетьмани, Гетьмани!“, що співав д. Дерій. З гуртових пісень по бажанню публіки співали ся на bis: „Ой пуцу я кониченька“, „Гей не дивуйтесь добрій люде“ і „Закувала та сива зозуля“ — музика Ніщинського, з акомпанійментом вихованки Лисенка пані С. К. Чижевської. З читачів гарне вражінє зробив на слухачів д. Лукішненко своєю декламацією „Чернець“. Буйно виявила свос задоволенє публіка також читачам П. С. Коשתеньському (чит. „Невольник“ і „Посланиє до мертвих, ненарождених...“) та Е. А. Павловському. Нарешті місцевий поет д. А. Т. Подішук прочитав свій твір, присвячений першим роковинам Шевченка:

„Нам усім умирать не минеть ся,
Хоч у кожного доля своя:
Тих, хто плаче, і тих, хто сьмієть ся,
Однаково прийме земля.
Однаково ляжуть в могилу
І покинуть свос на землі —
Хлібороб необроблену ниву,
А багатий червінці свої...
Ти покинув нам пісні та думи,
В котрих слово правдиве живе,
Та розмови з душею розумні,
В їх зоставив самого себе.
І живе твій Кобзарь і витас
Вічна слава над нами твоя.
Почивай же, а ми ізгадаєм
В годинщину твою кобзаря.
У сей час і у свою годину
Позабувши усе на землі,
Ми зійшли ся у сюю оселю,
Щоб послухати твори твої.
Почивай же, а ми в годинщину
Всі згадаєм тебе одного:
Ти знайшов свій покій в домовині,
Бо на світі не мав ти його!...
Почивай же, наш щирий земляче!
Спи спокійно в холодній землі!
А на її твої пісні бурлачі
Довго-довго ще будуть живі...
Почивай же, пером нехай буде
Над тобою лежати земля;
Україна-ж тебе не забуде, —
Не забуде свого кобзаря!...“

В пів до 11-ої публіка розійшлась, лишили ся тільки упорядники та гурт співаків і почала ся гуртова вечеря. Д. Чижевський виголосив коротеньку промову, дякуючи всім, хто допоміг у справі святкування Шевченківських роковин; нарешті висловив бажанє: „що гарно було-б, як би ся громадка збирала ся так

щільно для сего діла що року“. Промов виголошено по українському та російському зо 20, між иньшим про сучасний стан українства і його легальний напрям, про значінє для Українців першої просьвітної інституції „Товариства розповсюдження користних книжок поміж народом, писаних українською мовою“ і т. д. Увесь дохід з вечера дав чистих 100 карб.: половину відділили для місцевої братської книгарні, а другу половину »петербурському товариству розповсюдження користних книжок«.

Русин.

Шевченкові роковини в Чернігові.

Сього року, як і торік, Шевченкові роковини відбули ся в Чернігові не десь у приватному закутку, а прилюдно. Се дуже добре, що врешті таки й ми дожили до того, що насьмілили ся виходити на ширшу арену з своєї традиційної печі, на якій ми так довго пересипали ся порожнім просом і яку так гарно описав нам д. Самійленко:

Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти...

Тепер ми, здасть ся, починаємо злизати з печі і се дуже красно.

Упорядкував сього року, як і торік, прилюдні роковини д. Лагода, виставивши »Назара Стодолю« Шевченкового аматорськими силами. Опріч сього співано Шевченкові вірші, деякі на д. Лисенка голос, а деякі так, хто його зна на чий (Рева та стогне), хоч написано було на програмі, що се музика Лисенкова. Шкода тільки, що деякі аматори калічили мову. Не можна вимагати від аматорів, щоб вони виявляли якісь надзвичайні таланти, не вимагала від їх сього публіка й того разу, але можна й треба вимагати, щоб вони не калічили мови, не вивчивши як треба ролі. А надто ще, що се робить ся в такій сьвятій задля нас день, як Шевченків! Коли сей день мусів бути пошанованєм Шевченкови, то пошана й повага до »великого кобзаря землі української« мусить наперед усього виявити ся в повазі до його слова, до того дорогого задля нас слова, за яке ми й шануємо його так велико... Показуючи на сі дефекти я зовсім не хочу сказати, що д. Лагода не заробив ніякої подяки за сей вечер: навпаки, як би не він, то певне не було-б і того, а направити хіби, про які я казав, певне не завсїгда мав він змогу. Він упорядкував 1898 р. вечер з виставою »Наталки Полталки« на спомин про сторічча нового письменства зовсім добре. Тоді брали в вечері участь

такі люде, як дд. Самійленко та Шраг, а тепер чомусь їх не видно було.

Б. Грінченко.

Роковини смерти Тараса Шевченка святкували вечерницями в австрійській Україні: Товариство «Зоря» у Львові 5 лютого. — Мешканці Ліска 10 лютого. — Молодіж української гімназії в Коломиї 4 марця. — Читальня «Просвіти» в Дичкові (Тернопільського повіту) 11 марця. — Товариства: «Коломийський Боян», «Філія Просвіти», «Шкільна Поміч» і «Родина» в Коломиї 12 марця. — Товариство «Зоря» в Дрогобичі 12 марця. — Русько-народний театр в Самборі 15 марця. — Українська гімназіяльна молодіж в Бережанах 17 марця. — Українська гімназіяльна молодіж в Перемишлі 17 марця. — Українська гімназіяльна молодіж в Бучачі 21 марця. — Русько-народні товариства в Стрию 2 марця. — Українська гімназ. молодіж в Стрию 24 марця. — «Мішанська читальня» в Тереховлі 25 марця. — Українська мо-

лодіж II, III і IV гімназій та реальної школи у Львові 25 марця. — Мешканці Яворова 25 марця. — Товариства «Просвіта» і «Львівський Боян» при участі інших народних товариств у Львові 27 марця. — «Філія Просвіти» в Золочеві 29 марця. — «Філія Просвіти» в Тернополі 29 марця. — Товариства «Буковинський Боян», «Руська Рада», «Руська Школа» в Чернівцях 1 цвітня. — Мешканці Бурштина 1 цвітня. — «Боян», «Товариство Руських жінок», «Філія Просвіти», «Руська Бесіда», «Шкільна Поміч», «Філія руського педагогічного товариства» в Станіславові 3 цвітня. — Мешканці Городка 3 цвітня. — Ученики академічної (української) гімназії у Львові 3 цвітня. — Товариства: «Боян», «Руська Бесіда», «Філія Просвіти», «Народний Дім», «Товариство руських жінок», «Селянська Рада», «Бурса ім. св. Николая Кирила Спілки» в Перемишлі 5 цвітня. — Українські студенти гірничої академії в Пшібрамі в Чехах, 5 цвітня.

V. З науки і штуки.

Загальні Збори Наукового Товариства імені Шевченка. Дня 1 цвітня н. ст. відбули ся загальні збори Наукового Товариства при участі 43 членів і тревали від 2 години до 6¹ по полудні. Збори отворив промовою голова проф. Грушевський, в якій звернув увагу так на зверхню як і внутрішню діяльність Товариства в 1899 р., підніс скупність субвенцій від краю і держави для Товариства супроти бюджету наукових видань, загад про реформи, які переведено і які мають ще перевести ся, та зазначив страті, понесені Товариством в наслідок смерті 6 членів. Збори пошанували пам'ять померших повстанем з місць. По с'м відчитав секретар В. Гнатюк протокол попередніх загальних зборів. Коли його прийнято до відомости, приступлено до справоздання з діяльності виділу. Дискусію розведено лише над справозданем касисера; по кількох поясненнях уділено виділові абеолюторию і приступлено до вибору нового виділу, до якого увійшли: проф. М. Грушевський як голова (аклямацією); як виділові: В. Гнатюк, проф. С. Громницький, проф. І. Кокорудз, др. В. Коцовський, др. В. Охримович, Ст.

Томашівський; як заступники виділових: А. Крушельницький, І. Макух, М. Новаківський. По виборі контрольної комісії, до якої увійшли: Яр. Грушкевич, К. Паньківський і Ю. Сичинський, перейшли збори до останньої точки дневного порядку, внесенє і інтерпеляцій. Між внесеннями було найважнійше О. Барвінського, аби Наук. Товариство заснувало у себе народній Музей. По довгій дискусії, в якій брало участь значне число членів, внесенє ухвалено. — Того самого дня о 7 год. вечером відбуло ся засіданє всіх трьох секцій, на яким уконституовано нові президії і вибрано 4 нових дійсних членів, а то: в історично-філософській секції вибрані: Олександр Лотоцький з Київів і др. Евген Олександрович із Стрия; в фізіологічній секції вибраний Михайло Навляк зі Львова; в мат.-природ.-лікарській Володимир Шухевич зі Львова.

Уловістка в справі XIII. міжнароднього лікарського конгресу, що відбуде ся в Парижі підчас всесвітньої вистави від 2. до 9. серпня 1900. Підписаний заряд українсько-руського національного комітету має честь повідомити охочих до

участі в конгресі про отсі близні умови: I. Участниками з'їзду можуть бути: 1) лікарі, 2) учені інших фахів проделжені національним комітетом. II. Кождий участник мусить: а) зложити 25 корон; б) виповнити картку зголошення і долучити до неї візитовий білет; карти зголошення розіслано всім Русинам-лікарям. Хто через похибку не дістав карти, або не є лікарем, але хоче взяти участь у з'їзді, зволить зголосити ся до підписаного секретаря; в) кождий участник мусить подати до якої секції приступас. Секції с такі: 1) анатомія; 2) гістологія, ембріологія і тератологія; 3) фізіологія, біологічна фізика і хемія; 4) антропология; 5) загальна патология; 6) бактеріология; 7) патологічна анатомія; 8) спеціальна патология; 9) гігієна і педіятрія; 10) терапія і фармакология; 11) недуги нервів; 12) психіятрія; 13) дерматология і сифіліс; 14) загальна хірургія; 15) діточа хірургія; 16) хірургія мочевих провідів; 17) окулістика; 18) недуги горла і носа; 19) недуги устної ямни; 20) положництво; 21) гінекология; 22) судова медицина; 23) воєнна хірургія і кольоніяльна (корабельна) медицина. III. Кождий участник мусить мати карту принадлежности, яку дістане зараз по зголошеню. Ту карту мусить мати все коло себе, коли хоче уживати полекші в дорозі і на місці. IV. Полекші. А) *Зелізничі*: Усі французські зелізничі обнизили ціну їзди на 50 %, але так, що кождий участник з'їзду мусить купити цілий білет їзди від границі до Парижа; назад має право вертати тою самою дорогою даром. При тій нагоді треба показати карту принадлежности. — Управи зелізниць інших країв не дали до тепер ще рішучої відповіді. — Члени родини лікарів не мають ніяких полекш на зелізницях. Б) *Помешканя*: 1) Центральний комітет в Парижі зарезервував 800 місць громадного уміщення по ціні 5 франків 50 сант. денно: за се дістане ся ліжко, услугу і перше сніданє. 2) Хто прибуває з родиною або хотів би замешкати сам для себе особну комнату, може користати з отсіх оферт: а) Агенція Voyages Modernes, rue de l'Échelle I. відступає за ціну від особи 6 фр. денно: комнату, сьвітло і услугу, а за ціну 15 фр. денно те саме з харчем. Ждає за те конечно найменше 8 днів пробування і заплати за той час з гори. б) Société française des „Voyages Du-chemin“, Rue de Grammont 20 ждає 2-місячного зголошення наперед і дає: за

20—26 фр. денно помешканє з пансіоном, а за 10—18 фр. денно саме помешканє. в) Агенція Lubin, 36, Boulevard Haussmann відступає комнаты з двома ліжками за 20 фр. денно (перворядний пункт в Парижі). г) Агенція Denoches, Rue de Faubourg Montmartre 21 ждає з привозом із двірця зелізничі за перший день 20 фр., за дальні по 10 фр., за останній 15 фр. За те дає комнату, услугу, сьвітло, перше сніданє. Зголосити ся треба 8 днів наперед. д) Voyages Pratiques, 9 Rue de Rome ждає 6 фр. 50 сант. денно від особи за громадне уміщенє членів з'їзду, крім того для більших груп по 500 людей дає ще більші знижки. Усіке посередництво і близні інформації уділить на особне запитанє підписаний секретар національного комітету. Від українсько-руського національного комітету для XIII міжнародного з'їзду в Парижі. *Проф. др. Іван Горбачевський*, голова. *Др. Євген Озаркевич*, секретар. Львів. ул. Корняків ч. 1.

Археологічні знахідки. В с. Іваню над Дністром, пов. Заліщицького, викопали селяне десять літ тому в рові коло вивозу скелет мамута. Один зуб передано до кабінету руської гімназії в Коломиї, інші більші зуби лишили ся у Поефа Соколовського, завідателя дїбр кп. Поїньського в Іваню. Там найдено також кремінну сокиру, що також находить ся в кабінеті тої гімназії. В тім селі на горі є курган із татарських часів, а коло цвинтаря великі могили, правдоподібно також із тих часів. При копаню фундаментів під церкву і при копаню вапнярки найдено декілька старих грошей і золотих перстенів; але нарід вірячи в їх нечисту силу, викинув їх. Викопані там кости вказували, що померші мусіли бути дуже великі і сильно збудовані люди. В сїм селі можна поробити також цікаві записки етнографічні. В Печарній, прилученій до сусіднього села Жежави, є довга печера, — нарід говорить, що на дві милі і що тягнеть ся аж до Іваня. Після народньої поговірки ховали ся там люди перед Татарами, а сї паленєм соломи при входах душили їх димом. До сєї печери тяжко дістати ся задля спертого повітря.

М. Р.

В справі народньої освіти на Україні. «Сьверный Курьер» (ч. 79) в дописі з Київса зупиняє ся над причинами слабого розвитку освіти в Київщині. «Трудно — каже шановна часопись — знайти причину малого розвитку про-

освітніх інституцій в самій «матері гор-родів руських» та взагалі і по всій країні, якої осередком вона служить. Приватна ініціатива та енергія тут занадто малі з тієї причини, що, як виявляє далі часопись, «народна маса належить тут до української національності, котра не має своєї інтелігенції, бо доступ до освіти сій масі вельми утруднено, а пануючі верстви належать до інших наших», яким не дуже то муляе некультурність та темнота українського селянина. Хоча останніми часами і роблено заходи, щоб підняти народню освіту так інтелігентними верствами, як і самими селянами, але заходи єї о стільки малі ще, що не можуть значно впливати на народню освіту. Словом — підемо ми далі — стан народньої освіти в Київщині, як і скрізь на Україні, занадто сумний. Шкіл народніх страшенно мало, та й ті, що є, не можуть як слід справляти свого завдання, бо вони чужі народови і своєю мовою і самими способами ученья. Щоб дати народови освіту, треба цілком реформувати народні школи, перш за все пустивши в школи народню мову і книжку, сією мовою писану.

С. Є.

Український театр у Росії в грудні 1899 р. та першій половині січня 1900 р.

Петербурґ. Українська трупа О. З. Суслова з Москви перенесла ся до Петербурґа і з 26-го грудня дає тут вистави в театрі «Акваріум». Виставлені вже були отсі штуки: «Ой не ходи Грицю, та на вечерниці», «Циганка Аза», «Вій», «Майська ніч» (оп. Шатковського), «Наталка Полтавка», «За Немань іду», «Сватання на вечерниці», «Наймичка» і «Вечерниці» (Ніжинського). Петербурґська публіка широ приймає трупу.

Окрім того аматори (більш студенти) виставляти на користь студентів-Херсонців: «Кум мірошник, або сатана в бочці» і 2-ий акт «Назара Стодоли».

Львава. Трупа д. Стодоли робить тут великі збори. Цікаво, що людности сього на-шів литовського, на-шів німецького міста вельми подобають ся українські драми. «Львавскія Новости» кажуть, що не рідко трапляєть ся, що в касі не вистарчає білетів. Гру акторів із трупи д. Стодоли та-ж сама часопись оцінює вельми прихильно. Львава вже бачила ось які українські твори: «Нещасне коханне», «Жидівка-вихрестка», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» і «Циганка Аза».

Київ. Грала тут добре відома не тільки на Україні, але й поза її межами трупа д. Сакегаганського і Садовського. З 1 грудня по 15 січня виставляло ся: «Безталанна», «Як ковбаса та чарка — мияють ся й сварка» (2 рази), «Зимовий вечір», «Наталка Полтавка» (2 р.), «Циганка Аза», «Мартин Боруля», «Бурлака», «Запорожець за Дунаєм», «Ой не ходи Грицю та на вечерниці» (2 р.), «Сорочинський ярмарок», «Жидівка-вихрестка», «Паливода XVIII століття», «Крути та не перекручай», «Розумний і дурень», «Кум мірошник, або сатана в бочці», «Нещасне коханне», «Назар Стодоля», «Вій», «Невольник», «Ніч під Івана Купала», «Сватання на Гончарівці», «Чорноморці», «Чумаки», «Сто тисяч», «Катерина», «Понад Дніпром», «Богдан Хмельницький», «Згуба», «Наймичка» і «По ревізії». Місцева часопись «Жизнь и искусство» мало не в кожному числі дає критичну оцінку українських пєс, а також і гри акторів; друга-ж часопись «Кієвлянин» іноді нападає своїм звичасм на зміст українських пєс, але про гру акторів здебільшого говорить прихильно.

Протягом грудня у Києві були ще аматорські вистави, наприклад в Шулявській чайні за приводом п. М. М. Старицької виставлялись для простого люду: «Назар Стодоля» (2 р.), «Дай серцю волю — заведе в неволю», «Простак», «Безталанна», «Катерина», «Наталка Полтавка» (2 р.), «Сватання на Гончарівці». Сі вистави дуже подобались простій публіці і чайня завжді була повна глядачів. У залі «Коммерч. Собрания» на користь Марійського пристоу грали «Гайдамаки», істор. карт. в 4 діях Мпославського.

Одеса. З початку грудня в «русескому театрі» розпочала вистави трупа М. Л. Кропивницького. В репертуар сієї трупи увійшли отсі нові пєси: «Катерина» оп. на 3 д. (сюжет позичено з поеми Т. Г. Шевченка), «Степовий гість» др. на 5 д. Грінченка, «Нахмарило» ком. на 3 д. Грінченка, «Дурицьвітки» оп. в 1 д. М. Кропивницького, «Блакитна троянда» др. на 5 д. Л. України, «Жага» іст. др. на 5 д. Л. Старицької, «Звичайна річ» ком. на 5 д. Ол. Пчілки. Протягом грудня та першої половини січня трупа виставила: «Богдан Хмельницький» (2 р.), «Глум і помста» (2 р.), «Запорожець за Дунаєм» і «По ревізії», «Назар Стодоля», «Дай серцю волю — заведе в не-

волю«. »Катерина« оп., »Кум мірошник, або сатана в бочці«, »Цариціні черевички«, »Невольник«, »Наталка Полтавка«, »Пошились у дурні«, »Не так склало ся, як ждало ся«, »Олеся«, »Пропавша грамота«, »Сорочинський ярмарок«, »Золоті кайдани«, »Нешасне коханис«, »Тарас Бульба«, »Ой не ходи Грицю та на вечерниці«, »Вій«.

Усі пєси, що виставляла трупа д. Кропивницького, мали успіх у одеської публіки. Тільки за оперу »Катерина« одеській Листок» помістив неприхильну рецензію: »З усіх акторів одна тільки Ратмирова якомсь ще співала »на-ців італіянські« арії; решта-ж своїм безголосєм та хрипотою викликали у глядачів один тільки жаль. »Далі каже часопис, що клясичний гопак, без котрого, як відомо, не може обійти ся ні одна (!) театральна українська штука, і той не розвеселив публіки«. Окрім того в столовій попеч. народ. тверезости аматори грали: 31 грудня »Кум мірошник, або сатана в бочці« і 2 січня »Наталка Полтавка«. В чайній попеч. народ. тверезости виставляла ся комедія Ів. Тобилевича (Карпенка-Карого) »Розумний і дурень«. В залі для народніх забав трупою д. Кропивницького для простого люду виставлено »Наймичка«, драма на 5 дій Карпенка-Карого.

Житомир (на Волині). Російське драматичне товариство на користь »Общества грамотности« виставляло 20 листопада: »Понад Дніпром«, драма на 5 дій Карпенка-Карого.

Катеринодар. В січні виставляли ся тут: »Наймичка«, драма на 5 дій Тобилевича і »Гаспид«, драма на 5 дій.

Катеринослав. В авдіторії Бранського заводу грали аматори разом з російськими пєсами: 2 січня »Кум мірошник, або сатана в бочці«, 6 січня 2-ий акт з »Різдвяної ночі«, 9 січня »Мартин Боруля« ком. на 5 дій Карпенка-Карого.

Канів (у Київщині). Місцевим комітетом тверезости в Пушкінськїм народнім будинку зроблена постійна сцена, де грають аматори. По українськи виставляли: »Кум мірошник, або сатана в бочці« і »По ревізії«.

Берислав (Херсонськ. губ.). Грали комедію Кропивницького »Пошились у дурні«.

Григоріополь (в Херсоні). Трупа Скорбинського на користь місцевої бібліотеки виставляла: »Наймичка«, драма

Тобилевича; а які твори ще виставляла, про те звісток не маємо.

Вознесенск (в Херсонщині). Аматори тут грали: »Мартин Боруля« і »За двома зайцями«.

Тирасполь (у Херсонщині). Тут аматори відіграли: »Бувальщина« разом з російською »По публікації«.

Александрія (у Херсонщині). Трупа Сагайдачного тут робить зовсім не погані збори. Які пєси виставляла, про те звісток нема.

Перекоп (в Таврії). На військовому зібранні 6 січня виставляли оперети: Квітки-Основ'яненка »Сватання на Гончарівій«.

Гола-Пристань (в Херсонщині). На користь чайної грали: »Майська ніч«. Збір був повний.

Тюмень (Тобольськ. губ. в Сибірі). Аж сюди забрала ся українська трупа відомого Г. І. Деркача. На користь сиріт та убогих г. Тюмені вона виставила декілька пєс, але яких — про се не знаємо.

Т. М—к.

Український театр на Кавказі. Протягом останніх шести років (час мого перебування в краєвому місті Владикавказі), тут перебували ріжнчасно чотири українські трупи, а то: Садовського, Гайдамаки, Пономаренка і Деркача; деякі з сих труп були кілька разів у протязі шести років у Владикавказі і всі вони кожен раз мали більш чи менш добрий успіх. Гайдамака наприклад та Садовський робили що дня вистави (перший в протязі цілого місяця) і театр майже що дня був повний. Садовський приїздив сюди перед двома роками і пробувши всього 9 днів, дав 8 вистав і зробив »пишний успіх«, не вважаючи на гіркі обставини, в яких знаходила ся його трупа від причин незалежних від неї. Трупа Садовського мала дирижера Жиди, а як по російському державному закону перебування Жиди на Кавказі заборонено, то краєвий начальник на другий день по приїзді трупи виселив його і хор маючи гарні голосові сили, зостав ся без дирижера, а трупа мусіла »впідзкати« на драмі.

Та не буду вихоплювати з середини, а оповім усе по ряду.

Приїхавши до Владикавказу у перше в 1894 році і познайомивши ся де з ким із городян, я поперед усього спитав у приватній розмові, чи надїждкають коли до Владикавказу українські трупи? У відповідь на сей запит мій я почув, що перед двома роками тут був Понома-

енко, а ще раніш приїздив Кропивницький.

— Сей добродій — казали мені — чисто скаламутив був нас, Владикавказців. Пробував він тут з місяць, даючи що дня вистави; місяця в театрі розбирали трохи не за тиждень до спектакля!... Добре таки обчухрав Кропивницький нас, вивернувши нам кишені!

Мене дивували сі оповідання, коли я придивився ліпше до тутешніх людей і не стрів між ними жадного України. Я ставив був собі питання: хто-ж тут ходить на українські вистави? Невже-ж Вірмен носатий? Чи може Грузин череватий? Так сим же людяям, міркував я собі, краще пійти до якогось «Сакартвело» (мійський сад, де піячуть тубольці, тай руські також), чи й просто до пивниці, та вкввати там «пур-гвіно» («пур» по грузинському хлб, а «гвіно» — вишо), тай що вони, сі нудні люде, второпають в українським театрі! Та вже-ж, гадаю собі, поживу — побачу.

Коли се, здасть ся, в тім же 1894 р. надїздкає сюди поворотом із Парижа трупа одного з ремісників нашого театру, того ремісника, що завжди пишаєть ся на афішах царського надгородю, се трупа д. Деркача. Трапило ся се як раз великого посту, коли всякі вистави театральні забороняють ся у Росії. Але не вважаючи на те, ся трупа одержала таки дозвіл (певно царська медаль допомогла!) і дала тут кілька вистав. Як-же я був задивований, коли пішовши до театру побачив його повнісїньким; але найбільш мене здивувало, що між публікою було сила тубольців. Вірмен, Грузин, Осетин та інших.

Слідкуючи за песою (йшла, здасть ся, «Циганка Аза», ролю якої відіграла Шостаковська), я став придивлять ся та прислухатись, чи не почую між публікою рідної мови, але даремна праця. Я мусїв переконатись, що мені доведеть ся жити у Владикавказі між таким суспільством, де нема жадного України.

Дальше житте мое показало, що владикавказька, тай взагалі північно-кавказька публіка відносить ся досить прихильно до українського слова і штуки. Про се каже і та обставина, що у Владикавказі не минає року, щоб мійське аматорське музичне товариство не відіграло кілька разів на рік ту чи иньшу українську песу; торік се товариство ставило тут «Наталку Полтавку», «Запорож-

ця за Дунаєм», «Шельменка денщика» в мійській гімназії було відіграно «Піревізії». Перебуванне-ж Садовського та Гайдамаки ще більше ствердило гадку про прихильність тутешньої публіки до українського театру, бо на вистави сих дд. приїзджали люде навіть із далеких сел та станиць і багато з тих людеїв виявляло жаль, коли Садовський чарез висше наведені причини мусїв завчасно відїхати з Владикавказу до Ставрополя; тай справді відїзд Садовського гідний був жалю, бо склад трупи його на сей час був дуже цікавий (в склад трупи входили тоді: Заньковецька, Затиркевич, Томашівська, Василенко, Карпенко, Левицький, Загорський і иньші більш-менш видатні актори). Нарешті мусшу занотувати тут, що українські трупи взагалі мають гарний успіх з материяльного боку не тільки в такому великому, кажучи відносно, місті, як Владикавказ, але й по таких малих місточках, як от Грозне, Пятигорськ, Георгієвськ то-що; з сього останнього невеличкого міста трупа Пономаренка, що давала там вистави в лютім сього року, переїхавши туди з Пятигорська, зробила жертву на вибудуванне у Владикавказі дому під спільне помешканнє учнів, дітей поштово-телеграфних урядників, переславши сюди 137 р. 20 к. Особисто я дивлюсь на єю жертву песімістичним оком, бо бачу в ній лише змаганне до популяризації товариства Пономаренка і підготовленнє ґрунту к Великодним святам сього року: йде чутка, що ся трупа Великодними святами має давати вистави у Владикавказі; але річ не в тім, чи від широкого серця ся жертва, чи ні, — я хочу сказати тільки, що вона по часті свідчить про незлі обставини наших українських труп, котрі беруть турніє по Кавказу. От не знаю тільки, що відігравають наші трупи по Георгієвських, Грозних то-що; не знаю, чим вони принаджують до себе мешканців тих «ведмежих кутів», але мусимо думати, що там наші трупи не тримають себе на тій високості, на якій повинна стояти штука; певно, що там на першому пляні єюки та співи, хоча між газетними дописями траплялось іноді стрічати досить серйозні песи, які ставились наприклад у сім році у Пятигорську та Грозному. Щож до Владикавказу, то мені рідко коли доводилось за шість років свого перебування тут бачити на сцені такі «недеври», як «Пісні в липях», «Царицни черевички» то-що. Звичайно, що такі відносини до театру сди-

них російських репрезентантів української штуки і мови роблять лише честь їм.

Григорій Коваленко.

Український театр у Таганрозі. 19 лютого там відіграно аматорами драматичної штуки комедію Карпенка-Карого «Мартин Боруля». З цього поводу в ч. 24

часописи «Таганрог. Вѣсти.» від 25 лютого надруковано ось що: «Українські вистави взагалі подобають ся нашій публіці, про се свідчить відіграна 19 лютого у третє за сей сезон комедія Карпенка-Карого «Мартин Боруля», що принадила їй на сей раз силу публіки».

Coval—co.

VI. Із суспільного життя.

Українські переселенці на Кавказі.

За шість років перебування мого на Кавказі мені досить часто траплялось, тай тепер трапляється стрівати своїх людей з України, що надїжджають сюди, аби винайти земельки на селитьбу. Траплялось кілька разів увіходити з ними в розмову і питати, яка конечність примушує їх кидати рідний край та їхати на чужину; в більшости доводилось чути таку відповідь, що примушують кидати рідну землю злидні, безгрунтовність, брак заробітку і т. п.

Як зразок таких стріч я наведу тут один випадок, що трапив ся мені нещодавно. Іду я якось ранком за ділом, аж стріваю на вулиці двох селян, котрих тип і одяг красномовно кажуть, що се люде «із той страны, гдѣ все обильемъ дышетъ»: у сїряках, у смушевих шапках, за плечима по клуночку і по цінку в руках. По всьому видко, що вони тільки-тільки з залізничї. Наблизившись до мене вони звичайно привітались, а далі один звернув ся до мене з запитом, чи не знаю я, де живе такий і такий чоловік (він сказав його прізвище). Лучилось так, що я знав того чоловіка і через те мусїв провести їх до його будинку. Ідучи я почав розпитувати їх, відкіль вони і в якій справі тут на Кавказі.

— Та ми, пане, самі з Харківської губерній, з Ахтирського уїзду, а приїхали сюди, щоб знайти собі земельки, тай Господь його знає, як воно буде.

— А по чім ви знаєте, що тут є гуляща земля? — спитав я.

— А про се ми дізнались ось як: сидимо ми якось із Іваном (оповідач вказав на свого товариша у волости, а волосний писарь, держучи в руках газету й каже: „От наши селяне нарикають на те, що ґрунту мало, що теля доводить ся пасти на мотузочку, а про те ось у газеті пишуть, що на Кавказі землі скілько хоч є зайвої, чом би вам не поїхати тай не

купити, чи ув аренду взяти? Там земля дешева“. — „Що-ж, кажемо ми, як би пан писарь написав письмо тому, хто пише по газетах, то коли підгукнуть ся, то можна-б і поїхати“. — „Коли хочете, я напишу“, каже писарь. Ото-ж і написав він. Тиждів за два дістаємо відповідь. Пише той чоловік, що земля знаходиться ся... Та ось його письмо, прочитайте, коли хочете. І він подав мені лист. З нього я дізнав ся, що земля та знаходиться ся у Хасав-Юртовським округі, а чоловіка, що предкладав сю землю і що оповіщав про продаж її у «Хуторянній» — я не знав ові, з прізвища-ж було видко, що він Вірменин.

Далі єї люде оповіли мені, що наближаючись до Владикавказу стрілась їм у вагоні якась пані, котрій вони давали читати того листа і котра казала їм, що в тій місцевости, де знаходиться та земля, дуже небезпечно селитись, бо там «живуть самі бузувіри» і що не минає там жадної ночі без розбою та крадіжок. Я, звичайно, мусїв тільки затвердити слова тієї пані, бо воно справді так є. Та-ж сама пані параяла сим людем звернутись до того чоловіка, до якого я провадив їх.

— Вона казала, що у нього є землячка десь біля Альчика (Нальчика) і що він хоче або продати її, або ув аренду здати, — промовив один.

— Господь його знає, чи буде ще діло, чи ні, а ми ось останні гроші витратили на залізницю, — додав другий.

Довівши їх куди треба і зоставивши на одинці, мені мимоволі спало на думку ось що: коли існуючий російський державний уклад не змінить ся скоро, то недалеко вже той час, коли доведеть ся стрівати і наших людей з довгою рукою серед вулиці, як стріваємо тут що дня селян великоруських губерній, що тиняють ся вулицями та випрошують «копѣечку на хлѣбушекъ переселенцамъ». Відверни, Боже, від нашого люду ті часи!..

Гр. Коваленко.